

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

PHILOSOPHIAI SZÓTÁR

SZERKESZTETTE ENYVVÁRI JENŐ

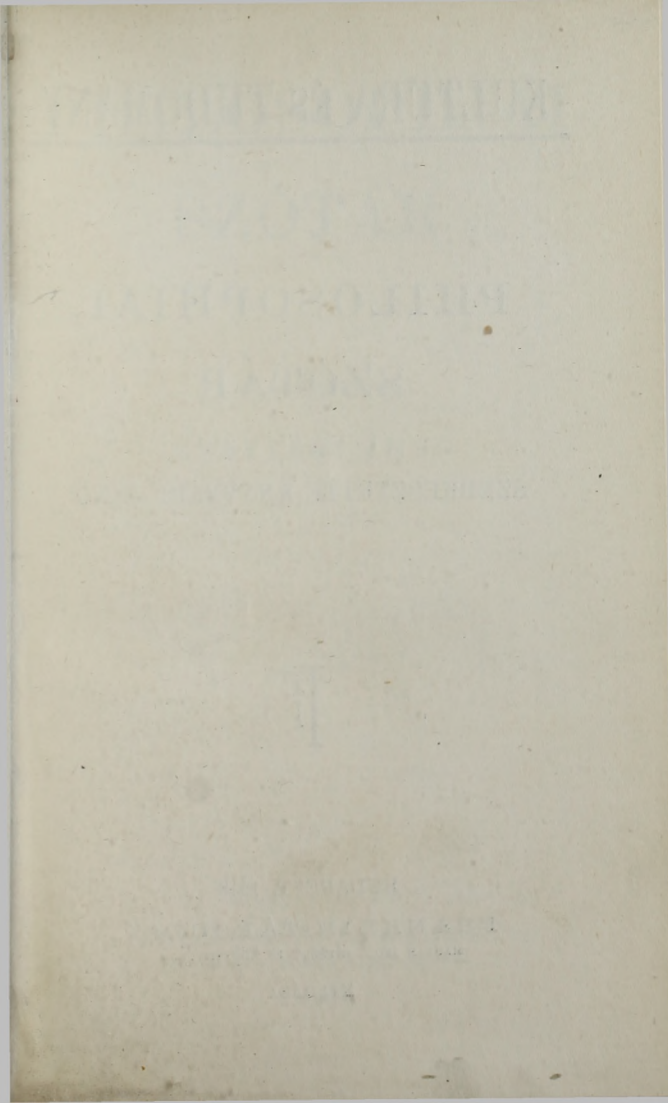
F

BUDAPEST, 1918

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

PHILOSOPHIAI SZÓTÁR

SZERKESZTETTE

ENYVVÁRI JENŐ

ZB

BUDAPEST, 1918 V. 24.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

474338

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Könyvtelt 3571 /197 3 sz.

ELŐSZÓ.

Evvel a munkánkkal egy irodalmi szükségletet szeretnénk kielégíteni, vagy — ha ez, tekintettel a feladat nehéz voltára nem sikerülne is teljesen — legalább enyhíteni.

Philosophiai irodalmunkban eddig hiányzott egy a bölcséleti műszavak jelentését megvilágosító, illetőleg a bölcséleti fogalmakat értelmező szótár.* Véleményünk szerint egy ilyen segédeszközre nálunk első sorban nem a kutatónak, hanem a tanulónak és a philosophiai kérdések iránt érdeklődő közönségnek van szüksége. Ez a munka nem is a szakemberek számára íródott, hanem azok számára, kik hajlamból vagy érdeklődésből kedvet éreznek a philosophiai kérdések komolyabb tanulmányozására.

Célunknak megfelelően igyekeznünk kellett, hogy szótárunk mindazon fontosabb és gyakrabban előforduló philosophiai fogalmak világos és

* A M. T. Akadémia 1834-ben egy «Philosophiai műszótár»-t adott ki, amely azonban nem egyéb, mint az addig alkotott magyar bölcsészeti műszavak gyűjteménye; ménye; első kísérlet a magyar bölcséleti műnyelv kiépítésére.

velős értelmezését felölelje, melyekkel az olvasó a bölcseleti irodalom különböző ágaiban találkozik. A tulajdonképi philosophiai fogalmak mellett, fel kellett vennünk a fontosabb határos fogalmakat is.

Ahol szükségesnek találtuk, a fogalmak jelenleg érvényben levő meghatározásai mellett, azok fontosabb régebbi definitióit is adtuk, illetőleg a fogalmak «fejlődéstörténeté»-nek főbb mozzanataira is kiterjeszkedtünk. Válogatva soroltuk fel mindenütt, ahol csak lehetett, a vonatkozó magyar és külföldi irodalmat.

Munkánkat nagy mértékben megnehezítette az a körülmény, hogy csak korlátozott hely állott rendelkezésünkre. Különösen olyan fogalmaknál, melyeknél magában a tárgyban rejlő nehézséggel kellett megküzdenünk.

Számos monographia és speciális értekezés mellett az Eisler-, Kirchmann-Michaëlis- Krug-, Baldwin-, Mauthner- és Bertrand-féle philosophiai szótárakat használtuk fel. A tiszta phaenomenológián alapuló philosophiai kritika álláspontjáról szigorúan őrködtünk, hogy a meghatározásokban ne jussanak érvényre sensualistikus, naturalistikus, relativistikus, psychologistikus és egyéb téves és kritikátlan tendenciák. (L. pl. Általános, A priori, Fogalom, Igazság, Képzet, Léte, Logika, Objectum stb.)

A történeti tájékozódás megkönnyítésére szolgál a szótár mellé csatolt Időtábla. Aki az egyes kérdések irodalmát tüzetesen akarja megismerni, a Bibliographiai tájékoztatóban találja meg a szükséges forrásokat.

E. J.

PHILOSOPHIAI SZÓTÁR

A, Á

A az egyetemesen (általánosan) igenlő (igenleges) ítélet logikai jele. (Pl. Minden ember földi lény.)

A = A: az azonosság elvének (l. o.) schemája. Azt jelenti, hogy minden dolog azonos önmagával; hogy minden gondolati tárgyat annak kell gondolnunk, a mi.

Ab esse ad posse valet, a posse ad esse non valet consequentia: logikai szabály, mely szerint a valóságból a lehetőségre, de nem megfordítva szabad következtetnünk.

Absolut (absolutus) az, ami minden vonatkozástól ment, független; aminek nincsen feltétele, azaz a feltétlen; ami nincsen korlátozva, ami önmagában és önmaga által van. Ellentéte: Relativ. (l. o.) A-e véve, annyit jelent, mint sajátos létében, önlétében, tisztán (l. o.) véve.

Abstractio: elvonás. Jelent 1. olyan tudatactust, melyben egy számunkra az észrebevésben vagy a képzeletben adott egyedi tárgy valamely részét vagy tulajdonságát figyelem által kiemeljük, kizárólag erre, a tárgy többi részeitől és tulajdonságaitól eltekintve, ügyelünk. Jelent 2. (tulajdonképi értelemben) olyan tudatactust, melyben egy általánosat, fogalmat, mint valamilyen az észrebevésünkben vagy képzeletünkben adott egyedi tárgynak vagy tulajdonságnak megfelelő általánosat gondolunk. Mint olyant, melyet azután egyedi tárgyak egy különféleségére vonatkoztathatunk és amelynek alapján azokat, mint hasonlókat ismerhetjük meg. Az a. a kész fogalmakra magukra is kiterjedhet. Ebben az értelemben a. azt a logikai eljárást jelenti, mellyel az összetett fogalom tartalmából egy vagy több jegyet elválasztunk. Ezt az eljárást tekintettel az így létrejött concret általános fogalomra, *általánosításnak* (generalisatio) nevezzük. Pl. az «ember» fogalomból abstractio által létrejön az «eszés» és «érzéki»,

elvont fogalom, általánosítással pedig a «földi lény» és «lény» általános fogalom. — V. ö. Általános, Fogalom, Ideatio. — V. ö. Husserl, Logische Untersuchungen. II. 1., 2. kiad. 1913. 106—224. 1

Abstractum elvont tartalmat jelent; azt, amit az elvonási actusban elvonunk. Ez lehet 1. egyedi tárgynak (vagy folyamatnak) része, tulajdonsága vagy vonása, melyet figyelmünk által kiemelünk. 2. Egy egyedi tárgynak vagy tulajdonságnak megfelelő *általános fogalom*, mint olyan. — «*Abstract*» közönségesen annyit jelent, mint «fogalmi.» *Abstract fogalmak* az abstractio legmagasabb fokú tartalmai, amelyek már nem tartalmaznak valami szemléletet vagy érzéket. (Pl. egység, hatás, lét.) Ellentéte: *concretum*. (l. o.).

Absurd: képtelen, észellenes, értelmetlen; *ad absurdum* vezetni annyit jelent, mint valakinek állítását olyannak mutatni ki, mint amelynek következményei lehetetlenek.

Ab universali ad particulare valet, a particulari ad universale non valet consequentia: az általánosból szabad a különösre következtetni, de nem megfordítva.

Accidens: egy dolog lényegtelen, esetleges, véletlen, külső, változó tulajdonsága. — V. ö. Substantia, Tulajdonság.

Accidentialis: lényegtelen, véletlen, esetleges. Ellentéte: *essentialis*. — V. ö. Lényeg.

Actio tevékenységet, cselekvést jelent a *passioval*, a szenvedéssel (l. o.) szemben.

Activitas: cselekvőképeség. Ellentéte a *passivitas*, a szenvedőlegesség.

Actualitas: valóság, való lét, actualis lét. Ellentéte: *potentialitas*, lehetőség.

Actus: 1. tevékenység, cselekvés. 2. tudatélmény általában. 3. valóság, való lét, megvalósulás (a scholastikusoknál, a *potentiával* ellentétben.) — V. ö. Élmény.

Adaequat: hozzámért, teljesen megfelelő.

Ad hominem argumentatio: egyes emberek gondolkodási módjához, felfogásához illő, nem szigorú, általános érvényű bizonyítás.

Ad oculos demonstrálni: valamit egész világosan, szemléletesen kifejtteni.

Adott, adottság: szűkebb értelemben minden élménytartalom, mely tudatunkban, akaratumkon kívül felmerül. n nyers szemléletes tapasztalati anyagról is, amelynél sincsen objectív tapasztalattá feldolgozva, azt szokás mon-

dani, hogy a gondolkodás számára adva van. Legtágabb értelemben minden tartalom, melyre egy reflexiv actus irányul, mely egy reflexiv actust megelőz.

Aeonok (*αἰών*): a gnostikusok (l. o.) szerint az istenségből eredő szellemi erők, melyeknek foglalátja a «pleroma» (l. o.).

Aequipollentia: logikai egyenértékűség. Egyenértékű vagy æquipollens fogalmak az olyanok, melyek egyenlő terjedelműek, de különböző tartalmúak. (Pl. egyenlő oldalú háromszög és egyenlőszögű háromszög.) Aequipollens ítéletek az olyanok, melyek egyenlő tartalommal, de különböző formával bírnak; melyek egymásból levezethetők. (Pl. «Platon Aristoteles tanítója volt» és «Aristoteles Platon tanítványa volt.»)

Aequivalentia: egyenértékűség.

Aequivocus oly név, mely kétértelmű. (Pl. fogoly mint madár és fogoly, mint rab). Ellentéte: *Univocus*.

Aesthetika: széptan. Tudomány a szépről, vagyis arról, ami az ő közvetlen szemléletes adottságában érdek nélkül tetszik. Minden szép a részek különféleségének benső harmóniájában áll, amely bennünk is a harmónia érzését kelti és így szemlélési akaratomkat kielégíti. Az æ. vizsgálja, és elemzi a szép lényegét, kutatja az æ.-i élvezet és teremtés feltételeit, alapjait és jelentőségét a lélektan, kultúrtörténet és a biológia segítségével. Az æ. nem pusztán leíró és magyarázó (genetikus) tudomány, hanem egyúttal normatív tudomány is, amennyiben általános szempontokat nyújt az æsthetikai tárgyak értékének megítéléséhez azon feltételek alapján, amelyeknek természeti és művészeti tárgyakként «eleget kell tenni», hogy æ.-i értékre (szépségre) tarthassanak igényt. Az æsthetikus fajok: a szép, a magasztos, a tragikus, a komikus stb. A «speculativ» és az «empirikus æ.» megkülönböztetése főkép a módszerre vonatkozik; a kifejezések «intellectualistikus» és «érzelmi» æ. pedig, az æ.-i folyamat magyarázatára vonatkoznak. Az æ. név A. Baumgartentől ered. (Aesthetica. 1750.) — V. ö. Jánosi B., Az æ. története. 3 k. 1899—1901; Knight: Az æ. története, Jánosi: Az æ. története Magyarországon c. függelékkal. 1915.; Alexander B.: Művészet. 1908.; Kelecsényi J.: Az æ. alapvető elvei. 1913.; Pekár K.: Positiv æ. 1897.; Dénes L.: Az æ. mai problémái. (Dolgozatok a modern filoz. köréből. 1910.); Lukács Gy.: Ae.-i kultúra. 1912.; Th. Lipps: Ae. 3 k. 1903—1908.; J. Cohn:

Allgem. Ae. 1901.; M. Dessoir: Ae. 1906.; Volkelt: System d. Ae. 3 k. 1910.; Meumann: Einführung i. d. Ae. d. Gegenwart. 1908.; B. Croce: Esztétika. 1914.; Vischer: Das Schöne u. d. Kunst. 1898.

Aesthetika, transscendentalis: Kant észkritikájának első része. Tan az érzékiség, az észrevezés a priori elveiről, formáiról, t. i. a «szemléleti formákról», a térről és az időről.

Aesthetikus, aesthetikai: 1. az érzéki észrevezéshez tartozó. (Görög philos., Kant); 2. tetsző, szép.

Aeternitas: öröklét (l. o.).

Aetiologia (αἰτιολογία): tan az okokról, alapokról.

Affectus: indulat, hevület, gerjedelem, felizgatott érzelmfolyamat, érzelemkitörés. Az a.-okhoz tartoznak: a harag, az öröm, a félelem, a kétségbeesés, a felháborodás, a csodálkozás stb. Az a.-tól megkülönböztetendő a szenvedély (l. o.). — V. ö. Wundt: Zur Lehre von den Gemüths-bewegungen. Philos. Stud. Bd 6.; Th. Ziegler: Das Gefühl. 4. kiad. 1908.

Afficiálni: egy lényben egy állapotot előidézni. Elszenvedtetni. Inger által hatni. Kant szerint a megismerő alany a tárgyak által afficiáltatik, vagy önmagát afficiálja (az öntudatban), miközben szenvedőleg viselkedik.

Affinitás: rokonság. *Psychologiai a.*: képzetek hasonlósága, mint az associatio (l. o.) alapja. *Logikai a.*: oly fogalmak viszonya, melyeknek közös lényegtelen jegyeik vannak; pl. vörös róza és vörös sapka.

Affirmatio: igenlés (l. o.). *Affirmativ ítélet*: igeniő ítélet. (S P)

Agens: a tevékeny, a ható elv, az okozó, az erő.

Aggregatum: egy egész, mely pusztá halmozódás vagy gyülemlés által keletkezik szerves összefüggés és egység nélkül.

Agnosticismus: az a. nézet, mely szerint a dolgokról, amint azok magukban vannak (a magánvaló dolgokról) (l. o.), az abszolutról nem tudhatunk semmit, nem ismerhetjük meg és hogy ezért meg kell elégednünk a tapasztalattal adottal, a pozitívvel. Agnostikusok (a skeptikusoktól) (l. o.) eltekintve Huxley, H. Spencer, Ch. Darwin, Du Bois Reymond. — V. ö. Positivismus. — V. ö. R. Flint: Agnosticism. 1903.

Akarat (voluntas, volitio) jelenti 1. az a.-i folyamatok, actusok, akarások különböző fajtáinak összefogalmát 2. az egységes erőt, dispositiót egyes a.-i. actusokhoz

3. valamely a.-i actus határozott tartalmát, az a.-i célt. A. alatt továbbá részint a törekvést általában, részint a ki-fejlődött, a motivumok küzdelméből, meggondolásból eredő a.-ot értjük. Az a.-i folyamat a tudat egyik alapfolyamata, mely nem vezethető vissza másnemű tudatfolyamatokra; mindazonáltal nem absolute egyszerű. Minden a.-i folyamaton különböző mozzanatokat különböztethetünk meg, amelyek nem önmagukban, hanem csak mint egy sajátos összefüggés tagjai alkotják az akarást. Ilyen tagok különösen az érzetek (illetve képzetek), érzelmek és ezek hatásai. Minden a.-ban, mint cél benne rejlik egy többé-kevésbé határozott állapot elérése, vagy elkerülése. Ha az akarás közvetlenül egyes (érzetekhez vagy képzetekhez kapcsolódó) érzelmekből indul ki, akkor ösztönszerű, reactiv; ha motivumok küzdelme, vagy meggondolás előzi meg, akkor önkényes, vagy választási actussal állunk szemben. Aszerint, amint az akarás következményei physikai változások (mozgási változások) vagy pedig lelki változások (képzeteinken mint olyanokon, vagy azok összefüggésén): külső és belső a.-i cselekedeteket kell megkülönböztetnünk. Míg az *autogenetikus a.-elmélet* (voluntarismus) szerint, az a. specifikus, eredeti lelki folyamat, addig a *heterogenetikus a.-elmélet* szerint, az a. csak terméke más psychikai tényezőknek, valami levezetett. Schopenhauer az a.-ot magánvaló dologgá, a világ lényegévé tette meg. Szerinte az a. (eredetileg) öntudatlan, vak hatalom, mely nemcsak a szellemi lényekben, hanem mint minden lét és történés metaphysikai alapja az egész természetben hatékony. — V. ö. Voluntarismus, Indeterminismus, Cél, Motivum. — V. ö. Pfänder: *Phänomenologie des Willens*. 1900.; Schwarz: *Psychologie des Willens*. 1900.; N. Ach: *Über die Willens-tätigkeit u. das Denken*. 1905.; Meumann: *Intelligenz und Wille*. 1908.; Bessmer: *Das menschliche Wollen*. 1915.; Payot: *Az a. nevelése*.

Akaratszabadság l. *Indeterminismus*.

Akosmismus: az a szélső pantheistikus (l. o.) felfogás, mely szerint a világnak, mint az egyedi lények összességének nincsen valódi léte. Valóban csak isten létezik, az örök és végtelen egység. (Vedanta, Spinoza.)

Alany l. *Subjectum*.

Alap, logikai (ratio): oly gondolat vagy ítélet, melynek érvényessége egy másik gondolat (a «következmény») érvényességét szükségessé teszi. Egy gondolat, amennyiben

egy másik, tőle függő, belőle következő gondolat elismerésére, állítására logikailag determinál. Az „elégéséges ok elve” (l. o.) minden gondolat számára egy a.-ot követel, mely által az igazolását nyeri. Az a.-tól szigorúan megkülönböztetendő az *ok* (causa) (l. o.). — *Lét-a.* minden elv, melyből egy dolog vagy történés léte levezethető.

Alapfogalmak: 1. kategóriák (l. o.) 2. egy tudomány constituáló fogalmai.

Alaptételek: 1. egy tudomány elvei, principiumai (l. o.); 2. az axiomák (l. o.).

Algorithmus, logikai — (symbolikus-, matematikai logika) a fogalmak és ítéletek relatióit matematikai functiók és egyenletek alakjában adja elő. (G. Boole, Jevons, Peano, Delboeuf, B. Rusell, E. Schröder.) — V. ö. Polgár Gy.: A matematika logikájának aaptanai. (Dolgoz. a mod. filoz. köréből, 1910.)

Állag l. *Substantia*.

Állatlélektan: az állatok lelki életéről szóló elmélet. A modern á. távol tartja magát egyrészt a mechanistikus felfogástól, mely az állati cselekedetekben csak reflexeket vagy ösztönöket (l. o.) lát, másrészt az intellectualis felfogástól, mely az állatoknak elvont gondolkodást hajlandó tulajdonítani. Az állatok lelki élete az impulsus, az ösztön, a képzettársulás és a passiv apperceptio (l. o.) uralma alatt áll. A tulajdonképi gondolkodás, mely a beszéddel szorososan összefügg, még a magasabbrendű állatoknál is hiányzik. Emlékezésre és felismerésre azonban a magasabbrendű állatok képesek. Az állati tudat különben csak a jelenre vagy a legközelebbi jövőre van korlátozva. Az önző ösztönök és érzelmek mellett sokszor találkozunk az állatoknál socialis ösztönökkel és érzelmekkel. — V. ö. Ösztön. — Révész Béla: Á.-i tanulmányok. 1911.; Francé A.: Az állati lélek. (Természettud. közl. 1905. Pótfüz.). Wundt: Vorlsgen üb. d. Menschen u. Tierseele. 5. kiad. 1911.; G. Bohn: Die neue Tierpsychol. 1912.; G. Kafka: Einführung in die Tierpsychol. I. 1914.

Állítás l. *Positio*.

Alogikus: esztelen, értelmetlen.

Álom: az alvás alatt szűkölt öntudattal történő szellemi működés. A legtöbbször belső (organikus) és külső ingerek váltják ki, amelyeket azonban nem fogunk fel és nem értelmezünk hozzámérten, mint éber állapotban. Az ingerek különféle képzeteket váltanak ki, amelyek vala-

milyen érzelmi rokonságban állnak velük. Az á.-képzetek sokszor jóval élénkebbek, mint a közönséges emlékezeti képek s az illúziók és hallucinációk tárgyi jellegével lépnek fel. Míg az activ gondolkodási- és akaraterő tetemesen csökken, addig az általa nem gátolt associációs és képzelési folyamatok nagyon élénkek az á. állapotában. Rég elfelejtett képzetek merülnek fel újra az á.-ban és a legellentmondóbb képzetek combinálódnak, mivel a logikus gondolkodás ellenőrzése nagyon csekély és hézagos. Pathologikus álmok az olyanok, melyekben szervezeti zavarok, az általuk kiváltott képzetekben jelentkeznek. Míg a régiek az álmokból a jövőbe akartak betekinteni, addig újabban Freud a múltat akarja velük felderíteni, amennyiben bennük régebben elnyomott, nem teljesült vágyak symbolumát látja, amelyek az álomban felszínre kerülnek. — V. ö. Alvás. — V. ö. H. Ellis: *Die Welt d. Träume*. 1911; F. Hacker: *System. Traumbeobachtungen*. 1911.; S. Freud: *Üb. d. Traum*. 2. kiad. 1911.; (Magyarul 1915.) Lechner K.: *Az álmodásról*. (Dolgozatok a modern filoz. köréből. 1910.); Varjas S.: *Az á.-ról. Freud á.-elmélete*. 1913.

Általános (universalis): Gondolkodásunk nem vonatkozik csupán egyedi tárgyakra, hanem főképp és elsősorban á.-akra. A gondolkodás természetében gyökerezik, hogy az érzéki megismerés által nyújtott egyedi tárgyak *lényegét* fogja fel, az egyedi tárgyak lényegére irányul. Ez a lényegfelfogás vagy elvonás úgy történik, hogy egy A tárgyat pusztán mint olyat, vagy pusztán amennyiben A, gondoljuk (pl. a háromszöget (általában) mint olyat), azaz nem gondoljuk azon egyedi határozmányokat, melyek mint valóságos egyedi «a»-t meghatározzák, nem gondoljuk *mint* concret egyedet, nem gondoljuk mint egyet, vagy mint olyat, amely sok egyedi formában megvalósulhatna és továbbá nem gondoljuk *mint* általunk gondoltat. Ezt az abszolút szempontból tekintett lényegét (amelyet nem gondoltunk *mint* á.-at) azonban a rája való reflexióban mint egységet, egyedek sokaságára vonatkoztathatjuk, amelyekben concret létformát nyert vagy nyerhet, azaz mint *általános fogalmat* (nemi- vagy faji fogalmat) gondolhatjuk. Az abszolút szempontból tekintett lényeg és az á. fogalom voltaképp ugyanaz az á., de kétféle szempontból tekintve. Az á. fogalmak nem származtathatók egyedi tárgyak összehasonlításából, mert minden összehasonlítás már á. fogalmat tesz fel. — Az «universaliakra» vonatkozó vita a középkorban azon kérdés

körül forgott, hogy milyen érvénnyel bírnak az á. fogalmak. Erre vonatkozólag l. *Universaliák*. — V. ö. *Abstractio*.

Alternatív ítéletek az olyanok, melyek egymással felcserélhetők, anélkül, hogy értelmök megváltoznék; 2. oly ítéletek, melyek a következő formával bírnak: S vagy P vagy Q.

Altruismus: önzetlenség, önfeláldozás. Ellentéte: *egoismus* (l. o.). — L. Dargun: *Egoismus* u. A. 1885; D. Gusti, *Egoismus* u. A. (Vjschr. f. wiss. Philos. 1904.)

Alvás egy physiologiai-psychikai állapot, mely normális elfáradás következménye gyanánt, vagy narkotikus anyagok, agygyomás stb. hatása útján áll elő és amelyben az elhasznált életenergiák visszapótoltatnak. Az agyműködések (illetve az idegenergia) jelentős csökkenésén alapul. Psychikailag az a-t, az álomnak nevezett közbenső állapotaiban is az activ szellemi functiok csökkenése jellemzi, míg a mély álom stadiumában a tudatfunctiók egészen (vagy majdnem egészen) gátolva vannak. Az álom mélységének mértéke az érzéki ingerlékenység csökkenésének foka. — V. ö. Álom. — V. ö. Veronese: *Versuch e. Physiol. d. Schlafes*. 1910.; E. Trömner: *Problem des Schlafes*. 1912.

Ambiguitas: kétértelműség.

Amnesis: beteges emlékezeti gyöngeség. L. Hellpach: *Grenzwissenschaften d. Psychologie*. 1902. 313. l.

Amphibolia: kétértelműség, összecserélés.

Analógia (*ἀναλογία*): hasonlóság; két minőségi viszony hasonlósága. *Következtetés «per analogiam»*: két tárgynak több lényeges pontban való megegyezéséből, más jegyeikben való megegyezésükre történő következtetés. — V. ö. Hoppe: *Die A.* 1873.; Höffding: *On Analogy*. (Mind, 1905.)

Analysis (*ἀνάλυσις*): elemzés, szétszedés, szétbontás, felbontás. Egy fogalomnak jegyeire, egy tudattartalomnak elemeire, egy tárgynak tulajdonságaira való szétbontása. Ellentéte: *synthesis* (l. o.).

Analytika-nak nevezte Aristoteles a logika elemi részét, mely a fogalmak, ítéletek és következtetések elemzésével foglalkozik.

Analytikus ítélet l. *Synthetikus ítélet*.

Anamnesis (*ἀνάμνησις*): emlékezés, visszaemlékezés. Az a. fontos szerepet játszik Platon ismerettanában. Szerinte az általános, a tipikus megismerése a-en alapul, a dolgok eszméire, ősképeire való visszaemlékezésen, melye-

ket a lélek a præexistentia (l. o.) állapotában közvetlenül szemlélte. — V. ö. Platonismus.

Anima: lélek (l. o.)

Animismus: 1. jelent primitív vallást, a természeti tárgyakban lakozó szellemekben való hitet; 2. jelenti azt a nézetet, mely szerint a szellem vagy a lélek az élet és az élő principiuma. (Aristoteles, Paracelsus, Leibniz, G. E. Stahl, Wundt.) — V. ö. Aksakow: A. u. Spiritismus. 3. kiad. 1898.; Borchert: Der A. 1900.

Anorganikus: szervetlen, élettelen. — V. ö. Szerves.

Antagonismus: ellenkezőség, ellenkezés, összeütközés.

Antecedens és consequens: általában alap és következmény. A következtetéseknél (l. o.) az előtételeket a.-eknek, a zárótételt pedig c.-nek nevezzük.

Anthropocentrikus az a nézet, mely szerint az ember (*ἄνθρωπος*) a világnak vagy a világfolyamatnak a központja s célja.

Anthropologia: tudomány az emberről, különösen testi vonatkozásban (koponyaalkat, faj, származás stb.). A szó régebbi értelmében tudomány a specifikus emberi életről fizikai és pszichikai tekintetben. — V. ö. J. Ranke: Der Mensch. 2. kiad. 1893—94.; K. Breysig: Geschichte d. Menschheit I. 1907.

Anthropologismus l. *Relativismus*.

Anthropomorphismus: az emberinek belevívése a dolgokba, emberesítés. Különösen az istenségnek emberalakban való elképzelése.

Anticipatio: oly ítélet, melyben egy tényálladékot meghatározunk, mielőtt azt észre vennők, tapasztalnók. *Anticipálni:* előre felvenni.

Antilogikus: a logikussal ellentétes, ellenmondó.

Antinomia: két látszólag egyenlő érvényű, de valóban ellenmondó ítélet vagy következtetés ellenkezősége.

Antipsychologismus l. *Psychologismus*.

Antiteleologia: az a nézet, amely szerint a természetben nincsenek célok (l. Teleologia). (Materialisták, darwinisták, a mechanikus természet-felfogás (l. o.) hívei.)

Antithesis: ellentét, ellentétel.

Anyag l. *Materia*.

Apagogikus bizonyítás oly közvetett bizonyítás, melyben egy állítás igazságát vagy hamisságát ezen állítás ellentétének hamisságából vagy igazságából bizonyítjuk be.

Apathia: érzéketlenség, közömbösség, indulatoktól, szenvedélyektől való mentesség. (Stoikusok, Pyrrhon, Spinoza.)

Aphasia: a psychopathológiában: a beszélőképességnek centralis okokból keletkezett részleges vagy teljes zavara, a beszédhez szükséges izmok mozgásának és az értelmességnek épsége mellett. — V. ö. Ch. Bastian, *Über Aphasie*. 1902.

Apodictikus, szükségképi olyan ítélet, mely szükségképen, feltétlenül, megdönthetetlenül érvényes. (S kell, hogy P legyen.)

Apokatastasis: visszaállítása, időszakos, örök visszatérése mindannak, ami már volt; t. i. a világ összes dolgainak, lényeknek, eseményeinek. (Pythagoreusok, Herakleitos, Blanqui, Bahnsen, Nietzsche). — V. ö. Horneffer, *Nietzsches Lehre v. d. ewigen Wiederkunft*. 1909.

Aporia: logikai kétely, logikai nehézség, gondolati akadály.

A posteriori, az a priori (l. o.) ellentéte. A p.-ismeret vagy ítélet az olyan, mely a tapasztalásból származik, amelynek érvényét a tapasztalat határozza meg.

Apperceptio: valamely tudattartalom megvilágosítása annak *figyelmes* megértése által. Egy tartalom «kiemelése» a ráirányuló figyelem által. Az a. kétféle formában lép fel: 1. mint *passiv* a., ha az új tartalom hirtelen (előkészítő érzelmi hatás nélkül), «betolakodik a figyelem mezejébe»; 2. mint *activ* a., ha a figyelem (érzelmi hatások által előkészítve) az új tartalomra már annak belépése előtt irányul. Az a. úgy a gondolkodásra, mint a képzeleti tevékenységre, mint pedig a céltudatos cselekvésre nézve, a legnagyobb jelentőséggel bír. — V. ö. Lüdtke, *Krit. Geschichte d. A.-nsbegr.* 1911.; Kodis, *Zur Analyse d. A.-nsbegriffes*. 1893.

Apperceptio, transcendentalis vagy *tiszta* —: Kant szerint az öntudat eredeti egységet állító synthetikus functiója; formális forrása és feltétele minden apriorikusnak a megismerésben. A tiszta, állandó, azonos öntudat, amely minden megismerő alanyban egyforma. A tr. a. egységének kifejezője az «Én gondolkodom» tudata, amely «minden képzetünket kell, hogy kísérhesse». — V. ö. Ssynopaloff, *Kants Lehre von d. tr. A.* 1910.; Enyvvári J., *A productiv képzeleterő viszonya a tr. a.-hoz a Tiszta ész kritikájában.* (Athenæum, 1906.)

Apperceptiós psychologia: azon W. Wundt által megalapozott lélektani irány, mely ellentétben a tiszta associációs-psychológiával (l. o.) az apperceptionnak a lelki folyamatokat

irányító, gátoló, rendező, tagozó és egységesítő tevékenységét veszi tekintetbe.

Apprehensio: egy észrebevési vagy képzettartalom fel fogása, felemelése a megismerő tudatba.

A priori oly vonatkozás, mely a vonatkoztatott tárgyak puszta *lényegében* (l. o.) gyökerezik, amelynél azok lététől és nem-lététől teljesen eltekintünk, illetőleg egy ilyen vonatkozás ismerete. Az a p. ismeret vagy ítélet szigorúan általános érvényű és szükségképi, a tapasztalást (logikai értelemben) megelőzi, attól független. Az a p. ismeret érvényét tehát nem a tapasztalat s inductio határozza meg, hanem ellenkezőleg minden lehetséges tapasztalás már előre feltételezi. Mivel az a p. ismeretek érvénye nem származik a tapasztalatból és nem is mond ki semmit egyedi tapasztalati tényekről, azért az a p. ismereteket a tapasztalat sohasem döntheti meg. A p. ismeretek pl. a tiszta matematikaiak és logikaiak. *Apriorismus*: a p. ismeretek felvétele, elfogadása a logikában, az ismeretelméletben, az ethikában és az æsthetikában.

Architectonika (logikai) Kant szerint «a rendszerek művészete». E fogalom a módszertanhoz tartozik.

Aretologia: erénytan. — V. ö. Erény.

Argumentatio: bizonyítás (l. o.), megalapozás, következtetés (l. o.) *Argumentum*: bizonyíték.

Aseitas: az önmagától való létezés; ami nem nyerte létét mástól (önmagának oka, *causa sui*).

Asomatikus: testnélküli.

Assertorius, való ítélet az, mely valamit egyenesen állít vagy tagad. (Formája: «SP» vagy «S nem P».)

Assimilatio, lélektani l. *Associatio*.

Associatio, lélektani: képzettársulás. A tudat-elemek, illetve -tartalmak, képzetek különféle formák ú. n. «associációs törvények» szerinti (önkéntelen) kapcsolódásai, a figyelem passiv állapota mellett. Az a. törvényei a következők:

1. Az egymásutániség és az egyidejűség törvénye: Képzetek, melyek egymásután vagy egyidejűleg jelentek meg tudatunkban, társulnak és egymást kölcsönösen előhívják. (Pl. helyek, bizonyos ott lefolyt eseményekre emlékeztetnek; egyidőben lefolyt események pedig egymásra emlékeztetnek.)
2. A hasonlóság és az ellenkezés törvénye: Egymással hasonló vagy ellenkező képzetek bizonyos dolgokról, személyekről, eseményekről stb. egymást kölcsönösen előhívják. Wundt az a.-kat *simultan* a.-kra ú. m.: összeolvadásokra (Ver-

schmelzungen), assimilatiókra, complicatiókra — és *successiv* a.-kra osztja fel. Az *összeolvadások* egy-egy érzékleti területhez tartozó pszichikai elemek szilárd a.-i, melyek által a tudatunkban előforduló összes pszichikai képződmények keletkeznek. Az *assimilatio* hasonnemű lelki képződmények elemei közötti a.-ban áll, a melynél egy a tudatba lépő új képzet által régebbi képzeletelemek újakkal olvadnak össze. A *complicatiók* által különmemű érzékleti területek pszichikai képződményei kapcsolódnak össze. — V. ö. L. Ferri, La psychol. de l'association depuis Hobbes jusqu'à nos jours. 1883.; D. Markus, Die A.-stheorien im 18. Jahrhundert. 1901.; Claparède, L'association des idées. 1903.; Wreschner, Reproduction u. A. d. Vorstellgn. 1907.

Associatio psychologia: azon lélektani irány, mely az associatiót a lelki folyamatok és kapcsolatok alapelvének tekinti és amely a magasabb szellemi folyamatokat pusztán associatiókból akarja levezetni. (Képviselői: Hartley, Hume, J. Mill, J. St. Mill, H. Spencer, A. Bain, G. Lewes és mások.)

Ataraxia: megingathatatlan lelki nyugalom mint legfőbb jó. (Különösen az ókori skeptikusoknál.)

Athanasia: halhatatlanság. (l. o.)

Atheismus: istentagadás; az a nézet, hogy isten nem létezik.

Atomismus: az a nézet, mely szerint az összes dolgok atomokból (utolsó, physikailag már nem osztható és fel nem bontható anyagi elemekből), parányokból vannak összetéve, hogy minden történés az atomok vonzásán és taszításán, egyesülésén és szétválásán stb. alapul. Atomisták: Demokritos, Epikuros, Lucretius, Gassendi, Holbach, Büchner és mások. — V. ö. Balassa, Agörög atomismus. 1910.

Atomistikus psychologia: azon lélektani irányok, melyek felteszik, hogy a lelki tények és a tudat általában, eredetileg elszigetelt tudatelemekből épülnek fel. Képviselői: Hume, J. St. Mill, Ziehen, Spencer, Clifford és mások. Ellenesei: James, Dilthey, Husserl, Rehmke, Bergson és mások. — V. ö. Tudatelemek.

Atöröklés: abban áll, hogy az elődök testi és szellemi sajátosságai kisebb-nagyobb mértékben átszállnak ivadékaikra; hogy mint a csírasejtek dispositioi (l. o.) már ezeknek szervezetté való kialakulásánál érvényesülnek és később is, a kifejlődött szervezetben hatékonyá válnak, úgy hogy az ivadék az előd tulajdonságaihoz hasonló tulajdonságokkal rendelkezik. Az á. ténye nagy jelentőséggel bír az evolutio

(l. o.) tanára nézve. — V. ö. F. Galton : *Hereditary Genius*. 1869. (Németül 1910.) ; H. E. Ziegler, *Die Vererbungslehre* i. d. Biologie. 1905 ; O. Hertwig, *Der Kampf um Kernfragen d. Entwicklungs- u. Vererbungslehre* ; Th. Ribot : *A lelki átöröklés*. 1895 ; Peters, *Über Vererbung psychischer Fähigkeiten*. Statist. u. exper. Untersgn. 1916.

Attractio: vonzás.

Attributum: tulajdonság, jegy (l. o.) ; egy dolog lényeges, szükséges, eredeti, constitutív, tulajdonsága.

Autonomia: az erkölcsstanban (Kant óta) az ész azon képességét jelenti, melynél fogva a priori önmagának szab erkölcsi törvényt. Ellentéte : *heteronomia* (l. o.).

Axiologia: értékelmélet ; általános értéktan. (E. v. Hartmann, Böhm Károly.) — V. ö. Érték.

Axioma: közvetlenül érvényes (evidens) tétel, alaptétel, amely nem szorul bebizonyításra és amely nem is bizonyítható be, mert biztosabb, szükségesebb, általánosabb, mint minden, ami által bebizonyítandó volna. A. az egy bizonyos területhez tartozó bizonyítékok alapja. A. pl. hogy minden dolog azonos önmagával. Vannak logikai, matematikai, fizikai a.-k.

Azonosság (identitas): schemája $A=A$. Oly fogalmak viszonya, melyek egyenlő tartalmúak és terjedelműek. Absolut a.-ról csak ugyanazon dologra vonatkozólag beszélhetünk. A dolgok egymással csak «relatív» a. viszonyában állnak, csak némely jegyeik közösek (mert nincsen két absolute azonos dolog).

Azonosság elve (principium identitatis): a logikus gondolkodás egyik alaptörvénye, amely így szól: $A=A$. Minden dolog azonos önmagával. Más szavakkal kifejezve: minden gondolati tárgyat annak kell gondolnunk, ami. Az a. e. alapján minden fogalomról mint alanyról minden oly jegy kimondható állítmányul, mely a fogalom tartalmában bennfoglaltatik; vagy: minden fogalom mint alany bele tehető minden oly állítmányfogalom terjedelmébe, melynek terjedelmébe beletartozik. — V. ö. Logikai alaptörvények.

Azonossági elmélet (Identitätstheorie, Identitätsphilosophie): a monizmus (l. o.) egyik formája, mely szerint szellemi és testi, pszichikai és fizikai, subjectív és objectív, nem két egymástól különböző lényegiség vagy létmód, hanem egy kétféle módon megnyilvánuló azonos lényegiségnek «identikus»-nak, két megjelenési módja, oldala. Míg

az a. e. *realistikus* formája a szellemit és a testit egy és ugyanazon substantia egyformán valóságos létmódjai gyanánt tekinti, addig az *idealistikus* a. e. szerint a szellemi, psychikai, a valóságos önléte, benső lényege, míg a physikai, a testi annak objectiv megjelenési módja. A. e. azt a nézetet is jelenti, hogy a gondolkodás és a lét azonosak, hogy a lét maga nem egyéb, mint gondolkodás vagy objectiv gondolat, «eszme». Ezt a nézetet vallják Parmenides, Hegel. Az a. e. tulajdonképi megalapítója Spinoza, ki szerint kiterjedés és gondolkodás az egy és egységes isteni substantiának két attribútuma. Az «Identitätsphilosophie»-t mint rendszert Schelling alapozta meg. Szerinte «az, ami bennünk megismer, azonos azzal, ami megismertetik.» Schopenhauer szerint az, ami önmagában akarát, objective mint test jelenik meg. A modern lélektanban az a. e. különösen Fechner által jutott érvényesüléshez. Az a. e.-t képviselik Fichte és Fries. — V. ö. Monismus, Parallelismus.

B

Bamalip: a negyedik következtetési alakzat (l. o.) első módusa, melynél az alsó és felső tétel egyetemesen igenlő és a következmény részlegesen igenlő. Pl.: A körök egyenlő (végtelen) oldalszámú szabályos sokszögek, ily szabályos sokszögek hasonló alakok, tehát némely hasonló alakok körök. — V. ö. Következtetési módok.

Barbara: az első következtetési alakzat (l. o.) első módusa, amelynél mind a három tétel egyetemesen igenlő. Pl. Minden ember halandó — minden király ember; tehát minden király halandó. — V. ö. Következtetési módok.

Baroco: a második következtetési alakzat (l. o.) negyedik modusa. Egyetemesen igenlő felső tételből és részlegesen tagadó alsótételből és következményből áll. Pl.: Minden való mennyiség gondolható, némely mennyiségtani kifejezés nem gondolható, tehát némely mennyiségtani kifejezés nem való mennyiség. — V. ö. Következtetési módok.

Belátás: szemléleten alapuló közvetlen bizonyosságú megismerés, megértés. — V. ö. Evidentia.

Belief [angol]: «meggyőződési érzelem», intuitív hit a tárgyak létében. (J. St. Mill.)

Belső érzék l. *Észrehevés*.

Benyomás l. *Impressio*.

Biogenetikus alaptörvény: az egyén fejlődése (ontogenesis) rövidített és módosított ismétlése a faj fejlődésének (phylogenesis). (E. Darwin és E. Haeckel.) — V. ö. H. Schmidt, *Das biogenetische Grundgesetz*. 1909.

Biologia: élettan ; tudomány az életről, ennek formáiról, folyamatairól, törvényeiről és fejlődéséről. — V. ö. Hertwig, *Allgem. Biologie*. 3. kiad. 1909 ; Le Dantec, *A b.-i filozófia elemei*. 1910 ; Radl, *Geschichte d. biolog. Theorien*. 1905.

Bizonyítás (argumentatio, probatio) : egy tétel igazságának, érvényességének kimutatása következtetés (l. o.) által. A b. lehet közvetlen vagy közvetett (apagogikus, l. o.), objectiv vagy subjectiv (ad hominem, l. o.), apriorikus vagy empirikus. Azon tételek, melyekre a b.-ok támaszkodnak, *bizonyítási alapoknak* neveztetnek.

Bizonyosság: a szilárd biztos tudás, a meggyőződéses igaznak tartás ; az ítélésnek a gondolati szükségképiségből eredő biztossága. A tudás *objectiv* b.-ától megkülönböztendő a hit (l. o.) *subjectiv* b.-a. Külömbiséget kell tenni továbbá az *absolut* b. és a *valószínűség* (l. o.), a *közvetlen* bizonyosság (evidentia, l. o.) és a *közvetett* (levezetett), a fogalmak, ítéletek, következtetések által közvetített b. között. Minden b. végeredményben szemléleten és a gondolkodás törvényein alapul. Absolut bizonyos az, aminek az ellentéte lehetetlen. — V. ö. Kétely. — V. ö. Pauler Á. *Intuitio és bizonyosság*. (M. Filoz. Társ. Közl. 1909.) ; E. Dürr, *Üb. d. Grenzen d. Gewissheit*. 1903.

Bocardo: a harmadik következtetési alakzat (l. o.) negyedik modusa, részlegesen tagadó felsőtétellel és következménnyel, de egyetemesen igenlő alsótétellel. Pl. Némely játékok nincsenek megengedve ; a játék mulatság ; némely mulatság nincs megengedve. — V. ö. Következtetési módok.

Bölcsesség (sapientia) : a dolgoknak általában tökéletes, helyes megismerése, mely az embert annyira áthatja, hogy cselekvésében is nyilvánul, amennyiben minden tettét vezérli (Schopenhauer). A tökéletes, magában minden erényt egyesítő, szabad bölcse az ind. philosophiának és a stoikusoknak ideálja.

Bölcsészet l. *Philosophia*.

Buddhismus: Buddha tana, s az ebből fakadó világ- és életfelfogás. A b. szerint az egyedi Én nem valami valóságos. Ha az életvágy megszűnik, akkor vége szakad a lélek vándorlásnak (l. o.) is és a lélek a látszat világából, a «sansara»-ból, az absolut nyugalom és kívánságnélküliség állapotába, a

«nirvana»-ba megy át. — V. ö. Oldenberg, Buddha. 1906; Walleser, Die buddhist. Philos. 1904—1912; Buddha, Reden. Deutsch v. Neumann, 1907; Rhys Davids, Buddhismus. (Reclam); Lénárd J., Dhammó. 2 k. 1911—13.

C (v. ö. K)

Calemes: a negyedik következtetési alakzat (l. o.) második modusa, melynél a felső tétel egyetemesen igenlő, az alsó tétel és a következmény egyetemesen tagadó. Pl. Minden földi mulandó; semmi mulandó sem boldogít tartósan; tehát semmi olyan, ami tartósan boldogít, nem mulandó. — V. ö. Következtetési módok.

Camestres a második következtetési alakzat (l. o.) második modusa, melynél a felső tétel egyetemesen igenlő, az alsó tétel és a következmény egyetemesen tagadó. Pl. A nemes mulatságok előmozdítják a kedélynyugalmat, a nyereségből való játékok nem mozdítják elő a kedélynyugalmat, a nyereségből való játékok nem nemes mulatságok. — V. ö. Következtetési módok.

Casualismus: az a nézet, hogy a világ a véletlen (l. o.) műve.

Casuistika: az erkölcstan azon része, mely a különféle kötelességek (l. o.) és cselekvési módok egyes esetekre alkalmazott conflictusaival foglalkozik.

Causa: ok (l. o.).

Causalitas: okozati viszony, az ok és okozat viszonya, causalis viszony, mely szerint ha *a* jelenség adva van, erre *b*-nek mindig szükségképen be kell következnie. A *c*. fogalma egy általános formális fogalom (kategória), a gondolkodás egyik törzsfogalma, amelynek általános érvényét minden tapasztalás már előre felteszi. Tehát nem származik a tapasztalásból. Hogy egyes esetekben mi az ok és mi az okozat, az csak a tapasztalás alapján határozható meg; de az alap-tétel, a *causalitas elve*: hogy nincs történés, változás, határozott ok nélkül, szükséges és általános érvényű tétel. A *c*. fogalmának eredetére nézve többféle felfogás van. A rationalismus (l. o.) az észből vezeti le. Az empirismus (l. o.) a tapasztalásból és inductióból. A Hume-féle psychologismus a szokásból és a subjectiv hitből. Az apriorismus szerint e fogalom a tapasztalástól függetlenül érvényes. — V. ö. Ok. — V. ö. Ányos I., Az okviszony ismerettana. 1906

B. Erdmann, Üb. Inhalt u. Geltung des Kausalgesetzes. 1905; Geyser, Naturerkenntnis u. Kausalität. 1906; E. Koenig, Die Entwicklung des Kausalproblems von Cartesius bis Kant. 1888.

Causalis nexus: ok és okozat kapcsolata.

Causa sui: saját létének oka, azaz oknélküli, abszolút, mástól független, örökké és szükségképen magában és önmaga által létező.

Cél (finis, causa finalis): azért akarunk, teszünk valamit, hogy valamit elérjünk, megvalósítsunk. Cselekvésünk egy hatásra (effectusra) vonatkozik, mint *eszköz* ennek előidézésére és ez a gondolt vagy képzelt és egyúttal akart, azaz előre feltett, anticipált hatás a cselekvés c.-ja. A c.-ra törekvés eredetileg benne rejlik az akarásban, később a tudat fejlettségének magasabb fokán tudatos célkitűzéssé válik, melynél az akarat, a fogalom, az eszme, ideal formájában léphet fel. Egy c. más, magasabb, fontosabb c.-hoz való vonatkozásában csak eszköz; egy cselekvési sort lezáró c. a *végcél*. Minden functio, cselekvés, mely egy c. elérésére alkalmas, *célszerű*, ép úgy minden szerv, mely ilyen functiók teljesítésére képes. Ugyanaz a folyamat, mely belülről tekintve teleologikus (l. o.) rendet (eszköz—cél) jelent, a tiszta causalis gondolkodás álláspontjáról tekintve, ok és okozat közötti viszony; teleologikus szempontból a *hatás* (a tudatban való anticipatiója által, tehát mint belső, pszichikai tényező, nem mint külső hatás) ok, «*cél-ok*». Causalitas és teleologia között ennélfogva nincsen ellenmondás, csak kétféle álláspontot jelentenek, melyekből a dolgokat nézzük. A c. eszméje különösen a biológiában és még inkább a szellemi tudományokban (l. o.) mint regulativ-heuristikus (l. o.) elv szolgál a történések megítélésénél, a szigorúan causalis-mechanikus magyarázat mellett. A c. fogalmát némelyek mint objectiv-metaphysikai, mások mint pusztán emberi-subjectiv és ismét mások mint regulativ fogalmat határozzák meg. — V. ö. Mechanistikus világnézet, Teleologia. — V. ö. Jodl, Zufall, Gesetzmässigkeit, Zweckmässigkeit. 1911; A. Michaelis, Das Gesetz d. Zweckmässigkeit im menschl. Organismus. 1901; W. Ernst, Der Zweckbegriff bei Kant. (Kantstudien, 14. 1909); Steinbüchel, Der Zweckgedanke in d. Philos. des Thomas v. Aquino; Kornis Gy.: Okság és törvényszerűség a pszichológiában. 1911; R. Eisler, Der Zweck. 1914.

Celarent: az első következtetési alakzat (l. o.) második

módusa, amelynél a felső tétel egyetemesen tagadó, az alsó tétel egyetemesen igenlő és a következmény ismét egyetemesen tagadó. Pl. Egy ember sem mindentudó; minden tudós ember; tehát egy tudós sem mindentudó. — V. ö. Következtetési módok.

Cesare: a második következtetési alakzat (l. o.) első módusa, amelynél a felső tétel és a következmény egyetemesen tagadó, de az alsó tétel egyetemesen igenlő. Pl. A természetfölötti tünemények nincsenek az okságnak alávetve; a napfogyatkozás alá van vetve az okságnak; a napfogyatkozás tehát nem természetfölötti tünemény. — V. ö. Következtetési módok.

Chaos: a még nem alakított, rendezett világanyag és világűr (törvényszerűség és harmónia nélküli) ősállapota.

Character: (χαράκτηρ) a lét és tevékenység határozott neme és módja, *jellege*; egy lény sajátos természete, továbbá az akarás és cselekvés alapvonása, annak állandó iránya: a *jellem*. (A ch. szó eredetileg a pénz veretét, a rányomott bélyeget, felírást jelentette.) — V. ö. E. Adickes, Ch. u. Weltanschauung. 1907.; Elsenhans, Charakterbildung. 2. kiad. 1915.; A. Adler, Üb. den nervösen Ch. 1912.

Characterologia: 1. jellemtan; 2. az egyéniség lélektana (differentialis psychologia). (l. o.) — V. ö. Dilthey, Beiträge z. Ch. 1904.; L. Klages, Prinzipien d. Ch. 1910.

Circulus in definiendo (diallela): téves kör. Logikai hiba a meghatározásnál, mely akkor áll elő, ha a meghatározandót a meghatározásnál közvetlenül vagy közvetve felhasználjuk. *Circulus in probando* (circulus vitiosus): Körbizonyítás. Oly bizonyítás, melynél az előzmény a bebizonyítandót már előre felteszi, tartalmazza.

Classificatio: osztályozás, fogalmak teljes és rendszeres felosztása.

Coexistentia: együttlétezés az időben.

Cogitatio: gondolkodás, (l. o.) gondolati actus, tudat-actus általában.

Cogito ergo sum: gondolkodom, tehát vagyok (Descartes). Az alany mint alany (nem mint metaphysikai állag) saját léte közvetlen megragadásának kifejezése. — V. ö. Nagy J., Descartes Cogitoja. (Athenæum, 1916.)

Coincidentiája az ellentéteknek: a lét ellentéteinek és ellenmondásainak felfüggesztése, összeesése az egységben, az abszolútban. A sokság, különféleség felfüggesztése istenben.

Common sense l. *Sensus communis*.

Comparatio: összehasonlítás (l. o.).

Comparativ általánosság: a tapasztalati ítéletek általánossága, amely nem szigorú és szükséges általánosság mint az a priori (l. o.) ítéleteké, hanem csak inductiön (l. o.) alapuló, inductio által megalapozott általánosság.

Comprehensio: felfogás, összefoglalás.

Concentratio: a figyelem csekélyebb vagy nagyobb korlátozása bizonyos számú tartalomra.

Conceptio: fogalomalkotás, felfogás.

Conceptualismus (conceptus: fogalom): az univerzaliák (l. o.) tanának azon iránya, mely szerint az általános, a nem, a faj nem létezik sem a tudaton kívül (realismus, l. o.), sem mint puszta szó (nominalismus, l. o.), hanem mint tudattartalom, mint a tárgyak egy osztálya számára közösnek gondolati összefoglalása, illetve foglalatra létezik, vagy érvényes. (Abélard, Gilbertus Porretanus, Petrus Aureolus, W. Occam; Locke, Reid, Brown és mások.) — V. ö. Terminismus.

Conceptus l. *Fogalom*.

Conclusio: logikai következmény. — L. Következtetés.

Concretum: összetes, valósult. A tapasztalásszerűen adott egyes, egyedi dolog vagy folyamat az általánossal (l. o.) szemben. Ellentéte: *abstractum* (l. o.).

Conditio l. *Feltétel*.

Conditio sine qua non: szükséges, elengedhetlen feltétel.

Conformitas: egyezés, egyformaság, alaki hasonlóság vagy megegyezés.

Conjunctiv ítélet: igenlő vagy tagadó ítélet egy alanyal és több állítmánnyal. (pl. S mind P_1 , mind P_2 , mind P_3).

Consequentia: logikai következmény.

Constantia: állandóság a létezésben és cselekvésben.

Constituálni: valamit összetenni, kitenni, alkotni, meghatározni, megalapozni (különösen fogalmilag).

Constitutiv: alkotó, meghatározó, objectiv egységet meghatározó, megalapozó.

Constructio, logikai (fogalom-constructio): az az eljárás, mely fogalmi úton, fogalmakból való levezetés útján akar ismereteket nyerni. Apriorikus eljárás, mely mindenütt, a hol többről, mint puszta formális meghatározásokról van szó, jól megalapozott inductiót (l. o.) igényel, hogy ne jusson ellentétben a tényekkel, hogy ne hamisítsa meg a tapasztalást.

Contemplatio: szemlélődés, az az állapot, melyben a szellem a külső benyomásoktól felszabadítani igyekszik magát, hogy bensőjében, saját eszméiben, vagy az istenségben merüljön el. A c. eszköze a mystikus megismerésnek.

Continuitas: folytonosság, szakadatlan, hézag nélküli összefüggés. Folytonos, hézag nélküli átmenet az egyik gondolati tartalomtól a másikhoz (c. mint logikai követelmény), az egyik létállapottól a másikhoz a fejlődésben (a «c. törvénye», mint a logikai folytonossági elv alkalmazása a tapasztalati tartalmakra). A tudomány nem egyéb, mint folytonos összefüggésre, a gondolatok minél szorosabb cohærentiájára való törekvés. Elménk arra törekszik, hogy a jelenségeket az előző jelenségek folytatásának, ez utóbbiak valami folytonos átalakulásának mutassa ki.

Contradictio l. *Ellenmondás.*

Contradictio in adjecto: egy ítélet állítmánya és alanya közötti ellenmondás.

Contrarius, (ellentétes) fogalmak azok, melyek ugyanazon nemen belül azáltal állnak egymással ellentétben, hogy a legtávolabb esnek egymástól (pl. nagy és kicsi, fekete, fehér).

Conversio, logikai: egy ítélet megfordítása (a feltétlen ítéleteknél az állítmányfogalomnak alannyá, s az alanyfogalomnak állítmánnyá tétele), abból a célból, hogy megvizsgáljuk, hogy milyen határok között érvényes.

Copula: kapocs, kapocsszó, kapcsolat. Oly szó, mely egy ítéletben vagy tételben az alany és az állítmány viszonyát fejezi ki. Pl. a német nyelvben az «ist», vagy a «sind» szócska. A magyar nyelv e viszonyt nem jelöli mindig külön szóval. Pl. A kutya állat; ellenben: én ember *vagyok*, te nem *vagy* szorgalmas. A *lét a c. értelmében* nem jelent realis létet, hanem csak logikai létet, érvényességet.

Copulativ ítélet olyan, melynek egy állítmánya, de több alanya van. Pl. A gyémánt, a smaragd és a rubin drágakövek.

Correlatio: kölcsönös viszony, kölcsönös vonatkozás.

Correlativek oly fogalmak, melyeknek lényegéhez, értelméhez tartozik az, hogy kölcsönösen vonatkoznak egymásra. (Pl. ok és okozat.) — V. ö. Pauler Á., A correlativitás elve. (Athenæum, 1915.)

Correspondentia: kölcsönös megfelelés.

Creatianismus: teremtetési elmélet a lélek eredetére vonatkozólag, mely szerint a lélek a születés pillanatában

a testtel isten által egyesítettetik. (Arnobius, Ambrosius, Petrus Lombardus, Duns Scotus és mások.) Ellentéte: *Traducianismus* (l. o.).

Creatio l. *Teremtés*.

Credo quia absurdum: hiszem, éppen mert észellenes. (Tertullianus.)

Credo ut intelligam: hiszek, hogy megértsek, hogy tudjak. (Anselmus.)

Criticismus l. *Kriticismus*.

Cselekvés (actio): az emberi akarat céltudatos nyilvánulása. Szükséges kellékei: cél (l. o.), motivum (l. o.), elhatározás és kivitel vagy végrehajtás.

Cserefogalmak: egyenértékű vagy æquipollens fogalmak. L. *Aequipollentia*.

Cultura: a természetnek, az emberi tevékenység által még érintetlennek megnevelése az emberi szellem és ennek tervszerű tevékenysége által. A c., a c.-lis tevékenység eredményét is jelenti. C. ebben az értelemben a c.-lis teljesítések, képződmények, formák, javak és értékek foglalatja. C. továbbá: tervszerű élet, eszmék hatása alatt; erkölcsi és értelmi kiképzés. — V. ö. Alexander B., A c.-ről. (Új élet, 1913.); Wildner Ö., A c. fizikai és élettani alapjai. (Új élet, 1913.); U. a., A c. lélektani alapjai. (Új élet, 1914.) L. Ziegler, Das Wesen d. C. 1903.; D. Koigen, Ideen z. Philos. der C. 1910.; Driesmans, Wege zur C. 1910., E. Grisebach, Kulturphilos. Arbeit d. Gegenwart. 1916.

Cynismus (κυνισμός): a cynikusok vagy kynikusok bölcsellete. (Alapító: Antisthenes.) Elvek: szélső igénytelenség, önelégültség, erény az egyedüli jó. C. általában jelenti a társas viselkedés formáinak megvetését és az általános értékek gúnyolását. — V. ö. Bernays, Lucian u. d. Cyniker. 1879.; Sebestyén K., A cinikusok. 1902.

Cyrenaikusok vagy kirenaikusok a cyrenei Aristippos (Sokrates egyik tanítványa) követői. (Arete, cyrenei Antipater Theodoros, Hegesias és mások.) A c. philosophiájának alapjai a hedonismus (l. o.) és a subjectivismus (l. o.).

D

Daltonismus: színvakság: l. Teljes sz. abban áll, hogy minden fényinger szintelenül, mint puszta világosság ér-

zékeltetik. 2. Részleges sz. bizonyos színek iránti érzéketlenségben áll (vörös-zöld-, sárga-kék vakság).

Darapti: a harmadik következtetési alakzat (I. o.) első módusa, melynél a két előzmény egyetemesen igenlő, a következmény pedig részlegesen igenlő. Pl. A színjáték mulattató dolog; a színjáték művészet; némely művészet mulattató dolog. — V. ö. Következtetési módok.

Darii: az első következtetési alakzat (I. o.) harmadik módusa, egyetemesen igenlő felső tétellel és részlegesen igenlő alsó tétellel és következménnyel. Pl. Minden emlősállatnak tüdeje van; némely hal emlős állat; tehát némely halnak tüdeje van. — V. ö. Következtetési módok.

Darwinismus: Charles Darwin tana a fajok kifejlődéséről, új fajok keletkezéséről, kis variációk halmozódása alapján a létért való küzdelemben, amelyben a nagyobb alkalmazkodási képességgel bírók természetes kiválogatódás (selectio) által fennmaradnak és alkalmazkodási képességeiket öröklik. *Neodarwinismus* l. Selectio. — V. ö. Evolutio, Lamarckismus. — V. ö. Francé R., A d. mai állása. 1913. H. Höffding, Darwin élete és tana. 1908.; J. Ude, Der D. und sein Einfluss auf das moderne Geistesleben. 1909.

Datisi: a harmadik következtetési alakzat (I. o.) ötödik módusa, egyetemesen igenlő felső tétellel és részlegesen igenlő alsó tétellel és következménnyel. Pl. Mindazok, kik szükségleteiket lehetőleg megszorítják, takarékosak; némelyek, kik szükségleteiket lehetőleg megszorítják, s e gények; tehát némely szegények takarékosak. — V. ö. Következtetési módok.

Deductio: levezetés; az a *következtetési mód*, mely az egyest, a különöset az általánosból, egyetemesből vezeti le. — A *deductiv módszer* a jelenségeket az által magyarázza, hogy egy egyetemes törvény különös eseteként vagy következményeként mutatja ki őket. A d. feladata az adott világnak törvényekből való magyarázata. Az inductive nyert egyetemes tétel összefoglaló kifejezés bizonyos jelenségsorok szabályszerű visszatérése számára. A d. egy jelenséget az által magyaráz meg, hogy kimutatja, hogy az illető jelenség ama sorok közül melyikbe tartozik, azaz milyen ismert törvény áll reá. Minden d.-nál az a fontos, hogy helyesen ismerjük fel az egyes esetnek az egyetemes törvények alá való tartozását. A d.-nak kiváló jelentőséget kölcsönöz az, hogy általa lehetséges a természeti törvények

gyakorlati alkalmazása, azaz a d. teszi lehetővé, hogy a jövőt előre lássuk. A deductiv eljárás legnagyobb alkalmazása a matematikában van. A deductiv és inductiv módszer kölcsönösen feltételezik egymást. — V. ö. Következtetés, Inductio. — *Transscendentalis d.* alatt érti Kant annak a kimutatását, hogy mikép vonatkozhatnak a kategóriák (l. o.) a priori tárgyakra; hogy mikép, milyen jogalaphnál fogva lehetséges a kategóriáknak a tapasztalati tartalmakra való a priori alkalmazása. — V. ö. Alexander B., Die transscendentale Deduction der Kategorien. 1876.; Enyvvári J., A kategóriák d.-jának újabb irodalmából. (M. filoz. társ. közl. 1905.)

Definitio: fogalommeghatározás. A fogalom tartalmának egy más fogalom tartalmától való elhatárolása; azon jegyek megjelölése, melyek a fogalom tartalmát alkotják. Egy fogalomtartalom tudatosítása ítéletben. A *nominalis d.*-nál vagy névmeghatározásnál, értelmezésnél egy szó jelentését egy általánosabb vagy ismeretesebb szójelentésre való visszamenés által megvilágosítjuk. A *realis d.* vagy tárgymeghatározás a fogalom oly meghatározása, mely össze van kötve valósági érvényességének kimutatásával is. A helyes d. 1. feltétlen ítélet kell hogy legyen, 2. kell, hogy a legközelebbi nemi fogalmat és a faji különbséget tartalmazza, 3. a jegyeknek, melyek által meghatározunk, constitutíveknek kell lenniök, 4. a d.-nak pontosnak, világosnak és hozzámértnek kell lennie, 5. circulust (l. o.), szószaporítást és képleges kifejezést kerülnie kell. — V. ö. Rickert, Zur Lehre v. d. Definition. 2. kiad. 1915.

Deismus: ész-istenhívés, az a nézet, mely ugyan istent, mint a mindenség ősoát elfogadja, de nem tekinti (mint a theismus, l. o.) a világ egy személyes kormányzójának, aki a világ folyásába belenyúl és csodákat művel. (Deisták: J. Toland, M. Tindal, A. Collins, Shaftesbury, H. S. Reimarus és mások.) — V. ö. Lechler, Geschichte des englischen Deismus. 1841.

Demonstratio, logikai: bizonyítás (l. o.), bizonyítás következtetés (l. o.) által.

Dependentia: függés, valaminek a meghatározottsága, feltételezettsége más által. Van 1. logikai d.: egy ítélet feltételezettsége mások által (alap-következmény); 2. matematikai d.: a functio-viszony (l. o.); 3. realis d.: a causalitas (l. o.), továbbá a psychophysikai parallelismus (l. o.). — V. ö. Feltétel.

Descriptio: leírás, egy dolog vagy folyamat jellegzetes jegyeinek teljes vagy elégséges felsorolása. — V. ö. Hochstetter-Preyer, *Das Beschreiben*. 1916.

Descriptiv psychologia l. *Psychologia*.

Determinatio: meghatározás. A logikai d. vagy *különítés* az abstractióval (l. o.) ellentétes művelet, mely az általános fogalomhoz meghatározó jegyeket illeszt és ez által egy tartalmilag gazdagabb, de terjedelmileg az általános fogalomnak alárendelt fogalomhoz jut.

Determinismus: az a nézet az emberi akaratról, mely szerint ez minden nyilvánításában szükségképp tudatos vagy nem tudatos okok által van meghatározva. A d. legdurvább alakja a fatalismus (l. o.). Fizikai d.-t hirdetnek az ó-korban a stoikusok. Mechanistikus d.-t tanít Th. Hobbes, ki az összes szellemi tevékenységeket érzéki benyomásokra vezeti vissza és minden cselekvést szükségképpinek tekint. Úgyszintén a *naturalisták materialismusa*, mely az embert pusztá gépnek tekinti (Holbach, Helvetius, La Mettrie). A theologiai d. képviselői Zwingli, Calvin, Luther. Metafizikai d.-t tanít Spinoza, ki szerint minden történés az isteni természetben van okozatilag megalapozva. Psychologiai d.-t tanítanak: Schleiermacher, Beneke, Herbart, L. Feuerbach, Fechner, J. St. Mill és mások. Szigorú deterministák: Moleschott, Vogt, Büchner, Buckle és mások. Ethikai d.-t hirdet nálunk Pauer Imre. — Ellentéte az *indeterminismus* (l. o.). — V. ö. *Prædestinatio*, *Prædeterminismus*.

Dialektika: vitatkozásmód, okfejtés, vitatkozó ügyesség, gondolatoknak pusztá gondolkodásból, tételeknek vagy igazságoknak pusztá fogalmakból való kifejtése; továbbá a gondolkodás logikai mozgása egyik fogalomtól a másikhoz ellenmondások felfüggesztése által (Hegel).

Diallela l. *Circulus*.

Dichotomia, logikai: kéttagú felosztás.

Dictum de omni et nullo: logikai alaptétel, mely szerint az, ami az általánosra, vagy a fajra érvényes (vagy érvénytelen), az az egyesre, illetőleg egyedre nézve is érvényes (vagy érvénytelen).

Differentia: különbözőség, különbség. *Differentia specifica:* faji különbség, mely a fogalmat, más, vele ugyanazon nemhez tartozó fogalmaktól megkülönbözteti. Pl. a «kén-sav» fogalomban a legközelebbi nemi fogalom a «sav», a faji különbség pedig a kénből való származottság.

Differentiális psychologia: az egyéni különbségek lélek-

tana ; a psychikum egyéni változatainak tana. (L. W. Stern, Psychologie d. individuellen Differenzen. 1911.)

Dilemma: a disjunctív vagy szétválasztó következtetések egy fajtája. Következtetés kéttagú disjunctív és egyúttal hypothetikus vagy föltétes felső tétellel. Schemája : Ha A van, akkor $B \cdot C$; de sem B , sem pedig C nincsenek ; tehát A sincs. Aszerint, amint a disjunctio három- vagy több tagú, az ilyen következtetést *trilemmának* vagy *polylemmának* nevezzük.

Dimatis: a negyedik következtetési alakzat (l. o.) harmadik modusa, melynél a felső tétel és a következmény részlegesen igenlő, az alsó tétel azonban egyetemesen igenlő. Pl. Némely munka megfelel hajlamunknak ; a mi hajlamunknak megfelel, kellemes ; tehát némi, ami kellemes, munka. — V. ö. Következtetési módok.

Dimensio: térbeli méret, kiterjedés.

Ding an sich l. *Magánvaló dolog*.

Disamis: a harmadik következtetési alakzat (l. o.) harmadik modusa, melynél a felső tétel és a következmény részlegesen igenlő és az alsó tétel egyetemesen igenlő. Pl. Némely gépek a földművelőre nézve igen fontosak ; a gépek természettani eszközök ; tehát némely természettani eszközök a földművelőre nézve igen fontosak. — V. ö. Következtetési módok.

Discursív megismerés : közvetett, gondolati-fogalmi megismerés ; fogalmak, illetőleg általános jegyek successiv összekötésében, összekapcsolásában álló, illetőleg ez által előálló megismerés, a közvetlen szemléleti, intuitív megismeréssel (l. o.) szemben.

Disjunctív fogalmak olyanok, melyek egy harmadik fogalom terjedelmén belül ellentétet alkotnak. Pl. kutya, macska (mind a kétfő ragadozó állat). *Disjunctio* : az ilyen fogalmak viszonya.

Disjunctív ítéletek, azaz szétválasztó í. olyanok, melyeknek alanyai vagy állítmányai disjunctív fogalmakat (l. o.) tartalmaznak. (S vagy P_1 vagy P_2)

Disjunctív következtetések, azaz szétválasztó k. olyanok, melyeknek felső tétele d. ítélet és amelyeknek alsó tételében a disjunctio tagjai állíttatnak vagy tagadtatnak. 1. S vagy P_1 vagy P_2 vagy P_3 ; SP_1 ; tehát S sem P_2 , sem P_3 — 2. S vagy P_1 vagy P_2 vagy P_3 ; S sem P_2 , sem P_3 ; tehát SP_1 .

Disparat vagy elkülönített fogalmak azok, melyek nem állnak egy közös magasa bb nemi fogalom alatt. (Pl. erény — zöld.)

Dispositio, lélektani: lelki hajlandóság, rávalóság, tehetség valamely tevékenységhez. Vannak eredeti és szervezett d.-ók. Továbbá intellektuális, érzelmi és akarati d.-ók.

Distinctio: megkülömböztetés (l. o.).

Divisio, logikai: egy fogalomnak faji ogalmaira való felosztása; azon fajok felsorolása, melyek együttesen egy fogalom terjedelmét kiteszik. Minden felosztáshoz tartozik: 1. a felosztandó; 2. a felosztási alap, az az elv, mely szerint a felosztás történik; 3. a felosztási tagok. Megkülömböztetendők a főfelosztás, mellékfelosztások és az alfelosztás. A felosztási tagok számához képest vannak dichotomiák, trichotomiák, polytomiák. Pl. felosztandó a test fogalma. Ha a felosztás alapja a halmazállapot alakja, akkor a felosztási tagok példánkban: a «szilárd test», «cseppfolyós test» és «gáznemű test».

Dogma: tantétel; állítás bizonyítás nélkül, feltevés.

Dogmatismusnak nevezik Kant óta a kritikátlan, a megismerés feltételeinek és határainak vizsgálata nélkül eljáró böleselkedést.

Dolog (res, ens): egészen tág értelemben minden valamit jelent, amiről ítélni lehetünk, amit gondolhatunk. Ellentéte: a semmi. Szűkebb értelemben d. jelenti a külső világ valóságos egyedi tárgyait, a valóságos tér- és időbeli érzéki tárgyakat. Tág értelmében használja a d. fogalmat az antik philosophia. Azután a scholastikusok, akik a d.-ökon («entia», «res») mind külső dolgokat («entia realia»), mind gondolati tartalmakat általában (gondolati d.-okat, «entia rationis») értenek. — V. ö. Objectum.

Dualismus: két-elvűség. Az a nézet, mely ellentétben a monismussal (l. o.), két elvet, principiumot vesz fel. A d.-t képviselik: Anaxagoras, ki a passiv anyagot a rendező, alakító ésszel állítja szembe; Platon, ki az érzéki dolgok világát elválasztja az eszmék világától; Aristoteles, ki a dolgok formáját elválasztja azok anyagától; az ujplatonikusok, Szt. Ágoston, Aquinoi Szt. Tamás. Dualisták továbbá Descartes, — ki szerint a test és a lélek egymástól lényegileg különböző substantiák, — Herbart, Volkman, Lotze és mások. A d. szerint általában a szellemi és a testi, a lélek és a test két egymástól különböző substantiák vagy folyamatok. Vallásos d.-t tanítottak Zoroaster, Plutarchos, és a manicheusok. Ethikai d.-sal találkozunk a stoikusoknál, akik szerint természeti szükségyszerűség és akaratsza bad-

ság egymással szemben állnak, továbbá Kantnál. — V. ö. Parallelismus.

Dynamika: erőtan, tan a mozgató erőkről. Egy lélektani statikát és d.-t alapított meg Herbart. Socialis d.-t Comte különböztet meg a socialis statikától, az előbbi a társadalom fejlődéstana, az utóbbi pedig mintegy szerkezetana.

E, É

E a logikában az egyetemesen (általánosan) tagadó ítélet jele. (Pl. Egy ember sem mindentudó.)

Egoismus: önösség, önzés. Tágabb értelemben jelenti a saját énnnek és érdekeinek bangsúlyozását. Szűkebb értelemben jelenti az önzést, mely mások kárára gondoskodik önmagáról. Radicalis és következetes e.-t hirdet Stirner. Ellentéte: *Altruismus* (l. o.) — V. ö. Utilitarismus. — V. ö. E. Pfeiderer, Eudämonismus u. E. 1881.; A. Dix, Der E. 1899.

Egyedi fogalmak azok, melyek egyedi, egyes dolgokra vonatkoznak. (Pl. e fogalmak: «Sokrates», «Napoleon», «a legmagasabb hegy».)

Egyediség l. *Individualitas*.

Egyéniség l. *Individualitas*.

Egyetemes l. *Universalis*.

Egyszerű az, ami részekről és kiterjedéstől ment. Ilyen a geometriai pont, az atom, továbbá az Én az ő elvont tisztaságában. Az e.-ség nem azonos az egységgel, mely nem zárja ki a különféleséget.

Eidos (εἶδος): lényeg, forma.

Eklekticismus az a philosophiai eljárás, mely a különböző rendszerekben helyesnek találtat kiválasztja és tanná vagy rendszerre egyesíti. Eklektikus jelleggel bír pl. Cicero, Chr. Wolff, V. Cousin, Ed. Hartmann bölcselate.

Ekstasis (ἐκστασις, magánkívüliség): a lélek rendkívüli mámoryszerűen lelkesült állapota, amelyben hallucinációk (l. o.), visiok (l. o.) és más kivételes élmények alapján az érzékfelettit, istenit véli közvetlenül megragadni. Némelyek önsanyargatással és egyéb eszközökkel mesterségesen törekszenek az ekstatikus állapotot előidézni. — V. ö. Achelis, Die Ekstase in ihrer kulturellen Bedeutung, 1902.; P. Beck, Die E. 1906.

Élan vital: életlendület, élet-impulsus. (Bergson.)

Eleai philosophusok: azon nagyobbbrészt Eleából származott ókori bölcselek, kik a lét egységét és változatlan-ságát és a levés (l. o.) és a sokság semmisségét hangsúlyozták. (Xenophanes, Parmenides, Zenon, Melissos.) *Eleatismus* tágabb értelemben a létező változatlanságáról, abszolút maradandóságáról szóló tanítás. (Platon, megarai iskola, Spinoza.)

Elégséges ok elve l. *Principium rationis sufficientis*.

Elemek: a testek, tudattartalmak, fogalmak qualitative már fel nem bontható, másokra vissza nem vezethető alkatrészei.

Elenchus (ἐλεγχος): védők, ellenbizonyíték, cáfolat. *Ignoratio elenchi*: tárgy tévesztés, a tárgytól való eltérés a bizonyításnál; ha másfélet bizonyítunk be, mint ami tételünk volt.

Élet (vita): élni annyit tesz, mint magát létében ingerlékenységgel, ösztönszerű reakcióképességgel egységesen-dynamikusan és teleologikusan (l. o.) fenntartani, idegen anyagokat felvenni és azokat saját alkatrészé átváltoztatni (assimilatio), egyénileg gyarapodni (növekedni), szaporodni, differentálódni és ismét integrálódni. Az élő szűkebb értelemben a szerves, az organikus (l. o.). Az élő, az organikus, anyagának változása mellett (labilis egyensúlyban) megőrzi a (belső) formát, a hatás specifikus egységét. Az életjelenségekkel a *biologia* vagy élettan foglalkozik. Az é. mibenlétét illetőleg két főnézetet kell megkülönböztetni: a *vitalistikus* (l. o.) és a *mechanistikus* (l. o.) felfogást. — V. ö. Életerő. — V. ö. N. Hartmann, Philos. Grundfragen der Biologie. 1912.; Palágyi, Naturphilos. Vorlesungen. 1908.; Bilharz, Die Lehre vom Leben. 1902.

Életerő (vis vitalis): némely bölcselek szerint az élet-funkciók sajátos benső oka. Egy nem tudatosan ható szervező és szabályozó erő. *Vitalismus* azon biologiai-természetphilosophiai felfogás, mely az életfunkciókat egy é. hatásaiból magyarázza. (Vitalisták: Aristoteles, Scotus Eriugena, Campanella, J. B. van Helmont, R. Cudworth, Joh. Müller, M. Carriere és mások.) A *neo-vitalismus* figyelembe veszi az életfolyamatok physikai-chemiai természetét, azonban hangsúlyozza azok sajátneműségét a nem szervessel szemben és oly alakító és szabályozó erők felvételének szükségességét, melyek csak a szervezeten belül lépnek fel. (Neo-vitalisták: Reinke, G. Bunge, O. Hamann, G. Wolff, H. Driesch, E. v. Hartmann, K. C. Schneider és mások.) —

V. ö. Mechanistikus világnézet. — V. ö. Francé R., Az é. elmélete. (Természettud. Közl. 1904.); Palágyi, Naturphilos. Vorlesungen. 1908.; K. Bræunig, Mechanismus u Vitalismus in. d. Biologie des XIX. Jh.-s. 1907.

Életfelfogás: az egyéni és társadalmi élet értelmezése és értékelése. Van realistikus és idealistikus, egoistikus, altruistikus, hedonistikus, művészi, erkölcsi, optimistikus, pessimistikus életfelfogás, azon életcélok szerint, amelyeket valaki magának kitűz és amelyek számára az életet eszköznek tekint. — V. ö. Eucken, Der Kampf um e. geistigen Lebensinhalt. 1896.; U. a., Die Lebensanschauungen der grossen Denker. 9. kiad. 1911.; U. a., Az élet értelme és értéke. 1914.; Tolstoj, Der Sinn des Lebens. 1901.; O. Ewald, Gründe u. Abgründe. 2 k. 1909.; Foerster Fr. V., Az élet művészete. 1913.

Elismerni: igaznak tartani, igaznak elfogadni.

Ellenmondás (contradictio): oly két ítélet viszonya, amelyek közül az egyik ugyanarról a tárgyról ugyanazt, ugyanazon vonatkozásban tagadja, amit róla a másik állít. Vagy oly két fogalom viszonya, melyek közül az egyik a másiknak pusztá megdöntését (tagadását) tartalmazza. (Pl. halandó — nem halandó.) Hogy a gondolkodás ne legyen önmagának ellenmondó, az e. elve vagy törvénye (l. o.) követeli. Az e. megkülönböztetendő a (realis) ellentétől; az előbbi csak a gondolkodásban (illetve a fogalmak világában) áll fenn, az utóbbi pedig a valóságban is fennforoghat. — V. ö. Ellentét, Repugnatio.

Ellenmondás elve (principium contradictionis): a logikus gondolkodás egyik főtörvénye, amely így szól: «A nem nem-A», vagy: «A nem az, ami nem.» Egy gondolati tárgyat sem szabad másnak, t. i. ellenkezőnek gondolnunk. Más szavakkal: Ellenmondót ne egyesítsünk gondolkodásunkban. (Ez az elv vagy törvény tulajdonkép csak tagadólag fejezi ki azt, amit az azonosság elve (l. o.) állítólag kijelent.)

Ellentét, logikai (oppositio): 1. oly két fogalom vagy ítélet viszonya, melyek egymást kölcsönösen kizárják. Van ellenmondó és ellenálló e. 1. Az *ellenmondó e.* (oppositio contradictoria): a) oly két fogalom viszonya, melyek közül az egyik a másiknak pusztá megdöntését (tagadását) tartalmazza. (Pl. halandó — nem halandó); b) oly két ítélet viszonya, amelyek mindketten igazak nem lehetnek, de mindketten nem is lehetnek igaztalanok. Az egyik helyes-

ségéből vagy helytelenségéből következik a másiknak helytelensége vagy helyessége. Pl. «minden ember tévedhet» és «néhány ember nem tévedhet». 2. az *ellenálló e.* (oppositio contraria): a) a fogalmakra vonatkozólag: oly e., melyet ugyanazon nemnek legközelebbi fajai képeznek egymással, ahol tehát egyenlőség ellentétességgel fordul elő. Pl. a vörös-, narancs-, sárga szín; b) oly két ítélet viszonya, amelyek mindketten nem lehetnek igazak, de mindketten igaztalanok lehetnek. Az egyik ítélet igazságából következik a másik igaztalansága, de nem megfordítva. Pl. «minden test átlátszó» és «egy test sem átlátszó». Van *subcontrarius e.* is (l. o.). — V. ö. Repugnatio.

Elmélet l. *Theoria*.

Élmény: minden tudatactus, mely intentionalisan (l. o.) vonatkozik valamely tárgyra, minden «tudat — valamiről», tehát minden valamely tárgyra vonatkozó észrevevési-, képzelési-, emlékező-, akarati-, gondolati-, ítélési- és érzelmi-aktus. Szűkebb értelemben az is, ami az intentionalis actusok tartalmában fellelhető.

Előfeltevésnélküliség elve azt követeli, hogy csak azt ismerjük el érvényesnek (igaznak, létezőnek, objectívnek), amit, mint ilyent a gondolkodás által és eredeti szemlélet alapján igazolhatunk vagy igazoltunk.

Előkövetkeztetés l. *Prosylogismus*.

Elv l. *Principium*.

Elvonás l. *Abstractio*.

Elvont l. *Abstractum*.

Emanatio (kifolyás): metaphysikai értelemben az alacsonyabbnak, tökéletlenebbnek kifolyása, keletkezése egy magasabb, tökéletesebb elvből, amely (elv) emellett megmarad változatlan egységnek. (Az új-platonikusoknál és a gnostikusoknál.)

Emlékezés: oly élmény, mely egy elmúlt dologra vagy eseményre vonatkozik és pedig csak annyiban, amennyiben azt mi vettük észre, vagy éltük meg valamiképen. Egy általunk megéltnek megjelenítése azzal a tudattal, hogy azt már megéltük. Az *emlékezet*, vagyis az e. képessége abban áll, hogy élményeink nem múlnak el nyomtalanul, hanem hogy «nyomokat», dispositiókat (l. o.) hagynak hátra, melyeknél fogva bizonyos új élmények, előbbi élményekhez tartalmilag hasonlókat képesek kiváltani. Ha ilyen «reproductio» azzal a tudattal vagy érzéssel kapcsolatosan lép fel, hogy az illető tartalmat már egyszer megéltük,

akkor ezt a folyamatot e.-nek nevezzük. A reproducált képzet az emlékezeti kép. Az emlékezet teljesítőképessége úgy terjedelem, mint hűség, tartósság, élesség, könnyedség stb. tekintetében nagyon különböző. — V. ö. Reproductio, Associatio, Anamnesis. — V. ö. Wreschner, Das Gedächtnis im Lichte des Experiments. 1910.; H. Piéron, L'évolution de la mémoire. 1910.; Meumann, Ökonomie u. Technik des Gedächtnisses. 3. kiad. 1912.; Ribot, Az e. betegségei. 1901.

Emotio: indulat, felindulás. *Emotionalis*: az érzelemre, indulatra vonatkozó.

Empiria l. *Tapasztalás*.

Empirikus (*ἐμπειρικός*): tapasztalati, tapasztalás által nyert, tapasztalásból eredő. Ellentét: Rationalis (l. o.), apriorikus (l. o.), transscendens (l. o.).

Empiriokriticizmus: a «tisztá tapasztalásnak» R. Avenarius által kidolgozott rendszere. A. a «tisztá tapasztalás» alatt, a minden hozzátevéstől és meghamisítástól megtisztított, illetve mentes, közvetlenül fellelhető tényeket érti. Már a tudatnak, az alany és a tárgy viszonyának a fogalma «metaphysikai» értelmezések, melyek az «introjectionban» (l. o.) gyökereznek. A megismerő alanyok csak egy «principalis corodinatío» «centralis tagjai», melyeknek ellentagjai az, amit közönségesen külvilágnak nevezünk. Az ismeretfolyamat a «C rendszer» (nagyagy) ingadozásainak eredménye, biomechanikus természetű. A megismerés egyedüli helyes módszere a közvetlenül feltalálható tények minden transscendens (l. o.) fogalmak által való feltétes kiegészítésétől ment leírásában áll. Avenarius befolyása alatt állnak: J. Kodis, J. Petzoldt, W. Heinrich és mások. — V. ö. J. Suter, Die Philosophie des R. Avenarius. 1910.

Empirizmus: azon felfogás, mely szerint minden ismeretünk (a külső és belső) tapasztalásból származik, tapasztalásra vezethető és vezetendő vissza, mely szerint minden igaz ismeret érvénye tapasztaláson (és induction l. o.) alapul. E.-ről lélektani, ismereteiméleti és logikai vonatkozásban lehet szó. Az első ellentéte a *nativizmus* (l. o.), az utóbbiaké pedig a *rationalizmus* (l. o.). (Empiristák: F. Bacon, J. Locke, Hume, J. St. Mill, A. Comte, H. Spencer, K. Göring, Jodl és mások.) V. ö.: Sensualizmus, Tapasztalás, Positivizmus, Empiriokriticizmus.

Én: az a kifejezés, mellyel a megismerő és cselekvő alany önmagát a «nem-Én»-től, illetőleg más alanyoktól megkülönbözteti. Az Én közelebből a megismerő saját

teste, melyet annak sajátos állandósága, mozgási képessége az élettérzetek stb. alapján a külvilág dolgaitól megkülönböztet; azután az, amit ettől az Én-tárgytól (testtől) mint tulajdonképeni alanyt megkülönböztetünk, t. i. az élmények változásában megmaradó, a tartalom minden változása mellett formalisan azonos, reactiv és activ, megélő, gondolkodó, akaró egysége a tudatnak. Amennyiben azon folytonos tudatösszefüggésre vagyunk tekintettel, melyben az Én él, tehát azon különös módosulatokra, melyek tartalmát teszik, *empirikus* Énről beszélünk. A *tiszta* Én, az Én-forma, mint olyan, amint a tudatnak általában sajátja és az elvonásban magában gondolható, mint minden megismerés és cselekvés előfeltétele. A tiszta Én fogalma kiindulópontja J. G. Fichte philosophiájának. Az Én-fogalom történetéből kitűnik, hogy az Ént majd mint szellemet, substantiát, majd mint actiót, synthesist, egységet, majd mint complexumot, mint a képzettársulás termékét, — tehát majd mint valami eredetit, valóságosat, lényegszerűt, majd pedig mint valami levezetettet, mint terméket, mint jelenséget vagy látszatot fogják fel. — V. ö. Öntudat, Alany, Lélek. — V. ö. G. Ulrich, Bewusstsein u. Ichheit. (Ztschr. f. Philos. 124.); Drews, Das Ich als Grundproblem d. Metaphysik. 1897.; K. Österreich, Phänomenologie des Ich. 1910.

Encyclopédistáknak nevezik az «Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences des arts et des métiers» (Paris, 1751—1772) kiadóit és munkatársait, akik materialista-szabadgondolkodó szellemben írtak. Közülök a leghíresebbek: d'Alembert, Diderot, Holbach, Rousseau, Voltaire.

Energetika: energetikus természet- vagy világfelfogás; minden létnek és történésnek energiára (l. o.) való visszavezetése. (Ostwald.) — V. ö. Ostwald, Die Energie. 1908.; G. Helm, Die E. nach ihrer gesch. Entwicklung. 1898.; Schütz A., E. és bölcsélet. 1908.

Energia (ἐνέργεια): erő, eleven erő, munkaképesség. A physikai e. a munkateljesítési képesség, a tömeg hatóképessége, amely lehet actualis, azaz mozgáshoz kötött és potentialis, az eleven erő analogiájára gondolt e. Psychikai e.-ről is szokás beszélni. Ez alatt tudatfactorok hatóképességét értik. — V. ö. Erő, Materia. — V. ö. Zemplén V., Az e. fogalma és szerepe a természettudományokban. (M. filóz. társ. közl. 1910.); Kornis Gy., Psychologia és e. (Athenæum, 1910. évf.)

Energia, specifikus (*specifikus érzékenergia*): az a tény,

hogy minden érzékszerv különféle külső ingerekre mindig egyforma érzetqualitásokkal felel. A s. e. tanát Joh. Müller alapozta meg tudományosan. — V. ö. Érzék. — Weinmann, Die Lehre von den spezif. Sinnesenergien. 1895.; Brühl, Die spezif. Sinnesenergien. 1915.

Ens: létező, dolog, lényeg.

Entelechia (έντελέχεια): Aristoteles szerint a megvalósulás célja, a hatás által elért cél, az actualitas, a tökéletes valóság.

Entitas: lényeg, létező.

Epicherema (ἐπιχείρημα): toldatos következtetés; a nem-teljes összetett következtetések egy neme. Az e. nem egyéb, mint oly következtetés, melynek előzményeit (mindkettőt vagy csak az egyiket) középfogalom melléklésével különösen megokoljuk. Pl. A hazugság kárhoztatandó, minthogy erkölcstelen; a képmutatás hazugság, minthogy a valóságnak szándékos megmásítása; — tehát a képmutatás kárhoztatandó.

Epikureismus: közönséges és tág értelemben jelenti az élvágyat, a hedonistikus (l. o.) világnézetet. Szűkebb értelemben jelenti az epikureusok (Epikuros, Metrodoros, Philodemos, T. Lucretius Carus és mások) tanítását. Az e. főbb elvei az atomismus (l. o.), a materialismus (l. o.), a sensualismus (l. o.) és a hedonismus (l. o.).

Episyllogismus: utókövetkeztetés. Az a következtetés egy következtetési sorban, melynek előzménye, praemissája a következő következtetésben a következményt, conclusiót alkotja. — V. ö. Polysillogismus.

Erény (virtus): az akaratnak az erkölcsi jóra való állandó irányozottsága; továbbá minden állandó viselkedés, mely mint igazi eszköz az erkölcsi cél megvalósításához követeltetik vagy értékeltetik. Vannak individualis és socialis e.-ek, aszerint, amint önmagunk iránti, vagy mások, illetőleg a társadalom iránti kötelességekről van szó. — V. ö. Erkölcsi, Kötelesség.

Erkölcsi, Erkölcsös: 1. Erkölcsi mindaz, ami (a megítélés tekintetében) erkölcsi törvényeknek, normáknak (l. o.) van alávetve, legyen az jó vagy rossz. 2. Erkölcsös mindaz, ami az erkölcsi törvényeknek, normáknak megfelel. Hogy egy cselekedet erkölcsösnek nevezhessünk, annak öntudattal és szabadon teljesítettnek és elismert erkölcsi normának megfelelőnek kell lennie. Erkölcsileg jó csak az lehet, amit értelmesen, az erkölcsi norma tudatában, jó szándék-

kal és szabad akarattal teszünk. Az erkölcsös tethnél a cél a motivum, az akarat és a kivitel jó. Az erkölcsös egyáltalán (lényegénél fogva) nem azonosítható a kellemessel vagy a hasznnal. A nem-erkölcsi az erkölcsi szempontból közömbös. Erkölcstelen, az erkölcssel ellenkező, a rossz. — V. ö. Jó és rossz, Erény, Kötelesség, Lelkiismeret, Imperativus.

Erkölcstan 1. *Ethika*.

Erő: egy lehetséges vagy valóságos mozgás oka, egy hatás valóságának feltétele. Az e. nem dolog, hanem egy dolog attribútuma, t. i. annak hatóképessége, amennyiben a dolog lényegében gyökerezik. A természettudományi gondolkodás abstrahál az e.-k minőségeitől és pusztá hatási lehetőségek gyanánt fogja fel azokat, melyeket a hatások által mennyiségileg meghatároz. Az e. természettudományi fogalma tiszta viszonyfogalom. A *physikai* e.-k mechanikus vagy kémiai erők. A *psychikai* (szellemi) e.-k gondolkodási és akarási képességek, a tudatváltoztatások képességei. A rationalisták szerint az e.-fogalom egy velünk született, szükséges fogalom (Aristoteles, scholastikusok). Hume szerint egy subjectiv-psychologiai képződmény. Kant szerint egy levezetett, de apriorikus észfogalom, melynek csak phænomenalis érvénye van. Mások szerint az e. fogalmát a (külső vagy a belső) tapasztalásból vonjuk el. — V. ö. Energia, Energetika, Materia. — V. ö. E. Reyer, Kraft. 2. kiad. 1909.; O. Werner, Kraft u. Stoff. 1909.; F. Auerbach, Die Grundbegriffe d. modernen Naturlehre. 1900.; J. Schultz, Die Bilder von der Materie. 1905.

Érték: oly jelentőség, mellyel valami közvetlenül, vagy következményeinél fogva azáltal bír, hogy alkalmas egy szellemi vagy érzéki, változó vagy maradandó, subjectiv vagy objectiv akarati cél (követelmény) vagy szükséglet kielégítésére. Az é.-es tárgyat magát is értéknek nevezzük. Az *értékelés* egy tárgynak érzelemszerű-közvetlen vagy ítélő vonatkoztatása egy valóságos vagy lehetséges, egyes vagy általános akarásra, célkitűzésre, szükséglésre. Az é. megkülönböztetendő az értékelés psychikai folyamatától, actusától, melynek tárgyát képezi. Az individualis-subjectiv, azaz viszonylagos é.-ektől, mint amilyenek a hasznos és a kellemes, megkülönböztetendők az egyetemes, illetőleg absolut é.-ek, t. i. az igazság, jóság, szépség (logikai-, ethikai- és æsthetikai é.-ek). Absolut az olyan é., amely feltétlenül elismerendő, illetőleg megvalósítandó, mely elő-

feltétele az összes többi é.-nek és értékelésnek. Minden igazi é. önértékes, független a subjectiv vélekedéstől, objective feltételezett és általános érvényű, megáll akár elismeri valaki, akár nem. Azon akarati célhoz vagy szükséglethez képest, melyet valami kielégíteni vagy előmozdítani képes, az é.-ek különbözőek. Vannak anyagi, szellemi, vallási, erkölcsi, sociális, gazdasági, kulturális stb. értékek. *Értékelmélet* (Axiologia, Timologia): Általános é.-tan, az értékelés elveinek elmélete. Tan az é.-ek méréséről, rendszerezéséről és belső összefüggéséről. — V. ö. Cél, Norma, Igazság, Jó, Érvény. — V. ö. Böhm K., Axiologia. 1906.; Pauler Á., Az ethikai megismerés természete. 1907.; H. Münsterberg, Philos. d. Werte. 1908.; Lessing Th., Studien z. Wertaxiomatik. (Arch. f. syst. Phil. 1908.); Kornis Gy., Értékelmélet és pedagógia. 1913.; Ányos I., A legújabb kor é.-elméleti törekvései. (M. filóz. társ. közl., 1912.)

Érvény, érvényesség: az ítéletek igazságértéke. Az ítéletek é.-e nem azonos azok pszichikai időbeli létével, hanem attól független. Ha egy igaz ítéletet mondok ki, akkor ennek az ítéletnek az igazsága, é.-e nem keletkezik és nem múlik el az én subjectiv ítéleti élménnyemmel; hanem az ítéleti élményem előtt és az után is fennáll. Teljesen független az ítéleti, gondolkodási actusomtól és minden más lehetséges ítéleti actustól. Az é. *időtlen léte* megkülönböztetendő a pszichikai actusok *időbeli valóságos lététől*. Különbséget kell tennünk az é. *logikai léte* és az ítéleti actusok reális, pszichikai léte között. — V. ö. A priori, Ítélet, Igazság, Lét, Objectiv, Transscendentalis. — V. ö. Lotze, System d. Philos. I., 3. Buch, 2. Kap.; Liebert, Das Problem der Geltung. 1915.; Ssalagoff, Begriff des Geltens i. d. modernen Logik. 1910.; Bubnoff, Zeitlichkeit u. Zeitlosigkeit. 1911.

Érzék (sensus): Jelenti 1. a fogékonyságot egy szellemi tartalom iránt, 2. az érzéklés képességét (érzékszerv által); a psychophysikai szervezet képességét ingerekre (l. o.), határozott fajtájú érzetekkel felelni. Az embernél általában öt érzéket szoktak megkülönböztetni, ú. m. a tapintás-, a hallás-, a szaglás-, az ízlés- és a látás érzékét; az újabb vizsgálatok ezekhez csatolják a fájdalom- és hőérzékét, meg az egyensúly érzékét (statikus érzék). A különböző é.-ek sajátos, «specifikus energiá»-val (l. o.) bírnak. Az é.-ek úgyszólván azt az anyagot szolgáltatják, melynek alapján a gondolkodás ismereteket alkot, amelyek nem pusztán érzéki, hanem intellectualis jellegűek. Az é.-ek

eredetileg és még később is, az életfenntartást szolgálják. Régebben különbséget tettek *külső* és *belső* é. között. (V. ö. Észrevevés.) Az é.-ek részesedését a megismerésben más-kép ítéli meg az empirizmus (l. o.), más-kép a sensualizmus (l. o.), más-kép a racionalizmus (l. o.) és más-kép a kritici-zmus (l. o.). — V. ö. Sensualizmus, Energia (specifikus), Érzéki csalódások. — Kreibig, Die fünf Sinne des Menschen. 1907.; Fr. Brentano, Untersuchungen z. Sinnespsychologie. 1907.; Mangold, Unsere Sinnesorgane. 1909.

Érzékfeletti: 1. az érzékileg fel nem fogható, csak a gondolkodás számára hozzáférhető; a tisztán logikai, elvont; 2. az érzéki-tapasztalati világon túl fekvő, az abszolút, transzcendens, a «szellemi világ», az isteni.

Érzéki (sensualis): 1. az érzékekhez tartozó, érzékek által felfogható, az érzékekből eredő, ellentétben az intellektualissal; 2. érzéki élvezetek iránt fogékony, azokat hajhászó.

Érzéki csalódások: kifejezés azon tévedések számára, melyek az érzéki adatoknak az ítéelés által való hamis magyarázatából támadnak. Nem az érzékek csalnak, hanem érzetek alkalmat adnak csalódásokra, melyek csak az értelmező ítéletben rejlenek. Az érzéki csalódásokhoz tartoznak helytelen, abnormis localisatiók (l. o.), az emlékezeti- és phantasia-képeknek összetévesztése észrevevésekkel, nagyságok, távolságok helytelen becslései stb. — V. ö. Hallucinatio, Illusio. — V. ö. Leyendecker, Zur Phänomenologie der Täuschungen. 1913.; Winkler, Studien üb. Wahrnehmungstäuschungen. 1915.

Érzéki qualitas l. *Qualitas*.

Érzékiség (sensualitas): jelenti 1. az érzéki befogadóságot, az érzéki megismerőképességet, az elme receptivitását (l. o.), megkülönböztetve a gondolkodás spontaneitásától (l. o.); 2. az érzéki élvezetre való hajlamosságot, az érzékies viselkedést.

Érzelem: az a subjectiv állapot, melyben az Én közvetlenül állást foglal élményeivel szemben. Az é. az alany visszahatása élményeinek módjaira, intenzitására, lefolyására, tartalmára és összefüggésére. Kellemes és kellemetlen, élvezet és kín gyűjtőkifejezések különféle alanyi állapotok számára, melyek objective a szervezet javát vagy kárát jelentik. Az é. eredetileg már mozzanatai, alkatelemei, tünetei az akarati actusoknak, cselekedeteknek. Ezeket bevezetik, kísérik és befejezik. Vannak érzéki, értelmi, æstheti-

kai, erkölcsi, társadalmi, vallásos é.-ek (azon mindenkori tartalom szerint, melyhez kapcsolódnak). Az é. eredeti tudattényező azonban nem fordul elő elszigetelten, nem lép fel önállóan, hanem érzetekkel, képzetekkel és akarati folyamatokkal elválaszthatatlan egésznek alkot. — V. ö. Th. Ziegler, *Das Gefühl*. 1908.; Lipps, *Vom Fühlen, Wollen u. Denken*. 1902.; H. Maier, *Psychol. des emotionalen Denkens*. 1908.; M. Geiger, *Das Bewusstsein von Gefühlen*. (Münchener Philos. Abhandlgn. 1911.)

Érzet (*sensatio, impressio*): az a legegyszerűbb lelki-mozzanat, mely a szervezet ingereltetése útján jő létre. A psychophysikai felfogás szerint az é.-ek a szervezet (idegrendszer) külső vagy belső (peripherikus vagy centralis) ingerek (l. o.) általi izgalmán alapulnak; az élő szervezet reakciói a külső világ behatásaira s egyúttal jelek a «magánvaló dolgok» (l. o.) tulajdonságai számára. Az é.-ek határozmányai a *qualitas* (l. o.) és az *intensitas*. — A leíró lélektan szempontjából az é.-ek, az észrevevési tartalmak és (érzéki) képzetek azon *qualitative* egyszerű elemei, melyeket lélektani elemzés által nyerünk, amelyek azonban a concret megélésben nem fordulnak elő elszigetelten. — V. ö. *Energia* (specifikus), *Érzék*, *Sensualismus*. — V. ö. J. Paulsen, *Das Problem der Empfindung*. 1907.; A Messer, *Empfindung u. Denken*. 1908.; Révész G., *Az é.-sorok phaenom. és genetikai vizsgálata*. (Athenaeum, 1912.)

Esoterikus l. *Exoterikus*.

Esse l. *Lét*.

Essentia: lényeg (l. o.).

Ész, értelem (*intellectus, ratio*): általában jelenti a szellemi képességet. E két kifejezésnek azonban szűkebb, egymástól különböző jelentései is vannak. (A magyarban e kifejezések jelentése nagyon is ingadozó, nem úgy, mint a német «*Verstand*» és «*Vernunft*» kifejezéseknél, melyeknek pontosan megkülönböztetett jelentések felelnek meg.) Az értelem (vagy ész), ha a «*Verstand*» kifejezéssel azonos értelemben használjuk, jelenti a fogalomalkotás, a logikai gondolkodás, az ítélet és következtetés képességét. Az ész (vagy értelem) a «*Vernunft*» kifejezéssel azonos értelemben véve, jelenti a megismerés és a cselekvés legmagasabb egységére irányuló szellemi tevékenységet (elméleti-gyakorlati ész), melynek termékei az «*eszmék*» (*Vernunftideen*), amelyek a tapasztalat és az értelmi megismerés különféleségét körülfonják és annak belső összefüggést és lezárt egységet kölcsönöznek.

A «tisztá ész», az ész elvontan, elvonás által minden empirikustól, érzékitől megtisztítva, t. i. a gondolkodás és megismerés puszta formáinak foglalatja. Az «értelem» a német «Sinn» értelmében egy szó vagy tétel jelentéstartalma. (V. ö. Jelentés.) — V. ö. Gondolkodás, Rationalismus, Abstractio. — V. ö. Schütz A., Az értelmi ismeretek eredetének főbb elméletei. 1904.

Észelvek l. Logikai alaptörvények (elvek).

Eszköz minden, ami valamely cél (l. o.) elérésére szolgál, különösen minden tevékenység, mely egy cél akarása által van feltételezve, motiválva.

Észkritika l. *Kriticismus*.

Észrevezés (perceptio): 1. a *külső é.* valamely valóságos individualis tárgy testesült önjelenlétéről való tudat; oly tudatélmény, melyben számunkra valamely egyedi érzéki tárgy közvetlenül, szemléletesen, az ő «testesültségében» adva van. Az é.-kifejezés ép úgy jelenti az é.-i actust, mint annak realis tartalmát, az ú. n. «észrevezési képzetet». A genetikus psychologia értelmében az é. érzet-qualitások és hozzájuk csatlakozó reproducált elemek egy különféleségének psychikai képződményekké való összekapcsolása, synthesise, amely érzetekhez, elemekhez képest azok megfelelően «értelmeztetnek», határozott tárgyakra közvetlenül vonatkoztatnak. Az é. tartalmát az é. tárgyatól csak az é.-i élményre való reflexióban választjuk el. 2. A *belső é.* saját psychikai élményeinknek mint olyanoknak közvetlen é.-e; szűkebb értelemben a reflexio (l. o.) a figyelem ráirányozása saját tudatfolyamatainkra, illetve az ezekről való tudás. A *belső é.* tárgyai abszolút valósággal bírnak. A *belső é.* tana a régebbi philosophiában többnyire egyik alkatrésze volt a *belső érzék* (sensus interior) tanának, amelyet épúgy közérzéknek (sensus communis, l. o.) tartottak, mint a *belső megélés, reflectálás* stb. képességének. — V. ö. Th. Conrad, Üb. Wahrnehmung u. Vorstellung. (Münchener philos. Abhandlungen. 1911.); Schapp, Beiträge z. Phänomenologie der Wahrnehmung. 1910.; A. Binet, La perception extérieure; Rott N., A *belső érzékről*. (Bölcs. folyóir. 1901.)

Ethika (ἠθικά) (philosophia moralis): erkölcsstan. Tudomány az erkölcsi akarásról és cselekvésről. Az e. elemzi az erkölcsi fogalmát, kutatja az erkölcsi tények lényegét, értékét és eredetét. Ez alapon általános e.-i normákat nyer (l. o.), amelyeket követnie kell annak, aki erkölcsösen akar cselekedni. Az e. l. kutatja az erkölcsi fogalmak eredetét. Ezt

másképp magyarázza a heteronomistikus- (theologiai, politikai) (l. o.) erkölcsi elmélet, másképp az autonomistikus (l. o.) elmélet és ismét másképp az e.-i a priorismus (l. o.), az empirismus és evolutionismus (l. o.). Az ethika 2. az erkölcsi cselekvések motivumait (l. o.) kutatja. Eszerint van reflexios és érzelmi morál. Az ethika 3. az erkölcsi cselekvések tárgyát vizsgálja. E tekintetben individualismust (egoismust, altruismust, l. o.) és universalismust (l. o.) kell megkülönböztetni. 4. A cselekvés céljait kutatja. Itt különbséget kell tenni eudæmonismus (hedonismus, utilitarismus), perfectionismus, evolutionismus és rigorismus között (l. ezeket). Az e. módszere és feladata tekintetében megkülönböztetendők: speculativ és empirikus, metaphysikai és positiv, leíró és magyarázó és normativ e.-t. Különbséget kell tenni végre individualis és socialis ethika között. Az e. mint normativ tudomány szigorúan megkülönböztetendő az erkölcsnek mint «társadalmi képződmény»-nek genetikus vizsgálatától. — V. ö. Erkölcsi, Jó és rossz, Érték. — V. ö. Jodl, Geschichte d. Ethik. 2. kiad. 1906—1912. 2 k.; Fr. Paulsen, System d. Ethik. 2. k. 1903.; Lipps, Die eth. Grundfragen. 1905.; Wundt, E. 3. kiad. 1903.; Pauler Á., Az e.-i megismerés természete. 1907.; Medveczky, A normativ elvek jelentősége az e.-ban. 1889.; V. Cathrein, Moralphilos. 1899.; Hensel, Hauptprobleme der E. 1903.; E. Dürr, Grundzüge der E. 1909.; Bárány G., E.-i előadások. 1915.

Ethiko-theologiai bizonyíték: Isten létének moralis bizonyítéka. Következtetés az erkölcsi törvény létéből az erkölcsi világrend egy alapítójára; az erény és boldogság összhangja utáni vágyból egy igazságos világkormányzóra.

Ethos: érzület, lelkület; (erkölcsi) jellem.

Eudæmonismus: az az erkölcsi irány, mely a boldogságban (*εὐδαιμονία*) látja minden törekvés utolsó célját, a jó és rossz mértékét, tehát az erkölcsi elvét. Az e.-nak egy durvább és finomultabb formáját kell megkülönböztetni. Az első, melyet hedonismusnak (l. o.) is neveznek, az érzéki élvezetet tartja a legnagyobb jónak. (Aristippos, Helvetius.) Az utóbbi a művészetekkel és tudományokkal való foglalkozásban, a fájdalomnélküliségben, a hatalomban és a tisztességben keresi a boldogságot. (Aristoteles, Demokritos, Bentham, Dav. Strauss.)

Evidentia: közvetlen bizonyosság, szemléletileg megalapozott bizonyosság, a szemléletesen belátottnak és szükségképp gondolandónak közvetlen bizonyossága. Az e. az

ítéletben vélt, intendált-tényálladáknak eredeti adottságán, «testesült jelenlétén» alapul.

Evolutio: kifejlődés alacsonyabb, egyszerűbb lét- és életformákból magasabb és bonyolultabb lét- és életformákká. Van anyagi és szellemi, továbbá ethikai, socialis, philosophiai, vallási e. A biológiai kifejlődés belső és külső tényezőkön alapul. Belső tényezők: szervi tevékenység, gyakorlat, eredeti és szerzett tulajdonságok átöröklése (l. o.). Külső tényezők: az életfeltételek változása, létért való küzdelem és kiválogatódás. A dolgok felfogása a kifejlődés szempontjából, az *evolutionismus*. A biológiai fejlődéstudomány vagy származástannak különböző formái vannak, ú. m. darwinismus (l. o.) és neodarwinismus (v. ö. Selectio), lamarckismus (és neolamarckismus) (l. o.), mutatio-elmélet (l. o.) stb. Az e. alapgondolata H. Spencer bölcséleti rendszerének. Az e.-nismus előfutárai gyanánt tekinthetők: Aristoteles, Leibniz, Herder és Hegel. — V. ö. Méhely L., A származástan mai állása. (Állattani közl. 1905. évf.); O. Hertwig, Elemente d. Entwicklungslehre. 4. kiad. 1910.; H. Stadler, Die Entwicklungslehre bis zu ihrem heutigen Stande. 1910.

Exact: pontos, szabatos. *Exact tudományok* szűkebb értelemben a matematika és a logika és azon tudományok, melyek közvetlenül matematikán (és logikán) alapulnak; tágabb értelemben mindazon tudományok, melyekben törvények felállíthatók.

Exclusiv ítéletek azok, melyek egy alanynak, minden más alany kizárásával tulajdonítanak állítmányt. (Formája: csak SP.)

Existentia l. *Lét*.

Exoterikus és **esoterikus:** tulajdonkép annyit jelent, mint külső, be nem avatott, és benső, beavatott; általában a «nyilvános-» és «titkos tan» értelmében használják.

Experimentum (kísérlet): önkényes és tervszerű megfigyelés mesterségesen létrehozott feltételek között.

Explicite: kifejtetten, kifejezetten, burkolatlanul. *Implicitite:* beleértve, alatta értve (nem kifejezetten, nem ki-mondva).

Exponibilis tételek olyanok, melyek magyarázatra szorúlnak.

Expositio (logikai): kifejtés.

Extensio: kiterjedés.

Extramentalis: a tudaton, szellemen kívül álló.

F

Factum: tény, valóság.

Faj l. *Species*.

Fallacia: helytelen következtetések, melyek akkor állnak elő, ha a bizonyításnál a gondolkodás szabályai ellen vétünk. — V. ö. Paralogismus, Sophisma, Idem per idem, Hysteron proteron, Petitio principii, Circulus.

Fatalismus: tan a végzetnek, a balsorsnak, a fatumnak minden cselekvés és történés felett való feltétlen uralmáról; tan a feltétlen prædestinatióról (elővégzetről). (Stoikusok, Islam.)

Felapton: a harmadik következtetési alakzat (l. o.) második modusa, melynél a felső tétel egyetemesen tagadó, az alsó tétel egyetemesen igenlő és a következmény részlegesen tagadó. Pl. A mohamedánusok nem keresztények; a mohamedánusok egyistenhívők; némely egyistenhívők nem keresztények. — V. ö. Következtetési módok.

Felosztás, logikai l. *Divisio*.

Felső fogalom l. *Következtetés*.

Felső tétel l. *Következtetés*.

Feltétel (conditio) az, amittől valami más függ, amihez valami más léte vagy érvényessége kötve van, úgy, hogy a feltételezett elesik, ha a feltétel felfüggesztetik. Van logikai és reális f. A *logikai* f. (ratio) az, aminél fogva, vagy amiért egy gondolat vagy ítélet igaz vagy hamis. A *realis* f. (causa) pedig, egy történés, változás objectiv alapja; oly körülmény (vagy körülmények), mely valamely hatás bekövetkezését lehetővé teszi.

Feltevés l. *Hypothesis*.

Ferio: az első következtetési alakzat (l. o.) negyedik modusa; egyetemesen tagadó felső tétellel, részlegesen igenlő alsó tétellel és részlegesen tagadó következménnyel. Pl. Az egyszerű nem bontható fel, némely lények egyszerűek, tehát némely lények nem bonthatók fel. — V. ö. Következtetési módok.

Ferison: a harmadik következtetési alakzat hatodik modusa, ugyanazzal a quantitással és qualitással mint a Ferionál (l. o.).

Fesapo: a negyedik következtetési alakzat (l. o.) negyedik modusa, egyetemesen tagadó felső tétellel, egyetemesen igenlő alsó tétellel és részlegesen tagadó következménnyel.

Pl. A boldog nem gonosz; a gonosz megvetett; némely megvetett nem boldog. — V. ö. Következtetési módok.

Festino: a második következtetési alakzat harmadik módusa, ugyanazzal a quantitással és qualitással mint Ferionál (l. o.)

Fictio (tudományos): heuristikus (l. o.) célból kigondolt feltevés, melynek valószínűtlenségéről vagy sokszor valótlanságáról meg vagyunk győződve; egy létnek, történésnek, viszonynak gondolati felfogása, *mint ha* az olyan vagy úgy volna, amilyennek vagy amint képzeljük, gondoljuk. A módszeres f. sokszor célszerű; a szellem egy «műfogása», mely által a megismerést és cselekvést előmozdítja. — V. ö. Vaihinger, Die Philos. des Als ob. 1911.

Figyelem: az Én vagy a tudat szándékos és tartós odafordulása egy számára adott tárgyhöz vagy tartalomhoz; a tudat tartalmi körének szűkítése a kiemelt tartalom világosságának fokozásával. — V. ö. Apperceptio. — V. ö. E. Dürr, Die Lehre von der Aufmerksamkeit. 1908.

Finalitas: a cél (l. o.) kategóriája, a teleologiai (l. o.) hatékonyság.

Fogalom (conceptus, notio, terminus, idea): egy szónak megfelelő azonos és egységes jelentéstartalom vagy értelem (Sinn) magában tekintve; tehát eltekintve attól, hogy azt gondolja-e valaki vagy sem. A f.-tól mindenkor szigorúan megkülönböztetendő, egyrészt a subjectiv gondolati actus, melynek tartalmát képezi, és másrészt a tárgya, amely utóbbi lehet egyes és általános, valóságos, lehetséges és lehetetlen. A f. nem tévesztendő össze a gondolatainkat kísérő képzetekkel vagy képekkel sem. A f. nem realisan azaz időbelileg létező, mint azon gondolati actusok, melyekben azt gondoljuk, hanem pusztá értelemegység, amelynek tartalmához nem tartozik sem az, hogy gondoltatik, sem pedig, hogy nem gondoltatik. Ezért a f. nem sokszorozódik, ha akárhány lény gondolja is. A f. továbbá azon jegyek (l. o.) összessége, amelyeket egy dolog vagy tárgy lényegét (l. o.) meghatározván, ítéletek egy sorában kimondhatunk, úgy hogy a f. egy potenciális ítéletsornak is tekinthető. A f.-nak különböző vonatkozásaik szerint osztályoztatnak. Így vannak *individualis* és *általános* f.-mak. Az előbbiek egyes tárgyaknak felelnek meg, az utóbbiak pedig tárgyak egész nemeire, fajtáira, osztályaira vonatkoznak és azon lényeges jegyek (l. o.) foglalatjai, melyek egy nemhez, fajhoz vagy osztályhoz tartozó tárgyakra nézve közösek.

Minden f.-nak *tartalma és terjedelme* van. Az előbbi az, ami által a f.-mat gondoljuk (jegyeinek az összessége). Az utóbbi pedig mindaz, amit a f. által gondolunk. A f. tartalma és terjedelme fordított viszonyban áll egymással; vagyis mennél nagyobb a tartalom, annál kisebb a terjedelem és mennél kisebb a tartalom, annál nagyobb a terjedelem. — V. ö. Differentia, Nem, Abstractio, Általános, Kategoriák, Itélet, Logika, Gondolkodás. — V. ö. Heinrich, Untersuchgn z. Lehre v. Begriff. 1910.; A. Dubs, Das Wesen des Begriffs. 1911.; Pauler Á., A fogalom problémája a tiszta logikában. 1915.

Fogalommeghatározás 1. *Definitio.*

Forma: egy (anyagi, szellemi vagy logikai) tárgy részei, mozzanatai összefüggésének, kapcsolatának módja és rendje. Egy egészet kitevő alkatrészek összefüggésrendjének mikéntje, fajtája. A f.-t ma általában valami passivnak tekintik, pusztá productumnak vagy legfeljebb mintaképnek. Aristoteles és vele a scholastika a formát valami activnak, alakítóknak, substantiálisnak, dinamikusnak tekintette.

Fresiso: a negyedik következtetési alakzat (1. o.) ötödik modusa, melynél a felső tétel egyetemesen tagadó, az alsó tétel részlegesen igenlő és a következmény részlegesen tagadó. Pl. Egy megelégedett ember sem sajnálatra méltó, némely sajnálatra méltó ember gazdag, tehát némely gazdag ember nem megelégedett. — V. ö. Következtetési módok.

Functio: 1. physiologiai (-psychologiai) értelemben, működési, tevékenységi módot jelent; 2. matematikai értelemben jelenti két változó nagyság függési viszonyát, melynél fogva ezek egymással kölcsönös viszonyban (correlatívban) változnak, anélkül, hogy közöttük okozati viszony állna fenn: $y = f(x)$. — V. ö. Frege, Function u. Begriff. 1891.

Függés 1. *Dependentia.*

G

Galenus-féle következtetési alakzat: a negyedik következtetési alakzat (1. o.) neve, melyet Galenus állított fel. (P—M; M—S; S—P) Öt modusa van.

Generalisatio: logikai általánosítás. — V. ö. Abstractio.

Generikus: a nemhez (1. o.) tartozó; nemi, nembeli; általános.

Genetikus: származtató, a származásra, eredetre vonatkozó. Egy dolognak a *g. magyarázata* nem jelöli meg pusztán a tulajdonságait, hanem keletkezését, származását is kimutatja. A *g. módszer* valamely tudomány tárgyainak származási vagy fejlődési menetét mutatja ki.

Génie (genius, ingenium): lángelme, lángész. A normalisat sokkal felülhaladó eredeti veleszületett, tanulás és gyakorlat által el nem sajátítható szellemi képesség, illetve ennek birtokosa. A *g.* egészen rendkívüli mértékben rendelkezik szellemi intuitióval, productív, teremtvő, feltaláló phantasiával és eredeti alakító erővel. A gondolkodásnak és a praktikus alkotásnak is vannak lángelméi, szűkebb értelemben azonban a *g.* a művészet terén mutatkozik. Abban különbözik a talentumtól (l. o.), hogy amíg az utóbbi valamely lelki sajátságnak a normálistól eltérő rendkívüli mennyiségével tűnik ki, addig a génie qualitative is egészen újat s meglepőt alkot. — V. ö. Lombroso, *Lángész és örület*. 1906.; Brentano, *Das G.* 1892.; Türck, *Der geniale Mensch*. 1901.

Genus l. *Nem*.

Geocentrikus az a kozmologiai álláspont, mely szerint a föld a mindenség középpontja. (Főképviselője Ptolomæus.)

Gnosis: 1. megismerés, tudás; 2. a gnostikusok (Basilides, Valentinus és mások) tana. A gnostikusok egy része csak támogatni akarta a keresztény hitet philosophiai ismeretek által, más része pedig vallási gondolatokat, újplatonikus nézetek befolyása alatt speculative, gyakran phantastikusan értelmezett. — V. ö. W. Schultz, *Dokumente der G.* 1910.; E. H. Schmitt, *Die G.* 1903.

Gondolatökonomia elve: a lehető legnagyobb szellemi munkateljesítés elve a legcsekélyebb erőfelhasználás és legegyszerűbb eszközök által. Ez az elv a megismerésnek az egyszerűsítésre irányuló törekvésén alapul és a tapasztalati tartalom «sűrítéséhez», egységesítéséhez vezet. Segítségével a gondolkodás rendezheti «tapasztalatait» és uralkodhatik felettük. (R. Avenarius, E. Mach, Ostwald és mások.) — V. ö. Husserl, *Logische Untersuchungen*. I. 2. kiad. 1913. 192—210. l.

Gondolkodás: tágabb értelemben jelenti a tudat aktivitását, öntevékenységet (spontaneitását), a tudat passív élményeivel, az érzetekkel és ezek kapcsolataival szemben. Szűkebb értelemben a *g.* bizonyos tartalmaknak (illetőleg tárgyaknak) a logikai törvényeknek megfelelő synthesisét

(l. o.) és analysisét (l. o.), összekapcsolását és szétválasztását, vonatkoztatását, összehasonlítását stb. jelenti. A g. legfőbb functioi, az elvonás, az ítélet és a következtetés (l. o.). A concret g. «feldolgozza» az észrevelési és képzelési tartalmakat, az elvont g. pedig fogalmakkal és ítélettartalmakkal operál. A g.-nak ellenmondásnélkülinek, világosnak és tisztának, összefüggőnek és következetesnek kell lennie, különben nem lehet helyes, illetőleg igaz. A g. természetét, eredetét és érvényét illetőleg különböző nézeteket vallanak: a rationalismus (l. o.), az empirismus (l. o.), a sensualismus (l. o.), az idealismus (l. o.), a panlogismus (l. o.) és a voluntarismus (l. o.). — V. ö. Ész, Megismerés, Parallelismus (logikai), Pragmatismus, Psychologismus, Igazság, Logika, Kategóriák. — V. ö. B. Erdmann, Umrissé z. Psychologie des Denkens. 1908.; H. Maier, Psychologie des emotionalen Denkens. 1908.; Geyser, Einführung i. d. Psychologie d. Denkvorgänge. 1909.; K. Bühler, Tatsachen u. Probl. z. ein. Psychol. d. Denkvorgänge. (Arch. f. d. ges. Psychol. 1907, 1908.)

Gondolkodástan l. *Logika*.

Gondolkodás törvényei l. *Logikai alaptörvények*.

H

Habitus: szokás, tulajdonság, készség, tartós viselkedés.

Hæcceitas: ez a lét, ez a létező («Diesheit»); az ami a concret tárgyat eggyedé teszi; az egyedi, egyes lény. — V. ö. Quidditas, Individuatio.

Halhatatlanság: a szellem maradandósága; a lélek fennmaradása a halál után. A h. eszméjével már a vad népeknél találkozunk. Továbbá az ind philosophiában (l. Lélekvándorlás), a parsismusban, a hébereknél és a keresztény vallásban. A h.-ot tanítja Herakleitos, Sokrates és különösen Platon. Aristoteles szerint csak a szellem (l. o.) halhatatlan és nem az egész lélek. Seneca, Epiktetus, Marcus Aurelius szerint a lélek az isteni ősegységhez tér vissza. A személyes h.-ot a legtöbb középkori bölcselel hirdeti. Továbbá: M. Ficinus, Descartes, Gassendi, Cudworth, Leibniz, Locke, Berkeley, Rousseau, Chr. Wolff. Kant szerint a lélek halhatatlansága nem bizonyítható be. A h. azonban a praktikus ész postulatuma. Hegel szerint a szellem örök, az egyén csak mint az universalis szellem egy

időtlen mozzanata létezik. A személyes h.-ot tanítják még : Herbart, Beneke, Baader, Bolzano, Ulrici, Hellenbach, J. Baumann, Gutberlet, James, Royce, Renouvier. A szellemnek mint olyannak örökkévalóságát tanítják : W. Wundt, E. v. Hartmann, Drews, Münsterberg, Eucken etc. A lélek h.-ának eszméjét elvetik : Holbach, La Mettrie, Diderot, Hume, L. Feuerbach, Büchner és mások. — V. ö. Bolzano, Athanasia, 1827., 1838.; Spiess, *Entwicklungsgesch. d. Vorstellgn v. Leben nach d. Tode.* 1877.; Naville : *La vie éternelle.* 1909.; M. Kaufmann : *Die Unsterblichkeitsbeweise in der kathol. Philos. u. Theol.* 1912.; Keyserling : *Unsterblichkeit.* 1911.

Hallucinatio (káprázat): olyan szemlélet, melyet a térben valóságos tárgyra vonatkoztatunk anélkül, hogy a tárgy mint objectiv inger jelen volna (pl. a lázas beteg olyan dolgok jelenlétét állítja, melyek nincsenek környezetében). — V. ö. Illusio, Érzéki csalódások. — V. ö. Hellpach : *Grenzwissenschaften der Psychologie.* 1902.

Hangulat: pszichologiai értelemben valamely egyén különös, külső és belső körülményektől függő kedélyállapota, lelkiállapota; valamely erősebb indulat maradványa, mintegy kisugárzása (irradiatio). Szervi érzetekkel, képzetekkel, reflexiókkal, szomorú vagy vidám élményekkel járó érzelmi dispositio.

Harmadik kizárásának elve l. *Principium exclusi tertii.*

Harmonia: összehangzás, összeegyeztetés, összeillés; egy egész részeinek összeillése. A *harmonia praestabilita*, az eleve megállapított h. fogalma Leibniztól ered. Szerinte isten a test és a lélek viszonyát (amelyek nem állnak egymással okozati vonatkozásban) eleve úgy rendezte el, hogy a testi és lelki történések között h. van, ezek párhuzamosan haladnak. A test és a lélek két órához hasonló, melyek úgy vannak megalkotva, hogy mindenkor pontosan megegyezően járnak.

Hasonlóság: két vagy több tárgynak több jegyeikben való megegyezése. — V. ö. Összehasonlítás.

Hasznos az, ami egy cél elérésére eszközül szolgál; ami az Én javának előmozdítására alkalmas. — V. ö. Utilitarismus.

Határfogalom: oly fogalom, mely mint tartalmat egy transzcendensnek (l. o.) a létét tartalmazza, anélkül, hogy a transzcendensnek a minőségeit (hozzámérten) tartalmazná. Kant h. alatt oly fogalmat ért, mely az érzékiség (tapasza-

lás) igényeit korlátozza és egyúttal megismerésünk határáig vezet, amennyiben valamit gondolatilag állít, anélkül, hogy azt minőségileg, positive meghatározhatná. Ez a valami a *noumenon* (l. o.) az érzékfeletti, pusztán gondolt dolog.

Hedonismus az a világnézet, mely szerint a testi és lelki élvezet és gyönyör (főkép a testi) a cselekvés motívuma és célja. A h. szerint az élvezet az önértékes, az öncél. A h. egyik formája az *eudaemonismus*-nak (l. o.). (Hedonisták a cyrenaikusok (l. o.), Epikurosz. Az újkorban: Helvetius, Holbach, La Mettrie.) — V. ö. H. Gomperz: Kritik des H. 1908.

Helyes minden ítélet, mely igazságot tartalmaz. Némelyek szerint a helyesség az igazság egy neme, t. i. a formális igazság, «a gondolkodásnak megegyezése önmagával» (a materialis igazsággal szemben, mely a gondolkodásnak a léttel való megegyezésében áll). — V. ö. Igazság.

Henadok (ἑνάδες): egységek, Plato szerint az eszmék.

Herakleitismus: azon (Herakleitos által megalapított) nézet, mely minden létet egy örökös levésben, állandó fejlődésben old fel. Eszerint minden folytonosan változik: «nem lehet ugyanazon folyóba kétszer belépniünk.» A h.-t különböző formában képviselik: J. G. Fichte, Hegel, W. Wundt, Nietzsche és mások.

Hermeneutika (ἑρμηνεύειν): értelmezéstan, fejtegetéstan; a tudományos értelmezés, magyarázás elmélete.

Heterogen: különnemű, egy más nemhez tartozó, lényegileg különböző. Ellentéte: *Homogen*, egynemű.

Heterogenetikus: idegen eredetű.

Heteronomia: azon erkölcstani felfogás, mely szerint nem az értelem szabja meg az erkölcsi törvényeket, hanem valami, az értelemre nézve idegen, valami vele szembeálló (pl. isteni kinyilatkoztatás). Ellentéte: *autonomia* (l. o.).

Heuristika: az igazságoknak a gondolkodás és megismerés módszerei által való felfedezésének elmélete. *Heuristikus*: a találásra, felfedezésre vonatkozó. Heuristikus értékük van a hypothesiseknek (l. o.) és a fictióknak (l. o.).

Hic et nunc (itt és most): az egyes dolog tér- és időbeli meghatározottsága, a dolog individualitása.

Hit: az igaznak tartás, a subjectiv meggyőződés egy neme. Jelenthet 1. véleményt, 2. az erős, érzelemszerű bizodalmat egy ítélet igazságához, a subjectiv alapokon nyugvó bizonyosságot, az idegen ítélőképességbe vetett

bizalmat. A h. érzelmi elemet (bizodalom, várasi érzelem) és akarati mozzanatot (a h.-hez való akaratot, mely minden kételyt gátol, visszaszorít) tartalmaz. A h. sok tekintetben kiegészíti a tudást. A h.-nek azonban nem szabad a tudással (l. o.) komoly ellenmondásba kerülni, ami mindaddig nem történhetik meg, míg a h. nem lépi túl illetékességi körét és míg a tudás a megismerhető körére szorítkozik.

Homogen: egynemű, hasonnemű. Ellentéte: *Heterogen*, különnemű.

Humanitas: emberség, emberségesség; az emberi lényege, mely a műveltségben, erkölcsösségben és kulturában áll. A h.-t, azaz az emberi culturát és műveltséget mint a történelem ideális célpontját különböző formában hangoztatják a stoikusok, a kereszténység, a humanisták, Lessing, Goethe, Kant, Fichte, Schiller, Herder, Humboldt és mások. — V. ö. *Cultura*. — V. ö. W. Kinkel: *Der Humanitäts gedanke*, 1908.; Schneidewin: *Die antike Humanität*. 1897.

Hyle: (ἔλη) anyag, élő anyag, materia.

Hylozoismus: az a nézet, mely szerint az anyag mint olyan, már eredetileg élettel, lélekkel bír; mely szerint az érzékelés, az ösztön, esetleg a tudat is, az anyag (illetőleg az atomok) tulajdonságai. Hylozoisták: Thales, Anaximenes, Herakleitos, a stoikusok, Paracelsus, G. Bruno, Spinoza, Gassendi, R. Cudworth, Fechner, Zöllner, E. Haeckel, B. Wille és mások. — V. ö. Panpsychismus, Voluntarismus, Spiritualismus. — V. ö. H. Spitzer: *Ursprung u. Bedeutung des H.* 1881.

Hypnosis (ὑπνος, álm): szellemi elfárasztás vagy pusztá suggestio (l. o.) által előidézett mesterséges álmyszerű állapot, a tudat korlátozásával (az activ apperceptio gátolásával) és az akarat megkötésével, melynek tevékenysége a hypnotisáló egyén parancsainak automatikusan, ösztönszerűen engedelmeskedik. *Hypnotismus*: Tan a h.-ről és a hypnotikus jelenségek foglalatja. — V. ö. Forel: *Der Hypnotismus*. 6. kiad. 1911.

Hypostasis: egyedi substantia. *Hypostasalni*: Valamit (egy fogalmat, abstractumot) önálló substantialis lény gyanánt állítani.

Hypothesis: feltevés, felvétel. Egy elv előleges felállítása, tények megmagyarázása céljából, azonban a tapasztalat és valószínűségi következtetések alapján. Kísérlet a tapasztalat hézagjainak kitöltésére. A h. igazolás által theoriává (l. o.) válhatik. H.-ek nélkül a kutatás és a meg-

ismerés nem lehet meg, de tudománytani követelmény, hogy a h.-ek lehetőleg csekély számban állíttassanak fel és hogy minden h. jól megalapozott legyen. — V. ö. Fictio. — V. ö. Poincaré: Tudomány és föltevés. 1908.; Hillebrand: Zur Lehre von der Hypothesenbildung. 1896.

Hypothetikus: feltételes, kérdéses.

Hypothetikus ítélet vagy feltételes i.: oly ítélet, melynek tárgya egy tétel (az utótétel, consequens) érvényességének egy másik tétel (az előtétel, antecedens) érvényességétől való függése. (Ha van A, akkor van B; Ha nincs A, akkor nincs B; Ha AB, akkor CD.)

Hypothetikus következtetés vagy feltételes k.; két előzményből, felső tételből és alsó tételből áll, mint a közön-séges következtetések. A felső tétel feltételes, az alsó tétel feltétlen és a szerint a mint igenlő vagy tagadó, a h. k.-t *constructivnek* vagy *destructivnek* nevezzük. Az előbbi formája: Ha AB, akkor CD; AB; tehát CD. Ezt a formát *modus ponens*-nek (állító módnak) is nevezzük. A destructiv h. k. formája: Ha AB, akkor CD; de C nem D; tehát A nem B. A destructiv h. k.-t *modus tollens*-nek (tagadó módnak) is nevezik. A hypothetikus k.-ek a következő szabályon alapulnak: Az alappal állítva van a következmény; a következmény felfüggesztésével fel van függesztve az alap is.

Hysteron proteron: visszás bizonyítás, mely akkor áll elő, midőn egy tétel bebizonyítására oly tételt választunk, mely inkább a bebizonyítandó tétel által volna bebizonyítandó.

I

I: logikai jel a részlegesen igenlő ítélet számára. (Pl. Némely emberek tudósok.)

Idea: Jelentései: 1. Alak, forma, kép (eredeti jelentések), (Anaxagoras, Demokritos), 2. ős-mintakép, typus mint realis lényeg (Platon), 3. eszme, teremtgondolat, gondolat, fogalom, alapgondolat, vezérmotivum, 4. képzet, képzettartalom, tudattartalom, emlékezeti kép, phantasma, ötlet. — V. ö. Képzet, Fogalom, Platonismus. — V. ö. Aars, Die Idee. 1912.; C. Heyder, Zur Geschichte der Ideenlehre. 1878.

Ideal: eszmény, eszménykép, mintakép. Minden az ő tökéletességében, a célt kitűző akarathoz absolute hozzá-mért megvalósulásban képzelt, gondolt, remélt tárgy (személy, dolog, tulajdonság, állapot, vis ony) i., l gmag-

sabb, utolsó akaratí cél. *Idealisálni* annyit jelent, mint valamit egy eszme, illetőleg eszmény értelmében megalkotni, előadni.

Idealis: Jelentései: 1. Az ideal, eszmény, a mintakép, az eszme jellegéhez hozzámért. 2. Nem valóságos, nem realis; csak képzelt, csak a képzeletben, a tudatban előforduló. 3. Nem tapasztalati, nem tapasztalható, hanem mint időtlen eszme, mint norma, mint érvény fennálló. Az idealis létet megszokás különböztetni a realis léttől. — V. ö. Lét.

Idealismus: általában jelenti a lét eszmei voltáról való tant. Két főformája van: a *metaphysikai* és az *ismeretelméleti idealismus*. — Az első szerint csak az idea (l. o.), a szellem, a szellemi (értelem, ész, akarat etc.) bír valódi léttel, abszolút valósággal. A szellemi minden történés ősalapja, az összes dolgok ősforrása, a világ hajtó- és célt kitűző ereje. A világfolyamatban eszmék uralkodnak és benne eszmék valósúlnak meg. Az *ismeretelméleti i.* szerint a külvilág nem valami az alany számára készen adott, nem valami önálló, a megismerő alanytól független, hanem csak idealisan (l. o.) létezik, azaz csak a tudatban, a tudat számára, mint tudattartalom létezik, a tudattól függ. Az i. i.-nak különböző formái vannak. Szélső formája a *solipsismus* (l. o.). A *kritikai* vagy *transzcendentális i.* a tapasztalás tárgyait, a dolgokat mint kategóriák által összekapcsolt különféleségeket, mint egy theoretikus «tudat általában» tartalmainak törvényszerű összefüggéseit, megkülönbözteti az egyes alanyok változó, egyénileg különböző élményeitől, anélkül azonban, hogy azért a külső világ dolgait «magánvaló dolgok»-nak (l. o.) tartaná. — Az *ethikai i.* elismeri az erkölcsi eszmék abszolút érvényességét. Az *aesthetikai i.*, a művészet feladatát az eszményinek és eszmeinek a megvalósításában látja. A metaphysikai i. főképviselői: Platon, Plotinos, Leibniz, Berkeley, Schelling, Hegel, Schopenhauer, E. v. Hartmann és mások. Az ismeretelméleti idealismus főképviselői: Descartes, Malebranche, Leibniz, Berkeley, Hume, Kant («transzcendentális i.»), J. G. Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer, H. Cohen, Eucken, Natorp, O. Liebmann, Hamilton és mások. — V. ö. Ideal-realismus, Realismus, Kriticismus. — Willmann, Geschichte des J., 2. kiad. 1907.; Kronenberg, Geschichte des deutschen I. 1909.; Brunschvicg, L'idéalisme contemp. 1905.

Ideal-realismus (real-idealismus): jelenti l. azt a nézetet,

hogy az idealis egyuttal a realis (J. G. Fichte, Schelling), 2. hogy az idealis realison alapúl és hogy viszont a realis az idealisban nyilvánul meg (Schleiermacher, Beneke, Ritter, Trendelenburg, Herbart, Lotze etc.), 3. hogy az idealisból, a megismerési tartalomból, nyerjük, construáljuk a realist, hogy abból következtetünk rá. (Wundt.) — V. ö. Realismus.

Ideatio: Husserl szerint oly szemléletesen betöltött abstractiv actus, melyben valamely általánosít (speciest) vagy lényeket értünk. Ha az ilyen actus hozzámérten (adæquate) van szemléletesen betöltve, lényegszemlélet, lényegintuitio esete forog fenn. Ezért «ideatio» annyit is jelent, mint «lényegszemlélet». — V. ö. Enyvvári J., Zur Phänomenologie der I-n (Wesensintuition) im Gebiete der sinnlichen Abstraction. (Zeitschr. f. Philos., Bd. 153. 1914.)

Idem per idem: a tételnek önmaga által való bizonyítása. A logikailag helytelen következtetések egy neme. Pl. Az ópium elaltatja az embert, mert altató ereje van.

Identitas l. *Azonosság.*

Identitätsphilosophie l. *Azonossági elmélet.*

Ideologia: eszmetan; a lelki functiókról és képződményekről, a gondolkodás keletkezéséről és kifejlődéséről való tan. A marxismus az «ideologiai» (szellemi) képződményeket (vallás, tudomány, művészet, erkölcs) a gazdasági tényezők pusztá reflexeinek, hatásainak tekinti. «Ideologus»-on (különösen a politikában) rajongó, a valóságot nem kellően tekintő idealistát szokás érteni.

Idiographikus tudományok l. *Nomothetikus.*

Idiosynkrasia: sajátos egyéni visszahatási mód ingerekre, melyek normálisan, átlagosan másképp hatnak. Különös (abnormis) vonzalom vagy idegenkedés bizonyos tárgyak vagy benyomások iránt.

Idolum: bálvány, csalókép. Bacon *idolum*oknak nevezi az emberiség előítéleteit, melyek útját állják a dolgok helyes megismerésének.

Idő (tempus): a belső és a külső tapasztalás adatainak legáltalánosabb formája; az egymásutániség mozzanata, kapcsolatban az egymásra következés tartamának mozzanatával (melyet eredetileg Énünk azonosságán, állandóságán fogunk meg). Az i. nem egyes tapasztalati tartalmak adott tulajdonsága, amelyekből azt elvonjuk, hanem egy összefüggés-rend, amelynél fogva egy tartalom egy másik tartalommal határozott viszonyban, t. i. az i.-beliség viszonyában áll. Az eredeti i.-rend tudata úgy keletkezik,

hogy közvetlen élményeinket, bizonyos velök kapcsolatos határozmányok (hallási-, tapintási érzetek stb.) alapján, de az emlékezés és várás segítségével, *közvetlenül és önkénytelenül az egymásutániség sorába rendezzük, amelyben a tagok (amegmaradó Énhez vonatkoztatva) a «jelenlevő», az «elmúlt» és a «jövendő» jellegeivel lépnek fel. Ettől a subjectiv i.-től megkülönböztetendő az objectiv, vagy physikai i., melyet bizonyos periodikus mozgásokon mérünk. A physikai i.-mérés viszonylagosságát nem zárja ki a matematikai vagy absolut i., melynek jegyei az egydimenzioúság, a folytonosság és homogenitás és amely az ő tisztaságában, minden objectiv általános-érvényű tapasztalati összefüggésnek a priori előfeltétele. Kant szerint az i. a priori subjectiv szemléleti forma, mely csak a jelenségekre, ezekre azonban általában és szükségképen, érvényes. Az i. nem fogalom, hanem szemlélet, az érzéki szemlélet tiszta formája; közelebbről a «belső érzék» formája. Az i. nem létezik önmagában; hanem csak idealisan (subjective). — V. ö. Változás, Végtelen, Tér. — V. ö. Palágyi M., Neue Theorie von Raum u. Zeit. 1901.; Posch J., Az i. elmélete. 2 k. 1896—97.; E. van Biéma, L'espace et temps chez Leibniz et chez Kant. 1908.

Igazság (veritas): oly tétel vagy ítélet, mely valamely tárgyról olyat «állít», ami megilleti azt, vagy megfelel neki, eltekintvén attól, hogy ezt a tételt valóban gondolja-e valaki vagy sem. (Bolzano). Semmi sem lehet anélkül, hogy ne legyen így vagy úgy meghatározva és az, *hoggy* van és *hoggy* így van meghatározva, ez éppen az i. magában véve, mely szükséges correlatumát képezi a létnek mint olyan-nak. Az intentio, (l. o.) és a jelenlevő megélt közötti megegyezés, — illetőleg a kifejezett ítélet vagy tétel *értelme* és a megélt *tényálladék* közötti megegyezés megélése az evidencia (l. o.) és ezen megegyezés ideája az i. (Husserl). Minden i. az ő érvényében független a gondolkodó alany gondolkodásától, és önkényétől. Nem keletkezik ítélési actusommal és nem szűnik meg vele. Ügyszintén nem sokszorozódik ha akárhány lény gondolja is; hanem objective, az időtől függetlenül fennáll, érvényes. Ez ép úgy áll a tény- (tapasztalati-) i.-okra, mint az ész- (fogalmi-) i.-okra. Minden igazság maga absolut, csak *a róla való felfogás* lehet változó, viszonylagos. Számosan különbséget tesznek *formalis* i. vagy *helyesség* (l. o.) és *materialis* i. között. Az előbbin a gondolkodásnak önmagával való megegyezését,

az utóbbin pedig a gondolkodásnak a léttel való megegyezését értik. — V. ö. Érvény, Lét, Objectum, Tévedés, Bizonyosság, Relativismus, Kriterium. — V. ö. Bolzano, Wissenschaftslehre. I.; Husserl, Logische Untersuchungen. I.; Lotze, System d. Philos. I., 3. Buch, 2. Kap.; Palágyi M., Kant u. Bolzano. 1902.; U. a., Der Streit der Psychologen u. Formalisten. 1902.; Enyvvári J., Metakritikai jegyzetek a logikai objectivismus problémájához. 1909.

Igenlés (affirmatio): valaminek mint érvényesnek, valóságosnak, értékesnek az elfogadása, helybenhagyása.

Ignoratio elenchi l. *Elenchus*.

Illuminatio: szellemi felvilágosodás. *Illuminismus*: Hit a szellemi, mystikus megvilágosultságban az ekstasis (l. o.) állapotában.

Illusio: az a lelki tünemény, melyben szemléleteinket saját képzeleteinkkel kiszínezzük s e subjectiv képet valósnak tartjuk (pl. ha homályban egy fatörzset embernek nézünk). Praktikus értelemben az i. öncsalódás a dolgok értékelését illetőleg.

Illusionismus: az a nézet, hogy minden illusio, csalódás, látszat (*theoretikus* ill.); hogy minden érték csak látszólagos érték, hogy az életnek nincs valóságos értéke (*praktikus* ill.) és hogy az erkölcsi értékelések csalódáson alapulnak, hogy nem objective követelt értékelések (*ethikai* ill.). A theoretikus i. egy szélső formája az ismeretelméleti idealismusnak (l. o.) a skepticismusnak (l. o.) és a subjectivismusnak (l. o.). Illusionistikus a Veda-philosophia, a buddhismus és Schopenhauer metaphysikája. A praktikus i.-nak hódol Schopenhauer és E. v. Hartmann. Az ethikai i.-t képviselik egyes sophisták, Stirner és mások.

Imaginatio: elképzelés, melynél fogva a képzeteket igen elevenen, színesen tudjuk felidézni. Ez a képzet (l. o.) egy eleme; ehhez, hogy phantasia legyen, szükséges, hogy a képzeletelemből új, a valóság szemléletében és reproductiójában nem adott képeket szerkesszünk (combinatio).

Immanens: bennlévő, bennmaradó, bennható (-dolog, folyamat, -erő, -megismerés). A tudatra vonatkoztatva: az, ami a tudatban, mint tudattartalom létezik. A tapasztalásra vonatkoztatva: ami a tapasztalat körén belül van adva. — V. ö. Transscendens.

Immanens philosophia: 1. oly philosophia, mely a tapasztalhatóra, adatra van korlátozva.; 2. a közvetlenül adott philosophiája, amely szerint minden lét, az Én, a

tudat számára immanens lét, voltaképp tudattartalom; mely szerint transzcendens (l. o.) dolgok nem léteznek. Minden valóságos egy «tudatnak általában» tartalma. (Berkeley, Hume, J. G. Fichte, W. Schuppe, A. Leclair, J. Rehmke és mások.) — V. ö. Ettinger-Reichmann, *Die Immanenzphilosophie*. 1916.

Immaterialis: anyagtalan, testnélküli.

Imperativus, erkölcsi: erkölcsi, lelkiismereti parancs, norma. A «*kategorikus*» imperativus Kant szerint az erkölcsi parancs formulája, az erkölcsi akarat normájának kifejezése. («Cselekedjél úgy, hogy akaratod irányelve mindenkor egyuttal egy általános törvényhozás elve gyanánt szolgálhasson.»)

Impersonaliak: határozatlan ítéletek «alanytalan tételek», mint pl. «esik», «villámlik» stb. Némely logikus szerint ezek oly tételek, melyeknek csak grammatikai alanyuk van, de nincsen logikai alanyuk, amennyiben csak egy tényálladék vagy történés «elismerését», megállapítását jelentik. Mások szerint az ilyen tételeknek van logikai alanyuk, csak hogy ez nem határozott tárgy, hanem határozatlan, melyet az észrevett tényálladékhoz hozzágondolunk. — Sigwart, *Die Impersonalien*. 1888.; Marty, *Über subjectlose Sätze*. (Vjschr. f. wissch. Philos. 1884, 1894—95.); F. Schroeder, *Die subjectlosen Sätze*. 1889.

Implicite l. Explicite.

Impossibilitas: lehetetlenség. — V. ö. Lehetőség.

Impressio: benyomás, érzéki benyomás, érzet. Eredeti érzéki tudattartalom, a megfelelő emlékezeti tartalmakkal ellentétben. I. a közvetlen érzelmi benyomást is jelenti.

Indeterminismus: az akaratszabadság tana. Az *absolut* i. szerint az akarat nincsen determinálva, meghatározva, független minden külső és belső októl, képes önmagát egészen önkényesen determinálni, illetőleg a meghatározó okokkal ellentétes irányt választani. A *mérsékelt* i. csak az akarat választási szabadságát és momentán ingerektől való függetlenségét és a (spontan) akarati cselekvéseknek az egyéniség által való meghatározottságát hangoztatja. Kant a pszichológiai determinismust (l. o.) egy metaphysikai-ethikai i.-sal köti össze. Szerinte a természet, a causalitas (l. o.) törvényének uralma alatt áll, és az emberi cselekvés, amennyiben jelenség a természet egyéb jelenségei között, ugyancsak alá van vetve ennek a törvénynek, úgy hogy a pszichológiai d. jogosult. De az ember nemcsak a látható világ polgára,

hanem az intelligibilis világé is és mint ilyen a teljes akarat-szabadság birtokosa. Az «intelligibilis szabadság» az ember azon képessége, melynél fogva a történés egy láncát, amely csak annyiban folyik le természeti törvényeknek megfelelően, amennyiben megjelenik (a jelenségvilágban), a praktikus ész pusztá önmeghatározása és öntevékenysége által (tehát a természeti causalitástól függetlenül) «megkezdheti». Ezen a szabadságon alapul az erkölcsi törvény és az istenbe s a lélek halhatatlanságába vetett hit, mint a praktikus ész postulatumai. Kanthoz hasonló állásponton áll Aristoteles, a mennyiben az önkényes cselekvést mint a tudatos önmeghatározást definiálja. Indeterministák: Descartes, Duns Scotus, Leibniz (mérsekelt i.), Fichte, Hegel, Lotze. Különböző mértékben és értelemben indeterministák: W. Wundt, W. James, Boutroux, Bergson, Lachelier, Royce, Harms, Windelband és mások. — V. ö. Determinismus, Akarat. — V. ö. J. Rehmke, Die Willensfreiheit. 1911.; G. F. Lipps, Das Problem d. Willensfreiheit. 1912.; Windelband, Üb. Willensfreiheit. 1905.; K. Joel, Der freie Wille. 1908.; Bartók Gy., Az akarat szabadság problémája. 1906.

Indifferentia: közönyösség, közömbösség.

Indifferentismus: a közönyösség álláspontja, tárgyak értékelésére, megismerésekre, cselekvésekre stb. vonatkozólag (Ethikai, philosophiai i.)

In dividualismus, praktikus-ethikai: az egyén — mint a cselekvés alanya és tárgya — értékének, jelentőségének hangsúlyozása. Az i. szerint az erkölcsi cselekvés célja, az egyéniség, a személyiség, a saját és idegen Én javának előmozdítása (egoismus, altruismus, l. o.). Ethikai individualisták: a sophisták, Sokrates, a cynikusok, epikureusok, stoikusok, részben a kereszténység, Spinoza, Leibniz, Chr. Wolff, Fr. Schlegel, Stirner, Nietzsche, Tolstoj stb. Az ethikai i. ellentéte az *universalismus* (l. o.). A történeti individualismus a nagy egyéniségek működésében látja a történelem főtenyezőjét.

Individualitas: egyéniség, egyediség. Valamely egyedi lény, egy ember jellegzetes, sajátos tulajdonságainak egyése; az egyéni jellem. Külömbiséget tehetünk physikai, psychikai és ethikai i. között. I. szűkebb értelemben egy a tömegeből kiemelkedő egyén. — V. ö. Charakter. — V. ö. J. M. Fröhlich, Die Individualität. 1897.

Individuatio: az általánosnak, individuumokra, egyedekre való különülése. *Principium individuationis:* egyedi

lények, egyedek létezésének elve, keletkezésének alapja. Ez némelyek szerint a forma, mások szerint az anyag és ismét mások szerint az intellectus (a szemléleti formák). Vannak, akik az alakított, formált anyagban látják az i. elvét. — V. ö. M. Glossner, *Das Prinzip d. I.*, 1887.

Individuum: egyedi, egyes lény, dolog.

Inductio: az i. egy neme a valószínűségi következtetéseknek; az az eljárás, mellyel azt következtetjük, hogy mindaz, ami több egymással lényegileg megegyező esetben érvényes, érvényes lesz mindazon esetekben is, melyek az előbbiekkal lényegileg megegyeznek, vagyis, hogy mindaz, ami valamely osztály több egyedéről áll, áll az egész osztályról is. Ha P jegy valamely S-nemnek sok fajáról, úgymint $M_1 M_2 M_3 \dots$ fajokról áll, valószínűleg állani fog az egész nemről is. E következtetés csak akkor volna logikailag helyes, ha P jegy S-nemnek minden fajtát megilletné (teljes i.); másként e következtetés annál valószínűbb, mennél nagyobb S-nem azon fajainak száma, melyeket P jegy tudvalevőleg megillet és azonnal megsemmisül, mihielyt S nemnek csak egy oly fajtája is, pl. N ismeretessé lesz, amelyet P jegy meg nem illet. Ilyen esetben az «N nem P» itéletet az i. *instantiájának*, ellenvetésének nevezzük. Az inductio logikai alapja az okság elve. Az i.-t vagy az i.-s következtetést akkor nevezzük *teljesnek*, ha az összes lehetséges esetek vagy példák, melyekre az i. vonatkozhat, megvizsgáltattak és az előzményekben felsoroltattak. Ellenkező esetben az i. *nem teljes*. — V. ö. Deductio, Empirismus, Tapasztalás. — V. ö. Dienes V., *Az i. problémája*. (Athenæum. 1916.)

Inexistentia l. *Intentio*.

Influxismus, psychologiai (Influxus physicus): az a nézet, mely szerint a test és a lélek egymásra hatnak, egymást kölcsönösen meghatározzák, kölcsönhatásban állnak. (Scholastikusok, Descartes, Rüdiger, Baumgarten, Crusius). — V. ö. Harmonia, Parallelismus (psychophysikai), Occasionalismus.

Informatio: az anyag alakítása a «forma» által, mely az anyagot egy különös dologgá teszi (scholastikusok).

Inger: psychophysikai értelemben minden physikai-chemiai-physiologiai folyamat, mely érzetek kiváltója gyanánt tekintetik. *Psychikai* i. minden tudattartalom, amely maga vált ki tudatfolyamatokat (akarati folyamatokat). Aszerint, amint az i.-lés a külvilágból vagy magából a szervezetből indul ki, *külső* és *belső* i.-t kell megkülönböztetni.

tetni. Az utóbbiak ismét *peripherikus* és *centralis* i.-ekre oszthatók fel aszerint, amint különböző testrészekben vagy pedig az agyban magában előforduló folyamatokban állnak. — V. ö. Weber-féle törvény.

Inhærentia: a tulajdonságok (accidentiák) hozzákötöttsége, hozzátartozása, viszonya a dologhoz (substantiahoz).

Innatus: velünk született. Az, amivel az ember születésénél fogva bír. A régi rationalisták (pl. Platon, M. Ficinus, Descartes, Spinoza) tanítják, hogy *velünk született eszmék* vannak. (Ilyenek pl. az isteneszme, az erkölcsi fogalmak stb.) Velünk születettek csak bizonyos psychophysikai dispositiók (l. o.), hajlamok lehetnek, nem pedig kész ismeretek, fogalmak mint olyanok. — V. ö. Nativismus.

Innervatio: beidegzés. Az idegek belső tevékenysége, melyhez a psychikai életnyilvánulások és a szervek funkciói kötve vannak.

Instantia: ellenvetés egy inductios következtetés ellen; az inductive következtetett általános tétellel ellentett eset. — V. ö. *Inductio*.

Instinctus l. *Ösztön*.

Intellectualis: értelmi; az, ami a gondolkodásra, megismerésre vonatkozik. *I. érzelmek*: Magasabb, szellemi érzelmek; logikai vagy értelmi érzelmek (pl. az igazság, a kétely, a bizonyosság érzelme).

Intellectualismus: 1. annyit jelent, mint rationalismus (l. o.); 2. jelenti az intellectus, a gondolkodás és megismerés különös értékelését az érzelemmel, akarással és cselekvéssel szemben. Az *ethikai* i.-mus az erkölcsit az értelemből vezeti le. (Kant és mások.) — V. ö. M. Wundt, *Der I. in der griechischen Ethik*. 1907.; Prohászka O., *Az i. túlhajtásai*. 1910.

Intellectus: ész, értelem, szellem.

Intelligentia: értelem, értelmesség. Különös felfogási és ítélőképesség.

Intelligibilis: 1. érthető, felfogható, gondolható; 2. csak az ész, az értelem által felfogható, érzékfeletti, ideális.

Intelligibilis világ (mundus intelligibilis): a csak az értelem, a szellemi intuitio által felfogható világ, a szellemi-érzékfeletti világ, az eszmék világa. (Philo, Plotinos, Proklos, Joh. Scotus Eriugena.)

Intensitas (Intensio): erősség, feszülési fok, erőnagyság, hathatóság.

Intentio jelent 1. szándékot, akaratarányt, rátörekvést. (Intentionalitas: szándékosság); 2. jelent gondolatbeli cél-

zást, vélelét, értést («meinen»); az Én-nek, a tudatnak vonatkozását és vonatkoztatottságát, irányulását és irányozottságát tárgyakra. *Intentionalis actusok* azon különböző fajtájú élmények (gondolatok, itéletek, észrevések, képzelések, akarások, emlékezések), melyekben az Én vagy a tudat egy tárgyra vonatkozik, irányul. Az i.-nalis vonatkozás lényeges sajátossága a pszichikai jelenségeknek, az ami őket a physikai jelenségektől megkülönbözteti. (A pszichikai jelenségek vagy i.-nalis élmények, vagy ilyenek realis mozzanatai. [F. Brentano, Husserl, Uphues és mások.]) *I.-nalis objectumok*, az i.-nalis actusok tárgyai, azok, amikre vonatkoznak. I. alatt a scholastikusok egy tárgynak a tudatban való repræsentációját is értették. Ebben az értelemben beszéltek a tárgy i.-nalis *inexistenciájáról*. *Intendálni*: gondolatilag célozni, vélni, érteni. — V. ö. F. Brentano, *Psychologie*. 1874; Husserl, *Logische Untersuchungen*. II., 1. 1913. 343. l.; Enyvvári J., *A phansikus adottságok lényegismeretéhez*. (Athenæum. 1912. évf.)

Interpretatio: értelmezés, magyarázás, fejtegetés.

Introjectio: a saját Énnek, alanyiságnak, érzésnek és akarásnak belevívése, átvitele a külső világ tárgyaiba, illetve tárgyaira, ezek észrevése és gondolása esetében; tehát ezeknek közvetlen Én-szerű, «ellen-Én» gyanánt való felfogása. (R. Avenarius.)

Introspectio: belső megfigyelés, észrevévés; a saját lelki élmények megfigyelése, észrevévése.

Intuitio: szemlélet. Jelent 1. oly tudatélményt, melyben számunkra egy concret érzéki tárgy közvetlenül és eredetien (tehát nem fogalmi ismerés vagy következtetés által közvetítve) adva van. 2. A dolgokat (általában) közvetlenül és eredetien adó bármilyen fajtájú tudatot. Nemcsak a külső tapasztalás tárgyai lehetnek intuitive adva, hanem lelki élmények, emlékezeti tárgyak, sőt lényegeket is. A lényeg-intuitiót *ideatió*nak is nevezik (l. o.). Az i. ismerési értékét hangsúlyozzák: Platon, Plotinos, a mystikusok, Spinoza, Schopenhauer, Husserl, Bergson, Losskij és mások. — V. ö. Észrevévés, *Phænomenologia* (tisztá). — V. ö. N. Losskij, *Die Grundlegung des Intuitionismus*. 1908; H. Steenbergen, *Bergsons intuitive Philosophie*. 1909.

Intuitiv: szemléletes, szemlélet által megfogott.

Involválni: bennfoglalni, bezárni, tartalmazni.

Ion philosophusok a dolgok materialis elveit kutatták; hylozoisták (l. o.). A főbbek: Thales, aki a vizet, Anaxi-

menes, aki a levegőt, s Anaximandros, aki a végtelen őszanyagot tekintette a világfolyamat principiumának.

Ironia: gúny; az a beszédmód, melynél gúnyosan állítjuk annak az ellenkezőjét, amit tulajdonkép vélünk. Sokrates ironikus módszere abban állott, hogy tudatlannak tette magát, de úgy kérdezte ellenfelét, hogy annak tudatlansága lett nyilvánvaló.

Irritabilitas: ingerlékenység, mint a szervesnek általános tulajdonsága.

Ismeret oly ítélet, mely igaz. (Bolzano.) *Megismerés* oly ítélet alkotása, amelyben egy tárgynak általában (legyen az bár physikai, lelki vagy logikai-mathematikai) jegyeit, tulajdonságait, vonatkozásait érvényesen, helyesen meghatározzuk, melyben érvényes tényálladékokat állapítunk meg. A megismerés, illetve az ismeret eredetét és érvényét különbözőképp ítéli meg a rationalismus (l. o.), az empirismus (l. o.), a sensualismus (l. o.) és a criticismus (l. o.). A megismerés tárgya tekintetében különböző nézeteket vall a realismus (l. o.) és az idealismus (l. o.). — V. ö. Agnosticismus, Tudás, Igazság, Gondolkodás, Tapasztalás, A priori. Irodalom l. Ismeretelmélet.

Ismeretelmélet, ismeretkritika: a philosophia azon része, amely a megismerés lényegét, értelmét, objectiv érvényességét (l. o.), terjedelmét és határait vizsgálja. Az ismeretkritika vagy i. nem azonos az *ismeretpsychológiával*, mely a megismerés tényeit leírja és főképp genetikus szempontból vizsgálja. Ez utóbbit némelyek mint *ismerettant* szembeállítják a kritikus-normatív jellegű i.-l. Általában azonban az «ismerettan» és az i. kifejezéseket azonos értelemben használják. Az i.-nek meg kell vizsgálnia a megismerés és ismereteink eredetét és értékét. Meg kell állapítania, hogy mily szerepet játszik a megismerésben a tapasztalás és a gondolkodás, hogy a megismerés alapfogalmainak mi az értelmük és hogy mennyiben jogosult azok alkalmazása stb. Az i.-ek sajátos módszereik és szempontjaik szerint különböztetendők meg. Az ókori és középkori i.-eknek logikai-spekulatív jellegök van. (Platon, Aristoteles, stoikusok, epikureusok, skeptikusok, újplatonikusok, scholastikusok.) A megismerés módszertanával foglalkoznak F. Bacon, Descartes és Leibniz, aki már a későbbi kritikai i. felé hajlik. — A pszichologiai i.-et Locke, a transzcendentális vagy kritikai i.-et pedig Kant alapozta meg. A transzcendentális i. meg akarja állapítani a megismerés szükséges feltételeit, hogy annak érvényét és

határait kimutathassa. Nem kérdezi, hogy a megismerés mily pszichológiai elemeken épül fel, hanem a megismerési tényezők jelentőségét kutatja, a megismerési cél szempontjából. A kritikai i. főképviselei: O. Liebmann, H. Cohen, P. Natorp, A. Riehl, H. Rickert. A pszichológiai ismerettan képviselői: Fries, Lipps, Brentano, Uphues. — V. ö. Logika, Metaphysika, Kriticismus, Psychologismus, Phänomenologia (tisztá). — V. ö. A. Messer, Einführung in die Erkenntnistheorie. 1909; R. Eisler, Einführung in die Erkenntnistheorie. 1907; E. Cassirer, Das Erkenntnisproblem. 1911; Rickert, Der Gegenstand der Erkenntnis. 3. kiad. 1916; W. Schuppe, Erkenntnistheoret. Logik. 1878; Dürr, Erkenntnistheorie. 1910; Palágyi M., Az ismerettan alapvetése. 1904; H. Leser, Einführung in die Grundprobl. der Erkenntnisth. 1911; Schütz A., Az értelmi ismeretek eredetének főbb elméletei 1904.

Ismeretkritika l. Ismeretelmélet.

Isten: a legmagasabb lény, az abszolút, minden dolog és történes ősoke, a legmagasabb és legtökéletesebb értelmi erő, amely a mindenségben megnyilvánul; az összes dolgok örök egysége (mely a dolgok pusztá összegétől megkülönböztetendő). A *pantheismus* (l. o.) szerint isten és a világ egységet alkotnak, összeesnek. A *theismus* szerint isten a világon kívül önmagában és önmaga által létező személyes lény. *Monotheismus*: Egy-istenhívés. *Polytheismus*: Sok-istenhívés. *Atheismus*: Istentagadás. — V. ö. Deismus. — V. ö. Pfleiderer, Die Religion, ihr Wesen u. ihre Geschichte. 2 k. 1869; E. de Cyon, Gott u. die Wissenschaft. 1912.

Istenbizonyítékok: Isten létének logikai bizonyítékai. A legfőbbek: 1. az ontológiai (l. o.), 2. a kosmológiai (l. o.), 3. a teleológiai (l. o.) vagy a physiko-theológiai, 4. az erkölcsi vagy az ethiko-theológiai (l. o.) i. — V. ö. Schütz A., Az isten-bizonyítás logikája. 1913.

Ítélet: oly gondolat, melyben egy objectív viszonyt vagy tényálladéket mint érvényeset állítunk (elismerünk), vagy mint érvénytelent tagadunk (elvetünk). I. egyrészt az i. i actust vagy élményt jelenti, másrészt pedig ennek tartalmát, azaz az i. értelmét. Az előbbi *pszichológiai* törvények alá tartozik, az utóbbit pedig *logikai* törvények szabályozzák. Az előbbivel a lélektan, az utóbbival pedig a logika foglalkozik. A logikai i. fogalmak egymásközötti viszonyában áll. Két fogalom összekötését vagy össze-nemkötését jelenti ki és a tételben (l. o.) nyer kifejezést. Alkat-

részei : az alanyfogalom (subjectum, S), az állítmányfogalom (prædicatum, P) és a kettő vonatkozását jelző kapcsolószó vagy kapcsolószó (copula, l. o.). (Pl. a német nyelvben az «ist» vagy a «sind», a latinban az «est» vagy a «sunt».) A magyar nyelv e viszonyt nem jelöli mindig külön szóval. Pl. a fa növény ; ellenben : Én ember *vagyok*.) Az i. *logikai* formáját szigorúan meg kell különböztetni, a tétel (mondat) *grammatikai* formájától, melyben kifejezést nyer. A kettő között a legnagyobb különbségek lehetségesek. A régebbi logika az i.-eket *a*) mennyiség (quantitas), *b*) minőség (qualitas), *c*) viszony (relatio) és *d*) módosulás (modalitas) szerint osztályozta. Ez a felosztás azonban nem teljes. *a*) Az i. mennyisége, vagy az alany fogalmának terjedelme szerint lehet : 1. egyetemes (universalis) : Minden SP ; 2. részleges (particularis) : Némely SP ; 3. különös (singularis) : SP. *b*) Az i. minősége szerint, vagyis aszerint, hogy az alany és állítmány közt lehető vonatkozás érvényességét vagy érvénytelenségét állítjuk, lehet : 1. állító (affirmativ, positiv) : SP ; 2. tagadó (negativ) : S nem P ; 3. végtelen (limitativ l. o.) : S nem-P. — A mennyiség és minőség szempontjainak, kombinálása által négy új i.-faj keletkezik : 1. az egyetemesen állító (*a*), 2. egyetemesen tagadó (*e*), 3. részlegesen állító (*i*) és 4. részlegesen tagadó (*o*) i.-ek. — *c*) A viszony, vagyis az alany és állítmány egymásra való vonatkozása szerint, az i. lehet : 1. föltétlen (kategorikus, l. o.) ; 2. föltételes (hypothetikus, l. o.) ; 3. szétválasztó (disjunctiv, l. o.). *d*) A módosulás, vagyis az i.-nek ismerésünk bizonyosságához való vonatkozása szerint, az i. lehet : 1. való (assertorius, l. o.) ; 2. lehetséges (problematicus, l. o.) ; 3. szükségképi (apodictikus, l. o.). Megkülönböztetendők még, különböző szempontok szerint : empirikus és apriorikus, analitikus és synthetikus (l. o.), határozatlan (impersonalia, l. o.), elbeszélő, leíró, magyarázó, azonos, fölé- és alárendelt, mellérendelt, függő, érték-i.-ek. I.-ek összekötését illetőleg l. Copulativ, Conjunctiv, Disjunctiv. I.-nek egymáshoz való viszonyát illetőleg l. Aequipollentia, Ellenmondás, Ellentét, Következtetés. Az ítélest részben mint összekötést, vonatkozásba állítást, részben mint szétbontást és tagozást, részben mint tagozást, formálást és objectiválást határozzák meg. Továbbá mint összehasonlítást, mellérendelést vagy mint eredeti egyszerű actust (idiogenetikus elmélet), mint elismerést és elvetést vagy mint érvényességi tudatot. —

V. ö. Fogalom, Következtetés, Logika, Érvény, Igazság, Gondolkodás.

Ítéleterő, ítélőtehetség (*vis æstimativa*): a scholastikusoknál jelenti azt a képességet, melynél fogva a dolgokat helyesen értékeljük, értékük szerint helyesen becsüljük. Kant szerint az i. egy közvetítő tehetség az ész és az értelem között: «A tehetség szabályok alá subsumálni, azaz megkülönböztetni, hogy valami egy adott szabály alá tartozik-e vagy sem»; vagy a tehetség, a különös mint az általános (szabály, elv, törvény) alá tartozót gondolni. Az «Ítéleterő kritikája» (Kritik d. Urteilskraft) azt vizsgálja, hogy az itéleterőnek vannak-e a priori elvei és hogy ezek constitutívek-e, vagy pedig pusztán regulatívek.

Izlés (*æsthetikai*): *dispositio*, képesség *æsthetikai* ítéletek alkotására; a jó i. a képesség szépet szépnek, rútat rútnak megítélni. — R. Schaukal, *Vom Geschmack*. 2. kiad. 1910.

J

Jegy (*nota, prædicatum*): A j.-ek oly (fogalmi) határozmányok, melyek által egy dolgot gondolunk, megismerünk és más dolgoktól megkülönböztetünk; az egyes egy (összetett) fogalom tartalmát kitevő alkatrészek. Egy fogalom j.-ei nem azonosítandók azon tárgy, illetőleg tárgyak tulajdonságaival, melyeket általa gondolunk. Lényeges (*essentialis*) j.-ek, azok, melyek nélkül egy tárgy mint olyan nem gondolható. — V. ö. Fogalom.

Jelenség: 1. tág értelemben mindazt jelenti, ami egy tudat számára adva van, ami egy tudatban felmerül.; 2. szűkebb értelemben (mint a «valóság», illetőleg a «magánvaló dolog», «noumenon» ellentéte) jelenti a dolgoknak a megismerő alanytól függő létét, a dolgok megnyilvánulását manifestációját «objectivációját». A j. ez utóbbi értelemben annyiban különbözik a látszattól, amennyiben egy az egyedi tudaton kívül álló tényezőre utal. — V. ö. *Phænomenalismus*, *Magánvaló dolog*, *Idealismus*, *Relativismus*, *Positivismus*.

Jelentés: Egy szó j.-e *objectiv* értelemben az a fogalom, melyet jelöl. Szigorú különbség teendő az esetenként változó *subjectiv* gondolati *actus* (a «jelentésélmény») és annak egységes és azonos *objectiv* j.-tartalma között, amelyben nem rejlik az, hogy gondoljuk vagy nem gondol-

juk és amely nem sokszorozódik akárhányan gondolják is. — V. ö. Husserl, *Logische Untersuchungen*. II. 1. 1913. 23—105. l.

Jó és rossz: Jó valami általában, amennyiben positive értékeltetik, amennyiben mint egy akaratnak, követelménynek megfelelő, mint célszerű elismertetik. A rossz általában ennek ellentéte. Azon akaratí célhoz képest, melyre a jó vonatkozik, a jónak különböző fajtái vannak. Különbséget kell tenni az objective, az önmagában jó és a subjective, a csak viszonylagosan jó között. *Objective* vagyis *önmagában jó* az erkölcsi, vagy *ethikai jó*. Ebben az értelemben jó mindaz, amit az erkölcsi törvények, normák követelményeinek megfelelően, öntudattal, szabad elhatározásból cselekszünk. Ennek ellentéte az *objective*, illetve erkölcsi *rossz* (gonosz). A jó és rossz ebben az értelemben nem függ más feltételektől, mint az erkölcsi normáktól, melyek általános elismerést követelnek. A jó, jó marad, ha nem is volnának kellemes következményei, vagy ha éppenséggel kellemetlen következményei volnának; és a rossz, rossz marad, ha nincsenek is kellemetlen következményei, vagy ha éppenséggel kellemes következményei vannak. A *subjective*, vagy csak *viszonylagosan jó* a *hasznos* és a *kellemes*. Hasznos egy dolog, amennyiben eszközül szolgál valamely cél elérésére. Ez az értékelés egészen subjectív és viszonylagos, mert ugyanazon dolog, mely az egyik ember számára hasznos, a másik számára nem az. A subjectív jónak, a hasznos értelmében, a káros az ellentéte. A subjectív jó másik fajtája a kellemes, vagyis az, ami érzékeinknek élvezetet okoz. Ennek ellentéte a kellemetlen. *Javak* oly tárgyak, melyek (individualis vagy általános, subjectív vagy objectív) értékkel bírnak. Vannak erkölcsi-, kulturális-, gazdasági- és természeti javak. A *legjobb jó* (summum bonum) a legmagasabbra becsült, minden jó összfogalma, minden törekvés végcélja, sokszor istennel azonosítva. — V. ö. Erkölcsi — Irodalom I. Ethika.

Joghölcsélet: a jog és a jogtudomány elveinek (alapjainak, előfeltételeinek) elmélete; tudomány a jog lényegéről, eredetéről, eszméjéről, céljáról és legmagasabb normáiról, a jogtörténet, az ethika és a lélektan (néplélektan) alapján. — V. ö. Finkey F., *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. I. 1908.; Darvai D., *A tárgyi jog bölcséletének formalis kérdései*. I. k. 1913.; R. Stammler, *Die Lehre vom richtigen Recht*. 1902; J. Kohler, *Lehrb. d. Rechts-*

philos. 1904; Ihering, Der Zweck im Recht. 4. kiad. 1894–95; Borbély Z., A jogérték elmélete. 1910.

K (v. ö. C)

Kabbalának nevezik az újplatonismustól és újpythagoreismustól befolyásolt és a IX. századtól a XIII. századig kifejlesztett zsidó mystikát. — V. ö. Bloch, Geschichte d. Entwicklung d. K. 1894.

Kalokagathia: a szép és jó foglalatja, egysége; a szép, nemes erkölcsiség — a hellenek ideálja.

Kantianismus: Immanuel Kant kritikai, transzcendentális (l. o.) philosophiája. Jellegzetesebb vonásai: a megismerés formájának és anyagának, az a priorikusnak (l. o.) és a posteriorikusnak megkülönböztetése; a kritikai idealismus (l. o.), a szemléleti formák (l. o.), a tér, idő és a kategóriák idealitásának tana, minden megismerésnek a jelenségekre (l. o.), azaz a lehetséges tapasztalás tárgyaira való korlátozása, a magánvaló dolgok (l. o.) megismerése lehetetlenségének hangsúlyozása, a metaphysika (l. o.) mint apodiktikus transzcendens tudomány tagadása, összefüggésben azon tannal, hogy az ész eszméi csak regulatív (l. o.), praktikus jelentőséggel bírnak. Kant a praktikus ész elsőségét hirdeti, az erkölcsiséget ezen ész autonómiájából (l. o.) vezeti le, amely a kategorikus imperativusban (l. o.) érvényesül és az ethikai formalismust és rigorismust (l. o.) képviseli. A theoretikus és a praktikus ész közötti közvetítő tehetség az ítéleterő (l. o.), az æsthetikai ítéletek és a célfogalom forrása. Kantianusok (illetve fél-kantianusok): J. Schultz, L. Reinhold, Mellin, Krug, Bendavid, Maas, Tieftrunk, Kiesewetter, Fries, Schiller, Maimon és mások. Az újkantianismus főképviselei: F. A. Lange, Vaihinger, Liebmann, Riehl, Hönigswald, Vorländer, Windelband, Rickert, B. Bauch, Adickes, Stammler, Renouvier; Cohen, Natorp, Cassirer, W. Kinkel («marburgi iskola»); Staudinger, O. Ewald és mások. Nálunk: Márton István, Köteles Sámuel, Ercsei Dániel, Medveczky Frigyes és mások. — V. ö. Criticismus, Ismeretelmélet. — V. ö. Alexander B., Kant élete és philosophiája. 1. k. 1881.; K. Fischer, Geschichte d. neueren Philos. III. 1898.; Simmel, Kant. 2. kiad. 1905.; Kronenberg, Kant. 4. kiad. 1910.; Cohen, Kants Theorie d. Erfahrung. 1885.; Cham-

berlain, Kant. 1905.; Vaihinger, Kommentar zur Kritik d. reinen Vernunft. 2 k. 1881.; Sentroul, Kant und Aristoteles. 1911.; Kant-breviárium. Összeáll. Gross F. 1913.; Pauler Á., Kant. (M. filoz. társ. közl. 1904.)

Kategorematikus l. *Synkategorematikus*.

Kategoriák (prædicamenta): észfogalmak, alapfogalmak, törzsfogalmak, főfogalmak. Jelentik 1. A legmagasabb legáltalánosabb osztályfogalmakat, melyeket t. i. a fokozatosan folytatott elvonás hoz létre; a létről való legáltalánosabb állítások logikai tartalmát. 2. A tiszta észnek vagy gondolkodásnak subjectiv («a priori») synthetikus (a legáltalánosabb osztályfogalmaknak megfelelő) formáit, functióit, melyek a tapasztalás anyagát formálják, kialakítják, constituálják, amelyek által a (tiszta) ész törvényszerű összefüggést visz bele a tapasztalás különféleségébe. (Kant és mások). 3. A létneemeket. — A k. eredetére nézve, többféle nézettel találkozunk. Némelyek szerint a priori, rationalis eredetűek, mások szerint a külső tapasztalásból származnak, ismét mások szerint a belső tapasztalásból erednek és megint mások szerint a gondolkodás és tapasztalás összműködéséből származnak. Némelyek szerint a k.-nak csak subjectiv (phænomenalis) érvényük van, mások szerint pedig objectiv, transscendens érvényűek. A k. felállítását és osztályozását (kategoriatáblák) számosan és különbözőképp kísérelték meg. Így pl. Aristoteles a következő tíz k.-t különböztette meg: 1. Lényeg. 2. Mennyiség. 3. Minőség. 4. Viszony. 5. Tér. 6. Idő. 7. Helyzet. 8. Birtoklás. 9. Hatás. 10. Szenvedés. Kant tizenkét k.-t állapított meg: *menyiség* (egység, sokság, mindenség), *minőség* (valóság, tagadás, korlátozás), *viszony* (substantia és accidens, ok és okozat, kölcsönhatás), *mód* (lehetőség-lehetetlenség, létel- nem létel, szükségesség-véletlenség.) — V. ö. Deductio, — V. ö. Trendelenburg, Geschichte d. Kategorienlehre. 1846.; Pauler Á., Az ismeretleméleti k. problémája. 1903.; Külpe, zur Kategorienlehre. 1916.; E. Lask, Die Logik d. Philosophie u. d. Kategorienlehre 1911.

Kategorikus: határozott, feltétlen. — *K.*, *feltétlen ítélet*: egyenesen állító vagy tagadó ítélet. (SP; S nem P).

Katharsis: megtisztulás, megtisztítás érzéki szenvedélyektől; a szellem felszabadulása az érzékiség alól; a lélek felszabadulása a testtől. (Pythagoreusok, Platon, Plotinos és mások.)

Katholikus philosophia l. *Scholastika. Thomismus*.

Kedély: az érzelmi dispositiók foglalatja, egysége. Az érző lélek megkülönböztetve az intelligentiától, a gondolkodó tudattól. — V. ö. Rehmke, *Die Lehre vom Gemüth*. 2. kiad. 1911.

Képzelet. 1. *Phantasia*.

Képzeleterő 1. *Phantasia*.

Képzet (repräsentatio, idea): ennek a kifejezésnek többféle jelentése van, melyeket egymástól szigorúan meg kell különböztetni. K. jelent 1. *tudatactust*, vagy tudat-élményt (tudat folyamatot). Ezen jelentésen belül a k. kifejezésnek ismét tágabb és szűkebb jelentéseit kell megkülönböztetnünk. K. jelentheti általában a) azon tudatactusok foglalatját, melyek valamely tárgyra irányulnak, melyekben számunkra egy tárgy van adva, vagy amelyekben egy tárgyat megjelenítünk, tehát azon actusok mellett, melyekben egy tárgyat pusztán gondolunk vagy elképzelünk, az emlékezési és az észrevevési actusokat is. b) szűkebb értelemben jelenti egyrészt azon actusokat, melyekben valamit pusztán elképzelünk és másrészt azon actusokat, melyekben valamit emlékezés által jelenítünk meg. c) legszűkebb értelemben az előbbi actusok közül csak azokat jelenti, melyekben valamit *szemléletes tartalmak*, «képek», «phantasmák» által jelenítünk meg; tehát azon actusokat, melyekben nem pusztán gondolunk valamire, hanem, amelyekben az, amit gondolunk (vagy hozzá hasonló) egyuttal szemléletesen előttünk lebeg. — K. jelent 2. *tudattartalmat*. És pedig a) a képzelési és az emlékezési actusok szemléleti tartalmát kitevő «képzet», «phantasmát», («reproductiós elemek complexumát»), amely által az illető tárgyat megjelenítjük (amelyről azt szokás mondani, hogy a tárgyat «repräsentálja»); b) jelentheti a fogalmat (l. o.) — 3. K. alatt némely bölcselő a különböző tudatactusok tárgyait is érti, az észrevett tárgyakat, a külvilág tárgyait sem kivéve. Leghelyesebben járunk el, ha a k. kifejezést csak az 1 c) és a 2 a.) alatti jelentésében használjuk. — V. ö. Észrevevés, Reproductio, Fogalom, Objectum, Associatio.

Képzettársulás 1. *Associatio*.

Kétely (dubium): az a lelki állapot, mikor több gondolati motívum között ingadozunk, amelyek közül egyik sincsen túlsúlyban, úgy hogy ítélésünkben vagy elhatározásunkban gátoltatunk. A k. ellentéte a bizonyosság és a meggyőződés. A philosophiában és a tudományban «a

k. a kutatás atyja». Descartes a bölcselkedés kiindulópontja gyanánt a *módszeres k.*-t ajánlotta. Ettől a Descartes által ajánlott k.-tól lényegesen különbözik a skeptikus k.-e, mely az önmagát felfüggesztő philosophia végső eredménye és amely lemond a megismerés utáni törekvésről, minden ismerést lehetetlennek tart. — V. ö. Skepsis.

Kísérlet l. *Experimentum*.

Komikus: valami, amennyiben a logikushoz, észszerűhöz, a megszokotthoz, a természeteshez, a célszerűhöz való ellenmondása által meglep, azonban olyképen, hogy maga a tárgy által gyorsan ráeszmélünk és a dolog vagy helyzet visszásságát és észellenességét belátva, ismét megkönnyebülve és fölényeseknek érezzük magunkat. A k.-nak, a nevetségesnek érzése mindig egy contraston alapul, egy meglepetésen és egy rákövetkező felemelő belátáson, physiologiai olyamatok által kísérve (nevetés). A k. hatás feltétele, hogy ne legyen fontos dolgokról szó, hanem oly dolgokról, melyeknek esetleges komoly praktikus következményeitől eltekinthetünk. A *humor* voltakép képesség a vidámat a komolyban megpillantani és így a komolyságot enyhíteni. — V. ö. Szigetvári J., A komikum elmélete. 1911.; Bergson, A nevetés. 1913.

Kosmogonia: a világ keletkezésének elmélete, esetleg mythosa.

Kosmologia: a világról való elmélet. A természetphilosophia (l. o.) egy része. A világ létalapját, kifejlődését, erőit, törvényeit kutatja. — V. ö. Svante Arrhenius, A világegyetem élete. 1914; Gutberlet, Der Kosmos. 1908.

Kosmologiai istenbizonyíték: következtetés a világnak és dolgainak végességéből, véletlenségéből, feltételezettségéből egy abszolút feltétlen lényre, mint a világ ősokára (mely már nem tekintendő egy más ok hatásának).

Kosmos: világ. (l. o.)

Kötelesség (az etikában): egy cselekvési mód erkölcsi szükségessége; oly szükséges cselekvési mód, melynek szükségessége, a lelkiismereti parancs, a praktikus szabályozó értelem által van meghatározva.

Következtetés (syllogismus, ratiocinatio): k. valamely ítélet leszarmaztatása, levezetése egy vagy több más ítéletből. A leszarmaztatott ítélet *következménynek* vagy záróítéletnek (conclusio) nevezzük, azokat az ítéleteket pedig, melyekből a zárótételt leszarmaztatjuk, *előzményeknek* vagy *előtételeknek* (præmissæ) hívjuk. Vannak k.-ek egy

előtételből, azaz *közvetlen* k.-ek és vannak k.-ek több előtételből, azaz *közvetett* k.-ek. A közvetlen k.-ek nem nyujtanak tulajdonképi gondolkodási gyarapodást s ezért *nem tulajdonképi* k.-eknek is neveztetnek. A közvetett k.-ek, melyekre ennek az ellenkezője áll, a *tulajdonképi* k.-ek. A teljes közvetett k. a két előzményből és a következményből áll. Az előzmények oly ítéletek, melyek egy fogalmat közösen bírnak, ez a fogalom a k. *középfogalma* (terminus medius: M). Azon fogalom, mely a zárótétel állítmánya, a *felső fogalom* (terminus maior) és az, mely a zárótétel alanya, az *alsó fogalom* (terminus minor). *Felső tétel* (propositio maior) az az előzmény, mely a felső fogalomnak a közép fogalomhoz való viszonyát fejezi ki; *alsó tétel* (propositio minor) pedig azon előzmény, mely az alsó fogalomnak a közép fogalomhoz való viszonyát fejezi ki. Azon ítéletek, melyekből a k. áll, alkotják a k. *anyagát*; azon mód pedig, mellyel a zárótételt az előzményekből lezármaztatjuk, alkotja a k. *alakját*. Az előzmények és a következmény a k. *elemei*. K.-ek a különösről az általánosra, *inductiós* k.-eknek neveztetnek; k. az általánosról a különösré: szűkebb értelemben vett *syllogismus*. Az előzmények viszonylatai szerint vannak: *feltétlen* (kategorikus), *feltétes* (hypothetikus, l. o.) és *szétválasztó* (disjunctiv, l. o.) k.-ek. Vannak továbbá *egyszerű* és *összetett*, *teljes* és *nem-teljes* k.-ek. A kategorikus k.-ek szabályai a következők: 1. Egy kategorikus k.-ben sem fordulhat elő sem több, sem kevesebb három fogalomnál. 2. A középfogalomnak csak az előzményekben szabad előfordulnia és nem a zárótételben. 3. Mind a két előzménynek nem szabad részlegesnek és nem szabad tagadónak lennie. 4. A zárótétel mindannyiszor részleges, valahányszor az egyik előzmény részleges és mindannyiszor tagadó, valahányszor az egyik előzmény tagadó. A zárótétel ennél fogva mennyiség és minőség tekintetében a gyengébb előzményt követi. — A k. megismerésünk bővítését, kiegészítését és mélyítését szolgálja. Átala oly megismerések, melyek bele vannak zárva ítéletekbe, de önmagukban nem tudatosak, önállóan appercipiáltatnak, megvilágosíthattnak és így új ítéletek számára termékenyítetnek.

Következtetés, helytelen l. Fallacia. — *Téves következtetés* l. Paralogismus. — *Álkövetkeztetés* l. Sophisma.

Következtetési alakzatok: (figurák): a (feltétlen, kategorikus) következtetés azon formái, melyek a középfogalom

(M) különböző elhelyezése által keletkeznek. A szerint, amint a középfogalom a felső tételben az alany, az alsó tételben az állítmány helyét, vagy mind a két előzményben az állítmány helyét, vagy mind a kettőben az alany helyét, vagy végre ellentétben az első esettel, a felső tételben az állítmány, az alsó tételben az alany helyét foglalja el, a következtetés következő négy alakzatát nyerjük:

I	II	III	IV
MP	PM	MP	PM
SM	SM	MS	MS
<hr/> SP	<hr/> SP	<hr/> SP	<hr/> SP

Az I. következtetési alakzat szabályai: A felső tételnek egyetemesnek, az alsó tételnek igenlegesnek kell lennie. A zárótételnek minőség tekintetében a felső tételt, mennyiség tekintetében az alsó tételt kell követnie. A II. alakzat szabályai: A felső tételnek egyetemesnek, az előzmények egyikének nemlegesnek kell lennie. A III. alakzat szabályai: Az alsó tételnek igenlegesnek, a zárótételnek részlegesnek kell lennie. A IV. alakzat szabályai: Ha az egyik előzmény tagadó, a felső tételnek egyetemesnek kell lennie. Ha a felső tétel igenlő, az alsó tételnek egyetemesnek kell lennie. Ha az alsó tétel igenlő, a zárótételnek részlegesnek kell lennie.

Következtetési módok vagy modulusok: a következtetési alakzatok (I. o.) változatai, alfajai, melyeket az előzmények (præmissák) mennyiségének és minőségének combinációja révén nyerünk. Minden következtetési alakzatnak 16 lehetséges módja van:

aa	ea	ia	oa
ae	ee	ie	oe
ai	ei	ii	oi
ao	eo	io	oo

(A betűk jelentését l. a, e, i, o alatt.) A 64 modus közül, melyeket a négy alakzatnál nyerünk, csak 19 érvényes. A k. m.-at emlékeztetsegítő szavakkal jelöljük, melyekben a magánhangzók a tételek mennyiségét és minőségét jelzik. Ezek a következők: I. alakzat: Barbara, Celarent, Darii, Ferio. II. alakzat: Cesare, Camestres, Festino, Baroco. III. alakzat: Darapti, Felapton, Disamis, Bocardo, Datisi, Ferison. IV. alakzat: Bamalip, Calemes,

Dimatis, Fesapo, Fresiso (l. ezeket). A k. m.-at egymást bezáró, kizáró, keresztező körök által symbolizálják.

Következtetési sor l. *Polysyllogismus*.

Középfogalom (terminus medius) l. *Következtetés*.

Kriterium: ismérv, ismertetőjel, «próbakő» különösen az igazságra vonatkozólag. Az igazság formális k.-ai a logikai törvények, szabályok; a materialis k.-ai a tények.

Kriticismus: a kritika, a kritikai philosophia, a transzcendentális (l. o.), ismeretkritikai módszer álláspontja. A k. minden positiv philosophia (metaphysika) előtt, rendszeres vizsgálat tárgyává teszi az emberi megismerés lehetőségét, törvényszerűségét, határait, az emberi megismerőképességet; nem fogad el semmit dogmatikusan, hanem mindenütt elemzi a fogalmakat, visszavezeti őket alapjaikra és mérleget azok alkalmazásának jogosultságát és érvényét. A k. kezdőpontjai Platonnál, Descartesnél, Lockenál, Leibniznél és Humenál találhatók. Megalapítója Kant (*Kritik der reinen Vernunft*, 1781.) Kant a dogmatismussal és a skepticismussal szembeállítja a kritikát, az ész megismerőképességének kritikáját. A kritikai vizsgálat homlokterében a megismerés érvényének és bizonyosságának problémája áll, nem pedig annak pszichológiai eredetének kérdése. Keresi a megismerés formális elveit, hogy ezekből a megismerés (különösen az a priori (l. o.) megismerés) lehetőségét megértse. A kriticismus mai főképviselői: H. Cohen, A. Riehl, P. Natorp, W. Windelband, H. Rickert. — V. ö. Kantianismus, Ismeretelmélet. — V. ö. Riehl, *Der philosophische K.* 2. kiad. 1908; Ewald, *Kants kritischer Idealismus*. 1908; Scheler, *Die transscendentale u. die psychol. Methode*. 1900.

Kritikai idealismus l. *Idealismus*.

Kritikai realismus l. *Realismus*.

Kultura l. *Cultura*.

Különítés l. *Determinatio*.

L

Lamarckismus: a fejlődéstudomány Lamarck-tól eredő formája, mely szerint a szervek használása és nem-használása a fajok átalakulására nézve a legnagyobb jelentőséggel bír, a szerzett tulajdonságok átöröklődnek, a szervezetek alkalmazkodási képességgel bírnak és minden szükséglet elő-

hívja kielégítésének eszközeit. — V. ö. *Evolutio, Selectio, Darwinismus*. — V. ö. Francé, Lamarck elméletének hatása az újabb élettudományban. (Természettud. Közl. 1908. Pótfüz.)

Lánckövetkeztetés l. *Sorites*.

Látzat: a valóság, a lét ellentéte. Mindaz, ami a valósághoz, léthez, létezőhöz, igazsághoz hasonló, anélkül, hogy maga a valóság, a létező, az igazság volna. A l., a hamis ítéelés által valóságos gyanánt állított. A pszichológiai l. abnormis vagy normalis érzéki csalódások (l. o.) által támad. A logikai l. forrása, a helytelen, téves gondolkodás, következtetés. — V. ö. Jelenség, Illusio, Illusionismus.

Legalis: törvényes, törvényszerű. L. oly cselekedet, mely egy törvény előírásainak megfelel, tekintet nélkül a cselekedet indító-okára. Moralis ellenben oly cselekedet, melynek motivuma maga a kötelesség, az erkölcsi törvény eszméje (Kant).

Lehetőség (*possibilitas*): lehetséges 1. mindaz, ami ellentmondás nélkül, a logikai törvényeknek megfelelően, gondolható (formal-logikai lehetőség); 2. minden dolog vagy történés, amely a tapasztalás, illetőleg a tapasztalható valóság törvényeinek megfelelően létezhetik (materialis vagy realis lehetőség). A l.-et a tehetség, a potentia értelmében is szokás venni. — L. Gallinger, *Das Problem der objektiven Möglichkeiten*. 1912.

Leírás l. *Descriptio*.

Leíró lélektan l. *Psychologia*.

Lélek (anima): eredetileg az életelvet, illetőleg az egyén életerejét jelenti, melyet önálló, a testtől elválható ætherikus lény gyanánt képzelnek. A primitív, animistikus (l. o.) l.-fogalom csak lassan fejlődik ki egy anyagtalan substantia (vagy erő), vagy a képzetek, érzelmek és vágyak egy hordozójának fogalmává. A l. empiristikus értelemben név a pszichikai élet egysége, egy lény tudatnyilvánulásainak egysége számára. A l. azonban nem pusztán kötege egyes lelkiállapotoknak, hanem egységes «alany», mely az ő actusaiban állandóan állítja önmagát. Test és l. nevek, melyek egy lény két lényegileg különböző létmódját jelölik. Test és l. között (empirikusan) *parallelismus* (l. o.) áll fenn. A l. mibenlétét illetőleg, a legkülönbözőbb nézetekkel, elméletekkel találkozunk. A *substantialitás-elmélet* szerint a l. egy egyszerű anyagtalan substantia. (Ezt a felfogást vallják nagyobbbrészt a középkori bölcselek, Chr. Wolff,

Rüdiger, Crusius, Baumgarten, Platner, az új-scholastikusok, mint pl. Gutberlet, Geyser, Mercier; továbbá Günther, Bolzano, V. Cousin, Gioberti, Herbart, Trendelenburg stb.). Az *actualitas-elmélet* a l.-t a pszichikai folyamatok össz-fogalmának tekinti. Hume, W. Wundt és mások. A *dualismus* (l. o.) a l. és a test különbözőségét tanítja; a kettőt két különmű substantia vagy folyamat gyanánt tekinti. (Pl. Plotinos, Descartes, Geulinx, Malebranche, Krause, Ulrici.) A *monismus* (l. o.) a lelket és a testet egy és ugyanazon dolog két szükséges oldalának, létmódjának tekinti. (Pl. Spinoza, Leibniz, Schelling, Hegel és Herbart.) A *spiritualismus* (l. o.) a testet a l. pusztá jelensége, objectivációja vagy terméke gyanánt tekinti. (Pl. Aristoteles, Berkeley, J. G. Fichte, J. H. Fichte, E. v. Hartmann, J. Bergmann, V. Cousin.) A *materialismus* (l. o.) a lélekben nem lát egyebet, mint az anyag (az agy) egy határozott termékét, functióját. (Atomisták, epikureusok, a stoikusok, a XVIII. századbéli sensualisták és a XIX. századbéli materialisták.) Mint tevékeny, bensőleg változó substantiát és erőt fogják fel a lelket: Sigwart, L. W. Stern, H. Schwarz, Külpe, Stumpf, Janet, James és mások. Bergson szerint a l. «tisztá tartam», tisztá «emlékezet». Folytonos benső teremtmő fejlődés, a mult belenyúlása a jelenbe; míg az anyag, megrögzítése és külsőítése, szét-szórása az «élan vital» által hajtott életfolyamnak. — V. ö. Pszichikai, Én, Tudat, Lélektan, Lelki tehetségek, Parallelismus (psychophysikai), Animismus, Néplélek. — V. ö. Geyser, Die Seele 1914.; Binet, L'âme et le corps 1905.; Gutberlet, Der Kampf um die Seele. 2 k. 1903.; E. Becher, Gehirn u. Seele. 1911.; Rehmke, Die Seele des Menschen, 3. kiad. 1909.

Lélektan l. *Psychologia*.

Lélekvándorlás (metempsychosis): egy és ugyanazon lélek ismételt megtestesülése, lakozása különböző testekben, a metaphysikai-theosophiai szellemi kifejlődés, tökéletesbülési folyamat különböző állapotaiban. (Brahmanismus, buddhismus, egyiptomiak, Pythagoras, Empedocles, Platon, Philo, Plotinos, Proklos, Virgilius, manichæusok; mint primitív hit, különböző vad népeknél.)

Lelki l. *Pszichikai*.

Lelkiismeret: elhatározásainkba és cselekedeteinkbe folyton beleavatkozó, motivumokat szolgáltató, impulsusokat adó, ítélő és reagáló, úgyszólván büntető erkölcsi tudat.

A világos l. megítélésekben, értékitéletekben, méltányolásokban és rosszalásokban áll. Gyakran azonban csak világosabb vagy homályosabb erkölcsi érzelmek és képzetek formájában lép fel a l. — mint visszahatás az erkölcsi személyiséghez hozzá nem mért, illetőleg vele ellenkező cselekvési módok ellen. — V. ö. Erkölcsi, Jó és rossz, Imperativus, Synteresis. — V. ö. Häberlin, Über das Gewissen. 1915.

Lelki tehetségek vagy *képességek* a lelki erők vagy functiók értelmében nem egyebek, mint az egységes lelki működés különféle irányai és módjai. Nem önálló részei vagy potenciái a léleknek, hanem a tudat általános alapidispositiói (l. o.), melyek közül majd az egyik, majd a másik lelki mozzanat (az értelmi, az érzelmi, vagy az akarat) van túlsúlyban.

Lemma: kölcsöntétel, segédttétel; tantétel, melyet egy tudomány egy másik tudománytól vesz át és bebizonyított gyanánt fogad el.

Lényeg (essentia, quidditas): az, ami egy egyedi dolog, vagy egyedi dolgok egy bizonyos nemének vagy fajtájának sajátos «természetét» alkotja magában véve, tehát eltekintve azon egyedtől vagy egyedektől, melyekben itt és most létezik és eltekintve attól, hogy azt mi most gondoljuk. Valamely létező dolog egyedi sajátosságát, «mi»-jét kitevő mozzanat magába véve; az, ami őt más létező egyedektől megkülömbözteti és éppen ezzel a létezővé teszi. A l. a fogalom correlatum, az, amit a fogalomban meghatározunk. A dolgok l.-ét, a módszeres kutatás folyamán mindig pontosabban és tökéletesebben ismerjük meg. *Lényeges* az, ami egy dolog fogalmához szükségképen tartozik, ami egy dolog természetétől, fogalmától logikailag elválaszthatatlan. — V. ö. Ideatio, Általános, Hæcceitas, Fogalom, Jegy, Lét. — V. ö. Schindele, Zur Geschichte d. Unterscheidung von Wesenheit u. Dasein i. d. Scholastik. 1900.; Stöckl, Lehrbuch d. Philos. II. 1912; Husserl, Ideen zu e. reinen Phänomenologie. 1913.; Prohászka O., A l.-ismeret Bergson tanában és a régi filozófiában. (M. filoz. társ. közl. 1912.).

Lét (esse, existentia, essentia): a szó legtágabb értelmében jelenti bármilyen (valamely megismerő alany által fellelhető) tárgynak, tartalomnak általában (legyen az bár pusztán képzelt, vagy csak képzelhető, gondolható) azonosságát önmagával. Minden «valami»-ről, ami gondolkodás, ítéles tárgya lehet, igaz ítéletek érvényesek. Ezen ítéletek érvénye, annak a «valami»-nek a természete által

van meghatározva, amiről épen állíttatnak. Ennyiben az a «valami» nem pusztán semmi, (ha nem is valóságos,) hanem bizonyos értelemben létezik. A l-et, ezen legtágabb értelemben, melyben valósági határozmányok iránt közömbös «fennállás»-nak (Bestand), vagy pusztán «úgy-lét»-nek (Sosein) nevezik (megkülönböztetésül a «Dasein»-tól, azaz a realis létől). A «fennállás» helyet vonatkozással a matematikai tárgyak és a logikai tárgyak (fogalmak, jelentésegységek, igazságok) l-ére és megkülönböztetésül a physikai dolgok és a psychikai folyamatok *realis*, valóságos, az időtől függő l-étől, *idealis lét*-ről is szokás beszélni. A l. szűkebb értelemben azonos a *realitással* (l. o.). Ezzel egyértelműen szokás használni az «*existentia*» nevet. Az «idealis l.» nevet csak a gondolatban, képzeletben adottnak értelmében is használják. *Logikai l.* alatt értik a helyes ítéletek, tételek, normák igazságértékét, az időtől független érvényét (l. o.). A l. gyakran *lényeg*et (l. o.) is jelent, a lényeges általános l-et, különbségben az *existentiától*, mint a l. különös, véletlen, külső formájától. A l. fogalmát majd velünk születettnek, majd a priori fogalomnak, kategoriának, majd tapasztalati fogalomnak, majd pedig a gondolkodásnak a tapasztaláshoz való viszonyából eredő fogalomnak tekintik. — V. ö. Objectum, Ontologia, Lényeg, Idealismus, Realismus.

Levés: átmenet egy viszonylagos nem-létből a létbe, egy bizonyos létmeghatározottságból egy másikba. A l. fogalma, az idő (l. o.) és a változás (l. o.) fogalmain alapul. Míg az eleai bölcselek szerint a l. pusztán látszat és a mindenség absolute maradandó, addig Herakleitos szerint a l. a világ principiuma és csak az örök változás a maradandó a mindenségben. Hogy minden állandó l.-ben van, ezt Protagoras is tanítja. Platon szerint csak az érzékileg észre vehető jelenségek vannak állandó l.-ben (és ezért nem léteznek absolute), míg az ideák, az eszmék nincsenek a l.-nek alávetve, hanem örökké léteznek. Kant szerint, csak a jelenségvilágban van l. L.-t és változást csak a substantiakon észlelhetünk. — V. ö. Natorp, Die logischen Grundlagen d. exacten Wissenschaften. 1910.; A. Drescher, Werden, Sein, Vergehen. 1897.

Levezetett minden tétel vagy fogalom, melyet egy másiktól következtettünk. L. Deductio. Következtetés.

Limitatio: korlátozás. A Kant-féle kategoriák egyike: «Realitas negatioval összekötve».

Limitativ (*végtelen*) *ítéletek* olyanok, melyek egy negatív

állítmányt tartalmaznak, de formájukat tekintve igenlők: S est Non-P (P minden lehetséges («végtelen»), csak nem pozitív P). Pl. Ez a rózsza nem-fehér (tehát minden más színű lehet).

Localisatio: az érzet vonatkoztatása egy helyre, mint annak kiindulási pontjára, az inger vagy ingerlés helyére (a testben vagy annak környezetében). A l. megkülönböztetendő a *projectiotól* (l. o.).

Logika (gondolkodástan): a *tiszta* l. azon formális törvények megállapításával foglalkozik, melyek a *gondolatokban magukba véve*, — tehát tekintet nélkül a gondolkodó lényre és a való világra — azaz a gondolati actusok *puszta értelmében* és azok *puszta értelmi vonatkozásaiban* gyökereznek. A l. tehát nem kutatja a gondolatok lélektani keletkezésének tapasztalati törvényeit (mint a genetikus lélektan), hanem azon, ez időtől független a priori törvényeket deríti ki, melyek a gondolatok puszta (azaz a gondolkodó lénytől és annak gondolati élményeitől elvonatkoztatott) tartalmában, *értelmében*, jelentésében (fogalmak, ítéletek, következtetések) gyökereznek. A l. nem kutatja a gondolatok nyelvi jelentésének mikéntjét sem. A logika ezért szigorúan megkülönböztetendő a lélektantól és a nyelvtantól, amelyektől független. A l. mint *normatív* tudomány, a tiszta l.-i törvényeket vonatkozásba állítja a megismerő, értékelő alannal és mint azon normákat és (szabályokat) módszereket adja elő őket, melyeket követnünk kell, ha helyesen, azaz a l.-i törvényekhez hozzámérten akarunk gondolkodni (fogalmakat, ítéleteket alkotni, következtetni stb.). A l.-t «*formális*» disciplínának szokás nevezni, mivelhogy a gondolatoknak (gondolattartalmaknak) formáit vizsgálja és nincsen különös tekintettel azok anyagára. A formális l.-t meg szokás különböztetni az ismerettantól, vagy ismeretelmélettől (l. o.), mint *materialis* («transscendentalis») l.-tól, mely az általános megismerési elvek érvényességét (a megismerés tárgyai tekintetében) vizsgálja. Amennyiben a l. a helyes és rendszeres *tudományos* gondolkodás szabályait adja elő, azt *tudománytannak*, illetve *módszertannak* is szokás nevezni. Különbséget tesznek *tiszta* és *alkalmazott* (gyakorlati) l. között is. *Logikai algorithmus* a l.-i operációk symbolikus, matematikailag formulázott eléállítása és kifejtése. — V. ö. Fogalom, Ítélet, Következtetés, Érvény, Psychologismus, Igazság. — V. ö. Bolzano, Wissenschaftslehre. 4 k.; Husserl, Logische Untersuchungen. 2 k.

2. kiad. 1913.; Geyser, Grundlagen d. Logik u. Erkenntnislehre. 1909.; Prantl, Geschichte der Logik. 4 k. 1855—70.; Drobisch, L. 1887.; Erdmann, L., I. 2. kiad. 1907.; Sigwart, L. 2 k. 1904.; Kornis, A psychologia és l. elemei. 3. kiad. 1917.; Böhm K., L., 1901.; J. St. Mill, A deductiv és inductiv l. rendszere. 3 k. 1877.; Jevons, A. l. elemei. 1911.

Logikai alaptörvények (elvek): az azonosság törvénye vagy elve (principium identitatis) (l. o.); az ellenmondás törvénye (principium contradictionis) (l. o.); a harmadik kizárásának törvénye (principium exclusi tertii sive medi inter duo contradictoria) (l. o.); az elégséges ok törvénye (principium rationis sufficientis) (l. o.). — V. ö. Pauler Á., A logikai alapelvek elméletéhez. 1911.

Logikus: a logikai törvényeknek megfelelően, azokhoz hozzámérten helyesen gondolt, észszerű, a gondolkodásból eredő. Ellentét: alogikus, antilogikus (észellenes), érzéki.

Logismus l. *Psychologismus*.

Logomachia: szóharc, szóvita, szószátyárság.

Logos: szó, (kimondott) gondolat; fogalom, értelem (pl. Aristoteles); isteni teremtető gondolat vagy szó, «ige» (kereszténység, Philo); világ-gondolat, világ-értelem (Herakleitos). — L. Heinze, Die Lehre vom L. in d. griechischen Philos. 1872.

Lumen: világosság, szellemi világosság, belátás, evidentia, megismerés, (velünk-született) megismerési erő. A scholastikusok különbséget tesznek a «*lumen naturale*», a természetes megismerési képesség és a «*lumen gratiae*», az isteni kegyelem által való megvilágosítás között.

M

M: a következtetés (l. o.) közép-fogalmának (terminus medius) logikai jele.

Magánvaló dolog (Ding an sich): Kant szerint a tapasztalati dolgok megismerhetetlen alapja és léte; a dolgok, amint a megismerő alanytól, tudattól függetlenül, ezenkívül, önmagukban transzcendensen léteznek. Kant szerint nekünk a tapasztalásban dolgok vannak adva, azonban arról, hogy mik azok önmagukban, eltekintve érzéklésünktől és megismerési formáinktól, nem tudunk semmit. Csak a m. d.-ok *jelenségeit* ismerjük. De, ha nem is ismerjük meg a m. d.-ok létét, mégis gondolatban fel kell ilyeneket vennünk.

mert, ha nem vennénk fel m. d.-at, akkor fel kellene tennünk, hogy a jelenségekben nem jelenik meg semmi. A jelenségvilág mögött egy láthatatlan intellectualis világ van, amelyhez mi is mint intelligenciák tartozunk. A m. d. mint *noumenon* (l. o.) egy határfogalom (l. o.). — V. ö. Pauler Á., A m. problémája az újabb philosophiában. (Athenæum, 1901. évf.)

Maiores és minores, terminus — jelentik a logikában a következtetések *felső- és alsó fogalmát*. L. Következtetés.

Makrokosmos l. *Mikrokosmos*.

Mania: exaltatio, élenkült képzettársítás, fokozott önérzet és növekedett mozgási ösztön által jellemzett elmebetegség.

Manifestatio: nyilvánulás, nyilvánítás, nyilatkozás, ki nyilatkoztatás, jelenség.

Materia: anyag. Általában jelenti a forma (l. o.) tartalmát: az alakítottat, formáltat, az alakíthatót elvonatkoztatva a formájától, tehát mindent, amennyiben egy formálás tárgya lehet; minden dolog, fogalom, ítélet, megismerés etc. tartalmát. Az absolute nem formált m. csak abstractum. Minden concret m. csak viszonylagosan m.-ja valaminek; m. egy magasabb, activ formához, formáláshoz viszonyítva. — *Természettudományi* értelemben a m. az érzéki, észrevehető jelenségek megmaradó «hordozóját», a testek substantiáját (l. o.) jelenti, amennyiben térbelileg-mechanikusan és dynamikusan meghatározható. A m. az összes dolgokban közös substantialis. Ellentállások foglalatja — térbeli formában — amennyiben azok mozgási erők székhelyei, kiindulási pontjai. A m. «állandósága» az anyag elpusztíthatatlanságának természettudományi postulátumát jelenti, melyet a tapasztalás állandóan igazol. — Anyag és erő correlatumok. A modern physika egyik tendenciája, az «anyag» fogalmát kiküszöbölni és az «energia» fogalmával pótolni. A m.-át majd mint valami a szellemit magába zárónak, mint élő (hylozoismus l. o.), majd pedig a szellemmel ellentétesnek gondolják. Ismeretelméleti szempontból majd magánvaló dolognak, majd jelenségnek, majd kategóriának, majd pedig érzetcomplexumnak tekintik. — V. ö. Materialismus, Erő, Atomismus. — V. ö. Abendroth, Das Problem d. Materie. 1889.; Baeumker, Das Problem d. M. in d. griechischen Philos. 1890.; Schütz A., Az anyag mivoltáról. 1911.; Righi, Neue Anschauungen üb. die Structur d. M., 1908.; G. Mie, Die M., 1912.

Materialismus: anyagelvűség: Minden létezőnek az anyagra-, minden történésnek physikai folyamatokra-, a szellemnek, a léleknek, a psychikainak testi functiókra való visszavezetése. A m. szerint minden létező, minden valóságos anyagi; anyagtan nem létezik. A szellemit, lelkit a m. vagy az agy bonyolult functióival azonosítja, vagy az agy termékének, váladékának tekinti, vagy pedig a physiologiai (cerebralis) folyamatok pusztá kísérőjenségének tekinti. Minden m. a szellemit az anyagból akarja levezetni és a történés eredeti elsődleges tényezői gyanánt csak az anyaghoz kötött erőket tekinti. Az energetikus m. magát az anyagot tekinti energiák complexumának. M. közönségesen, általános világnézeté emelt mechanistikus természetfelfogás (l. o.). Az *ethikai* m. az életcél az (érzéki) élvezetben és a haszonban keresi; nem ismer tulajdonképeni ideálokat (anyagiság, anyagiasság). A *történelmi* m. (Marx és mások) a szellemi culturfolyamatokat, a gazdasági változások reflexeinek, hatásainak tekinti. Materialisták: Leukippos, Demokritos, az epikureusok (atomisták); a stoikusok; Gassendi, Hobbes, Diderot, Robinet, Holbach, La Mettrie, L. Feuerbach, K. Vogt, Moleschott, L. Büchner és mások. — V. ö. F. A. Lange, *Geschichte des M.*, 8. kiad. 1908.; H. Schwarz, *Der moderne M.*, 1904.; P. Apel, *Die Überwindung des M.* 1909.

Mathematika: mennyiségtan. Az a tudomány, mely a mennyiségek, mint olyanok értelmezésével, ezeknek vonatkozásaival és e vonatkozások törvényeinek kikutatásával foglalkozik. A tiszta m. az analysis vagy arithmetika, a szó legtágabb értelmében és a geometria. Az alkalmazott m. gyűjtőnév azon tudományágak számára, melyek a tiszta m.-t használják a kutatás leghathatósabb eszközeképen. Idetartozik a kinematika és általában az elméleti mechanika; továbbá tágabb értelemben a fizika és csillagászat azon fejezetei, melyekben a tárgyalás módszere geometriai és analytikai. A tiszta m. formalis és a priori tudomány. Ismereteit, melyek szigorúan szükségesek és általános érvényűek, bizonyos egyszerű fogalmakból és előfeltételekből tisztán logikai következtetések által vezeti le. Ama fogalmakat és előfeltételeket azonban úgy kell megválasztania, hogy sohasem vezessenek ellenmondásra, mert az ilyen ellenmondás azután az egész épületet megdöntené. Ezért a m. első fogalmát és előfeltevéseit a szemléletből meríti. A m. tárgyai nem valóságosak, hanem ideális természetűek.

A m.-t többször tekintettek a philosophiai megismerés, mintaképének, eszközének és módszerének. Pythagoras a számban vélte megtalálni az összes dolgok lényegét és így a m.-t és a philosophiát *egy* elvre akarta visszavezetni. Platon szerint a m. a legjobb előkészítés a dialectikához. A philosophia mintaképe gyanánt tekinti a m.-t, Descartes, Spinoza ki az ő rendszerét «more geometrico» építi fel, Leibniz, Chr. Wolff és mások. Kant a philosophiai és a m.-i módszer különbségét hangsúlyozza. A philos. megismerés: észmegismerés fogalmakból; a m.-i megismerés pedig megismerés a fogalmak «constructio»-jából (a «tisztá szemlélet»-ben). Kant szerint a m. synthetikus a priori ítéleteken alapul, melyeknek forrása a «tisztá szemlélet». Tiszta m. csak azért lehetséges, mert a szemlélet apriori formáinak (tér és idő, l. o.) tulajdonságaira támaszkodik, amely formákban a lehetséges tapasztalat tárgyai vannak adva. A logikain alapul a m. Cantor, Frege, Dedekind, Rusell, Hilbert, Couturat és Poincaré szerint. Tapasztalaton, induction, abstraction, illetőleg az adott idealisálásán alapul a m. J. St. Mill, Helmholtz, Kronecker, Riemann, B. Erdmann és mások szerint. — V. ö. Algorithmus. — V. ö. Cantor, Vorlesungen üb. Geschichte d. M. 2. kiad. 1894—1901.; Dedekind, Was sind u. was sollen die Zahlen. 2. kiad. 1893.; Frege, Die Grundlagen d. Arithmetik. 1888.; Couturat, Die philos. Prinzipien d. M. 1908.; J. Baumann, Die Lehren von Raum, Zeit u. M. 1868.; Hönigswald, Zum Streit üb. die Grundlagen d. M. 1912.; Polgár Gy., A m. logikájának adatai. (Dolgoz. a mod. filoz. köréből. 1910.); Dienes P., Valóság és m. 1914.

Maxima: a cselekvés legfelsőbb alaptétele, az akarás legfelsőbb elve, általános életszabály, a cselekvés alanya által állítva vagy elismerve; subjectiv zsinórmérték, praktikus elv.

Maya: eredetileg egy ind istennő neve, azután az «illusio» (l. o.) oka, mely által a valódi, egységesen-egy lét, mint érzéki-anyagi sokság az érzékek és a képzelődés fátyolán («Maya fátyola») keresztül vétetik észre. (Brahmanismus, buddhismus, Schopenhauer.)

Mechanikus: gépies, mozgó erők által létrejött, külső okok által vakon és szükségszerűen létrehozott, ellentétben a szellemivel, teleologikussal (l. o.).

Mechanismus: gépezet. Mozgás-rendszer, mechanikusan viselkedő lény. M. a mechanistikus világnézetet is jeletni

(l. o.). Psychikai m.-ról szokás beszélni, vonatkozással a képzetek törvényszerű (associatioszerű) lefolyására.

Mechanistikus világnézet: 1. metaphysikai értelemben véve a materialismus (l. o.); 2. empiristikus-módszertani értelemben véve a természetnek, mozgások és mérhető nagyságok rendszere gyanánt való egyoldalú tekintése (quantitativ természetfelfogás). A m. v. szerint minden természeti történést mechanikusan-causalisan, az anyag mozgásaiból kell magyarázni. A biológiában a m. nézet ellentétben a vitalismussal (l. o.) a szerves folyamatok tisztán mechanikus (physikai-chemiai) magyarázatát jelenti. A m. v.-et képviseli: az antik atomismus, Lucretius; tudományos megalapozását Kopernikus, Kepler, Galilei által nyerte. Elterjedéséhez hozzájárultak: F. Bacon, Descartes, Spinoza. Újabb támpontokat Newton által nyert. Újabb képviselői: Helmholtz, F. A. Lange, Clausius, Boltzmann, Thomson, Maxwell és mások. — V. ö. Hertling, *Üb. die Grenzen der mechan. Naturerklärung*. 1875.; Duhem, *Ziel u. Structur der physikal. Theorie*. 1908.; P. Volkmann, *Erkenntnistheoret. Grundzüge d. Naturwiss.* 2. kiad. 1910.

Meditatio: elmélkedés, tudományos-philosophiai reflexio.

Medium: közeg, eszköz.

Medius terminus l. *Következtetés*.

Megalapozni: egy ítélet alapját felmutatni, valamit mint másnak a következményét kimutatni.

Megfigyelés, tudományos — (observatio): tapasztalati tárgyra vagy történéstre vonatkozó, tervszerűen és bizonyos szempontok és szabályok szerint eszközölt vizsgálat. — V. ö. Kísérlet.

Meggyőződés esete forog fenn, ha egy ítélet, értékelés, követelés helyességétől, érvényességétől át vagyunk hatva. Azon alapoknak megfelelően, melyekre a meggyőződés támaszkodik, van subjectiv és objectiv meggyőződés.

Meghatározás l. *Definitio*.

Megismerés l. *Ismeret*.

Megkülönböztetés (distinctio), különbségek vagy különbözőségek állítása. Tartalmaknak vagy tárgyakkal mint egymástól eltérőknek, meg nem egyezőknek, egymással nem azonosaknak közvetlen vagy fogalmi-ítéletbeli állítása.

Melancholia: nyomott, komor lelkiállapot, túlnyomóan szomorú tartalmú képzetekkel és akaratgyengeséggel.

Mennyiség l. *Quantitas*.

Mentalis: szellemi, gondolatbeli, észbeli. *Intramentalis*: a tudatban levő; *extramentalis*: a tudaton kívül levő.

Metabasis (εἰς ἄλλο γένος): logikai hiba a bizonyításnál, mely akkor támad, ha egy területről egy idegen nem a dologhoz tartozó területre ugrunk át és az ezzel összefüggő fogalomfelcserélés.

Metageometriaiak vagy *metamathematikaiak* azok a tér-elméletek, melyek szerint a mi térszemléletünk csak egyik fajta, más lehetséges térszemléleti fajták között, — ami három dimensionális euklidesi terünk, csak egy specialis eset más (sphaerikus, n-dimensionális) terek között. (Bolyai, Gauss, Riemann, Lobatschewskij.)

Metamorphosis: átváltozás, átalakulás, kifejlődés.

Metaphysika (μετὰ τὰ φυσικά): az a tudomány, mely a lét utolsó alapjait kutatja; mely azon alapfogalmakat vizsgálja, melyeket minden más tudomány előfeltételez mint: lét, levés, mozgás, tér, idő, dolog, ok, cél, erő, anyag etc. A m. feloszlik: 1. általános m.-ra (ontologia l. o.), 2. specialis m.-ra: a) természetphilosophia (l. o.), b) szellem-philosophia, c) természetes theologia. A m. főproblémái a következők: 1. az ontológiai problema. Eszerint van: materialismus (l. o.), spiritualismus (l. o.), azonossági elmélet (l. o.); 2. a koszmológiai problema. Erre különböző feleleteket ad a mechanistikus- (l. o.), a teleologikus-világnézet (l. o.), a monismus (l. o.) és a pluralismus (l. o.); 3. a metapsychológiai problema: monismus, dualismus, azonossági elmélet, parallelismus (l. o.); 4. a theológiai problema: theismus (l. o.), pantheismus (l. o.), atheismus (l. o.); 5. a szabadság problémája: determinismus (l. o.), indeterminismus (l. o.). Miután a régi hylozoisták (l. o.) egyszerűen felvettek bizonyos «elemeket», mint a dolgok őselveit, Platon és Aristoteles az anyag és szellem viszonyát törekedtek megállapítani; az ő nézeteik az egész középkoron át uralkodtak. Keresztény dogmák és empirikus természeti megismerések belevonása által a m.-i kérdések komplikálódtak. Descartes óta a megoldási kísérletek majd monistikusak (Spinoza, Fichte, Schelling, Hegel, Schopenhauer, Hartmann), majd pluralistikusak (Leibniz, Herbart, Lotze) vagy dualistikusak (Descartes, Malebranche, Baader, Ulrici). Ezek mellett egyes bölcseleők léptek fel (Locke, Hume, Kant), kik a m. létjogosultságát tagadták és a scepticismusnak (l. o.), vagy a kriticismusnak (l. o.) hódolván, a m.-i tanté-

teleket, mint az értelem szükséges, de csak subjectiv érvényű eszméit állították oda. A régi m. dogmatikus volt. Az újabbkori skepticismus és Kant criticismusa vitatták igényeit és érvényességét. Schellingnél, Hegelnél (és másoknál) a m. azután ismét dogmatikus jelleggel lép fel. A múlt század vége felé kezd észrevehetővé válni az a tendentia a m.-ban, mely ma is él benne, hogy t. i. ismeretelméletileg alapozott (kritikai) m.-vá váljon. A legújabb bölcselek közül némelyek a m.-t azonosítják az ismeretelmélettel. Így pl. B. Erdmann és H. Cohen. A m. legújabb képviselői közül különösen Boutroux és Bergson (intuition alapuló m.) említendő meg. A positivizmus tagadja minden speculativ m. létjogosultságát. — V. ö. Deussen, *Elemente d. M.*, 4. kiad. 1907.; Ehrhardt, *M. I.* 1894.; Runze, *M.*, 1905.; Petronievics, *Principien d. M.*, I. 1904.; E. Hartmann, *Gesch. d. M.* 2. k. 1899—1900.; Hagemann, *M.* 7. kiad. 1914.; Stöckl, *M.* 1892.; Bergson, *Bevezetés a m.-ba.* 1910.

Metaphysikai: a metaphysikához tartozó, tapasztalatfeletti.

Metempirikus: a tapasztalás határain túl fekvő, tapasztalatfeletti.

Metempsychosis: lélekvándorlás (l. o.).

Methexis (μέθεξις): a dolgok részesedése az eszméken. (Platon, Rosmini.)

Methodologia l. *Módszertan.*

Mikrokosmos: «kis világ», vagyis az ember, mint a világ kicsiben, mint az összes természeti erők legmagasabb potenciája és mint a mindenség szellemi «tükre». **Makrokosmos:** a természet, a mindenség. — V. ö. A. Meyer, *Wesen u. Geschichte d. Theorie vom Mikro- u. Makrokosmos.* 1900.

Milieu biologique [francia]: biológiai környezet (éghajlat, faj stb.), mely az élő lényekre módosító behatással van. (A. Comte és mások.) — V. ö. Dutoit, *Die Theorie des M.* 1899.

Mind [angol]: szellem, tudat, intellectus, lélek.

Mindenség l. *Totalitas.*

Minőség l. *Qualitas.*

Misanthropia: embergyűlölet.

Misologia: az értelem, a kultura gyűlölete.

Mnemonika, mnemotechnika (μνήμη, emlékezet): az emlékezés művészete, az emlékezőtehetség helyes használatának, megkönnyítésének és gyakorlásának művészete.

Modalitas: a lét és gondolás módozata, módja ; az ítélet módozata («modalis ítéletek»): az ítélet bizonyosságának módja, amely szerint van assertorius, problematikus vagy apodiktikus ítélet (l. o.).

Modi: következtetési alakzatok (l. o.).

Modificatio: módosítás, változtatás ; a modus változtatása, állapotváltoztatás.

Módszer: a tudományos vizsgálódás, kutatás logikai, tervszerű, rendszeres eljárása. Vannak természettudományi, pszichológiai, philosophiai és egyéb m.-ek. Továbbá analitikus, regressiv, inductiv, synthetikus, deductiv, progressiv, genetikus, transscendentalis, speculativ, dialectikus, experimentalis (l. o.) stb. m.-ek.

Módszertan (methodologia): a logika (l. o.) azon része, mely a kutatás általános módszeres eljárásait (meghatározás, bizonyítás stb.) és az egyes tudományok specialis módszereit logikai helyességük, értékük és célszerűségük tekintetében vizsgálja. — V. ö. Logika. — V. ö. R. Herbertz, Studien z. Methodenproblem u. zu seiner Geschichte. 1910. ; R. Hönigswald, Beiträge z. Erkenntnistheorie u. Methodologie. 1906. ; F. Dreyer, Studien z. Methodenlehre u. Erkenntniskritik. 1895—1903.

Modus: egy dolognak, substantianak, cselekvésnek, gondolkodásnak concret létformája ; önállótlan, függő létmód ; egy létezőnek az állapota.

Momentum: mozzanat. Psychológiai és metaphysikai értelemben : egy egész (relative) önállótlan «alkatrész», phasis, változati fok, egy processus foka ; megkülönböztetésül az (egy egészhez viszonyítva) önálló résztől, «darab»-tól. (Pl. egy hang erőssége, a hang m.-a ; ellenben egy ló feje, annak egy része.) — V. ö. Husserl, Logische Untersuchungen. II. 2. kiad. 1913. 225—294. l.

Monas (μονάς): metaphysikai egység, önálló egyedi valóságalelem ; szűkebb értelemben szellemszerű, egyszerű substantialis lény ; a *monadologia* szerint a testek ilyen m.-okból vannak összetéve ; a szerves lények is, amelyek azonban (némelyek szerint) különös szellemi m.-ok uralma alatt állnak. A m.-nak, mint egységnek a fogalmát Pythagorasznál, Aristotelesnél és Euklidesnél találjuk. Platon az ideákat, eszméket nevezi m.-oknak. Giordano Bruno principiumok gyanánt «minima»-kat vagy m.-okat vett fel, amelyek szerinte elpusztíthatatlanok, kiterjedtek, anyagiak és egyúttal szellemiek. A m.-ok tanának tulajdonképeni

megalapítója Leibniz. Szerinte a világ (magában véve) test nélküli, pontszerű, kiterjedés nélküli, egyszerű, szellemszerű, képzelő és törekvő erőegységekből, m.-okból áll. Ezek a m.-ok önálló egységek (entelechiák), magukban zártak, másokkal nem állnak kölcsönhatásban («nincsenek ablakjaik»). Csak immanens belső kifejlődésre képesek. Vannak alacsonyabb és magasabbrendű m.-ok. A legmagasabb m. isten. Minden egyes m. az egész mindenséget tükrözi, képviseli, de a maga «szempontjából», úgy, hogy minden m.-ban az egész mindenséget ismerhetnők meg. A monadologia eszméjét Herbart újította meg. M.-okat vesznek fel: J. H. Fichte, Ulrici, Kirchner, Carriere és mások. — V. ö. Harmonia, Hylozoismus, Pluralismus. — V. ö. R. Zimmermann, Leibniz u. Herbart, Vergleichung ihrer Monadologien. 1849.

Monadologia l. *Monas*.

Monismus (μόνος, egyetlen): minden olyan metaphysikai rendszer, mely (ellentétben a dualizmussal, l. o.) csak *egy* elvet vesz fel, legyen az bár az anyag (materialismus, l. o.), a szellem (spiritualismus, idealismus l. o.), vagy egy harmadik, az abszolút, amelynek az anyag és a szellem a jelenségei (azonosság elmélet l. o.). A monistikus rendszerek egyenként azáltal különböznek, hogy a szellem, az anyag és az abszolút maga ismét mint egység vagy mint sokság gondolható. A szellemet pl. Hegel egységnek tekintette, míg Platon eszmék sokaságának és Leibniz lelkek sokaságának tekintette. Az anyagot az eleai bölcselek (Xenophanes) egységnek, Leukippos és Demokritos pedig atomok sokaságának tekintették. Az abszolútát Spinoza egységnek, Schleiermacher sokságnak tekintette. A naturalistikus-evolutionistikus «m.» szerint, melynek főképviseelője Haeckel, az összes dolgok alapja az egyetlen «substantia», melynek attributumai az anyag és a szellem (vagy erő, energia). Isten és a világ egyek, összeesnek. Az atomok érzéssel és törekvőképességgel bírnak, de tudattal még nem. Minden felett a világon az anyag és erő megmaradásának alaptörvénye uralkodik, amely egyúttal az általános fejlődési törvény. Minden szükségszerűen, mechanikusan történik. Célok és akaratszabadság nincsenek. Az ember csak a természet egy része és a természet törvényeinek van alávetve. — V. ö. R. Kroner, Zur Kritik des philos. M., (Logos, III. 1912.); Gutberlet, Der mechanische M., 1893.; R. Eisler, Geschichte des M., 1909.; Drews, Der M., 1908.; B. Erdmann, Über den modernen M., 1914.

Monotheismus: egy-isten-tan (vagy hit).

Moral jelenti az erkölcsöt, azután az erkölcsant, etikát (l. o.).

Moral insanity: erkölcsi elmezavar; moralis irányban mutatkozó kedélyi elfajulás; az erkölcsi ítélőképesség és érzés hiánya.

Moralis isténbizonyíték l. *Ethiko-theologiai bizonyíték.*

Moralista: erkölcsbölcse, erkölcsprédikátor.

Moralitas: erkölcsösség; egy cselekvés erkölcsös, erkölcsileg jó jellege.

Moralphilosophia l. *Ethika.*

Moral sense: erkölcsi érzék, erkölcsi érzés, erkölcsi tudat, erkölcsi ítélőképesség.

Motivum: a cselekvés, az akarás indító oka, ok-alapja. Minden m. képzzettel kapcsolatos érzelemben áll. Az akarat mindég az erősebb m.-ot követi (a «motivatio törvénye»), de az «erősebb» m. már az akaró természete által van meghatározva. *Motivatio*: okadatolás, az akarat meghatározása motivumok által. — V. ö. A. Pfänder, *Motive u. Motivation*, (Münchener philos. Abhandlgn, 1911.)

Motorikus: mozgató, mozgásra vonatkozó. Motorikus idegek azok, melyek az ingert mozgási szervekre viszik át.

Mundus archetypus: az eszmék érzékfeletti világa; az eszményi világ; az intelligibilis világ (l. o.).

Mutatio: változás. De Vries «mutatio»-n a fajok ugrás-szerű kifejlődését érti. — V. ö. Méhely, De Vries fajkeletkezés elméletének kritikája. (Természettud. Közl. 1907. Pótfüz.).

Mystika: az érzékfeletti, transzcendens, egyedül valóban létező egységesen-egy istenségnek (nem az érzékek és nem az ész, hanem) közvetlen intuitói, érzelemszerű (ekstatikus) megélés által való megragadására és a vele való egyesülésre (unio mystica), a benne (a személyes tudattól való megválás árán) való felolvadásra irányuló törekvés. A m. legfejlettebb formája, melyet az ind Veda-Upanishad-ok, Eckhart, Tauler és mások képviselnek, sajátos keveréke az érzelmi-nek és a logikusnak; egy határozottan speculativ oldala van, amiért *speculativ* m.-nak is szokás nevezni. A speculativ m.-nak jellegzetes vonása az akosmismus és pantheismus (l. o.). Szerinte isten nem volna isten (absolut), ha mellette még valami más, tőle különböző léteznék. A világ ezért nem létezik valóban, hanem csak látszat. Minél inkább ismeri meg a lélek a világ semmisségét, minél inkább tűnik

el szeme előtt a tarka jelenségvilág, annál inkább telik be az örök valósággal, az istenséggel, a tiszta örök fénnyel. A véges világ és a véges Én elméleti és gyakorlati tagadásának útján (via negationis) emelkedik fel a lélek az isteni tudat fokára. A mystikus istenség nem ismerhető meg «képek» és «eszközök» által, mint a véges lények, hanem csak a vele való egyesülés által. Nevezetesebb mystikusok az említetteken kívül: Plotinos, Dionysius Areopagita, clair-vauxi Bernhard, Bonaventura, sienai Katalin, Suso, Ruysbroek, Kempis Tamás, J. Böhme, Angelus Silesius, Molinos, és mások. — V. ö. Pfeiffer, *Deutsche Mystiker der XIV. Jahrhunderts.* 2. kiad. 1906.; Preyer, *Geschichte d. deutschen Mystik.* 1873—1892.; Buber, *Ekstatische Konfessionen.* 1909.; Meister Eckhart, *Schriften u. Predigten.* Übers. v. Büttner. 2. k. 1903—11; Landauer, *Skepsis u. M.,* 1903.; Deussen, *Sechzig Upanishads.* 2. kiad. 1905.

Mystikus: észfeletti; titokzatos; a mystikához tartozó.

Mythos: a primitív képzeletben gazdag természetfelfogás, mint a vallás alkatrésze. A m. egy társadalmi-szellemi (azonban személyiségek (költők, papok) által módosított) képződmény. A m.-ban egyuttal a primitív metaphysika van adva, belőle differentiálódik később a vallás, philosophia, tudomány. A mit a philosophia elvontan, fogalmilag határoz meg, azt a m. megszemélyesítve, concrete, érzékileg fogja fel. A népek m.-airól szóló tant *mythológiának* nevezik. A m. lényegével a néplélektan, a culturtörténet és a sociologia foglalkozik. — V. ö. Wundt, *Völkerpsychologie.* Bd. IV., M. u. Religion. 2. kiad. 1910.; Steinthal, *M. u. Religion.* 1870; W. Bender, *Mythologie u. Metaphysik.* 1899.

N

Naiv: természetes, nyílt, nyíltszívű, mesterkéletlen, gyermekes, őszinte, egyszerű, nem-reflectált.

Nativismus: általában jelenti a velünkszületett eszmék (l. o.) tanát. *Psychologiai* n. az a nézet, hogy bizonyos fajtájú képzetek vagy képzetdispositiók (különösen tér- és időszemlélet) velünkszületettek. Ellentéte az *empirismus* (l. o.)

Natura l. *Természet.*

Naturalismus: a természetnek mint az eredetinek, egyedül létezőnek, minden történés ősforrásának (a szelleminek is)

értékelése. A n. a természetet, mint a tér- és időbeli dolgok foglalatját az egyedüli realitásnak, a szellemi pedig csak levezetett, másodlagos létmódnak tekinti. Az *ethikai* n. az erkölcsit természetes feltételekből, (nem pedig ideális normákból) magyarázza és a természetes hajlamokból eredőnek kizárólagos értékelése felé hajlik. Az *aesthetikai* n. a «természetes»-nek, közvetlenül felleltnek, hű, «idealisálás» nélkül való visszaadását tekinti a művészet feladatának. Naturalisták: a stoikusok, epikureusok, Lucretius, G. Bruno, Holbach, L. Feuerbach, Czolbe, E. Dühring, Büchner, Haeckel, Mach és mások. A praktikus (ethikai) n.-t képviselik különböző formákban: a cynikusok, a stoikusok, Rousseau, Tolstoj és mások. — Fináczy E., N. (Alexander-emlékkönyv. 1910.); Paulsen, *Philosophia militans*. 4. kiad. 1908.; Reissmann, *Der N. in der Kunst*. 1891.

Natura non facit saltum: a természet nem tesz ugrást. A természeti fejlődés folytonosságának alaptétele.

Naturismus: az a tan, hogy a vallás eredete a természet-istenítés.

Negatio: tagadás, annak a kimondása, hogy egy állítmány nem illet meg egy alanyt.

Negativ: tagadó, tagadólagos, nemleges.

Nem (genus): nemi fogalom, mely alárendelt faji fogalmak egy sorát fogja át. Ezek közös jegyei képezik a tartalmát. A *legközelebbi nemi fogalom* (notio generica) a fogalom tartalmának egyik főalkatrésze: jelenti azt a legközelebbi nemet, melyben a fogalom egyéb fogalmakkal, mint faj bennfoglaltatik. Pl. a «kénsav» fogalomban a legközelebbi nem fogalom a «sav». A legáltalánosabb nemi fogalmak a *kategoriák* (l. o.). — V. ö. Differentia, Species.

Néplélek: az egyedi lelkek kölcsönhatásában hatékony szellemi folyamat, amelyből sajátos (épen az egyedi lelkek kölcsönhatásai által feltételezett) képződmények, mint pl. a jog, az erkölcs, a vallás, a művészet stb. támadnak és amelyek azután az egyedi lelkekre visszahatnak. N.-ről beszélnek Montesquieu, Wegelin, Herder, J. G. Fichte, Hegel, Renan, Rocholl, W. Wundt.

Néplélektan (Völkerpsychologie): azon lelki folyamatokkal foglalkozik, melyek az emberi közösségek általános kifejlődésének és általános értékű közös szellemi termékek keletkezésének alapjai. Foglalkozik a szellemi lények kölcsönhatásának termékeivel, a «néplélek»-kel, a nyelvvel, a mythossal (l. o.), az erkölccsel, a művészettel és ezek ki-

fejlődésével. (Wundt.) A n. kezdetei Viconál, W. Humboldtnál, H. Ritternél és A. Bastiannál találhatók. Megalapítói Lazarus és Steinthal. Legkiválóbb képviselője W. Wundt. — V. ö. Társadalmi lélektan, Tömegelelektan. — V. ö. Wundt, Völkerpsychologie. 4 k.; F. Schultze, Psychol. d. Naturvölker. 1900.; L. Schweiger, Philos. d. Geschichte, Völkerpsychol. u. Soziol., 1899.

Neofichteanizmus: új-fichteanizmus. A J. G. Fichte-féle (különösen ethikai) idealizmus megújítása. (J. Bergmann, Schuppe, Rehmke, R. Eucken és mások).

Neohegelizizmus: új-hegelizizmus. A Hegel-féle panlogizizmus (l. o.) megújítása módosított formában: Monrad, J. L. Heiberg, A. Lasson, J. Watson, J. Royce és mások.

Neohumizizmus: Hume empirikus idealizmusának és pozitivizizmusának megújítása (J. St. Mill, E. Laas, E. Mach és mások.)

Neokantizizmus: új-kantizizmus l. *Kantizizmus*.

Neoplatonizizmus l. *Új-platonikusok*.

Neothomizizmus l. *Thomizizmus*.

Neovitalizizmus: l. *Vitalizizmus*.

Nervus probandi: a bizonyításnak az a legfontosabb mozzanata, mely a bizonyításnak erőt (érvényt) kölcsönöz.

Név (nomen) egy szó amennyiben egy egyes tárgyat vagy tárgyak egy csoportját jelöli (nevezi). A név jelentése (l. o.) által jelöli a tárgyat.

Nihil est in intellectu, quod non ante fuerit in sensu: nincs semmi az értelemben, ami nem volt előbb az érzékben. A sensualizizmus (l. o.) alaptétele.

Nihilizizmus: a tagadás álláspontja. Az *elméleti* n. minden megismerési lehetőséget, minden általános, szilárd igazságot, a külső világnak mint olyannak valóságát tagadja. — V. ö. *Skepticizizmus*. Az *ethikai* n. nem ismeri el a cselekvés abszolút értékeit és normáit. (Főképviseelője: Stirner.) A *politikai* n. nem ismeri el semmiféle állami hatalmat. (Anarchizizmus.)

Nirvana: a buddhizizmus (l. o.) szerint az individualiziztástól, a saját akarástól és Éntől, az élet szenvedéseitől és az újjászületéstől (parinirvana) való megváltottság állapota. — V. ö. Dahlmann, N. 1896.

Noema: fogalom, gondolat, értelem (Sinn).

Noetika: ismerettan, ismeretelmélet (l. o.).

Noetikus: a gondolkodáshoz, megismeréshez tartozó, gondolható, megismerhető.

Nomen l. *Név*.

Nominalismus (nomen, név) : azon középkori philosophiai irány, mely szerint az általános fogalmak, az universaliák (l. o.) nem léteznek a gondolkodáson kívül és nem is állnak fenn mint sajátos gondolati tartalmak, hanem csak nevek, szavak («flatus vocis»). A n. szerint csak az egyes dolgok léteznek valóban. Nominalisták : Roscellin, Will. Occam, J. Buridan, G. Biel és mások. Ma a nominalistikus irányu bölcseleket inkább sensualistáknak szokás nevezni. A n. és conceptualismus újabb képviselői : Hobbes, Locke, Hume, Berkeley, J. St. Mill. — V. ö. Conceptualismus, Realismus. — V. ö. F. Exner, N. u. Realismus. 1841.; Löwe, Der Kampf zwischen N. u. Realismus. 1876.

Nomologiai (νόμος, törvény) tudományok, az elvont theoretikus tudományok. *Nomologia* : tan a jelenségek, a pszichologiai folyamatok törvényeiről. (W. Hamilton.)

Nomothetikus tudományok : törvényszerűség megállapítására törekvő tudományok az *idiographikus* tudományokkal szemben, melyek a különöst, az egyszer lefolytat a maga individualitásában törekszenek megállapítani (pl. a történettudomány). — Windelband : Geschichte und Naturwissenschaft. 3. kiad. 1904.

Noologia : régebben a lélektant jelentette. (Crusius.) A n.-át ma némelyek (különösen Eucken) mint az élő activ-synthetikus szellemre, a szellemire mint életelvre vonatkozó tudományt, megkülönböztetik a pszichológiától.

Norma : szabály amely történések, cselekvések egy bizonyos körére vonatkozólag kimondja azt, aminek lennie, történnie kell, amit követni kell. A n. tehát nem létet vagy létezőt fejez ki, hanem kellőt. Az ethikai n.-k pl. azon szabályok, melyeket követnünk kell, ha helyesen akarunk cselekedni. A n. továbbá mérték, melyet megítéléseknél, értékeléseknél alkalmazunk. A logikai n.-k voltaképp tiszta theoretikus (törvényszerű lényegvonatkozásokat állító) tételek módusulatai; azok vonatkoztatása az értékelő, illetve az általánosérvényűen értékelni akaró lényre. — Ennélfogva nem származnak a tapasztalásból, hanem a priori (l. o.) érvényűek. Vannak logikai, ethikai, æsthetikai normák.

Normativ : normát adó, normákra vonatkozó. *N. tudományok* a logika, ethika, æsthetika, amennyiben normákat állítanak fel a helyes gondolkodás, akarás és műalkotás számára. — V. ö. Ányos I., N. elvek az ethikában, jogban és æsthetikában. (M. filoz. társ. közl., 1911.)

Nosce te ipsum : ismerd meg önmagadat.

Nota 1. Jegy.

Notio l. Fogalom. *Notio generica* l. Nem.

Noumenon (*νοούμενον*). intelligibilis (l. o.) dolog; magánvaló dolog (l. o.) különbségben az érzéki dologtól vagy jelenségtől. Kant a n. alatt határfogalmat (l. o.) ért; egy nem érzéki azaz nem megismert hanem csak (negative) gondolt, de a nem érzéki (isteni) szemlélet pozitív tárgya gyanánt gondolt dolgot. — V. ö. Hicks, *Die Begriffe Phänomenon u. N. u. ihr Verhältnis zueinander bei Kant*. 1897.

Nous (*νοῦς*): értelem, ész, szellem.

Nyelvbölcselet: tágabb értelemben véve magába foglalja a nyelv psychológiáját, logikáját és sociológiáját. — V. ö. Steinthal, *Einleitung in d. Psychologie u. Sprachwissenschaft*, 1881.; Lazarus, *Das Leben d. Seele*. II. k. 1883.; Marty, *Untersuch. z. Grundlegung d. allg. Grammatik u. Sprachphilosophie*. 1908.; Marty, *Zur Sprachphilosophie*. 1910.; Wundt, *Sprachgeschichte u. Sprachpsychol.* 1901.; H. Paul, *Prinzipien d. Sprachgeschichte*. 1909.; O. Dittrich, *Grundzüge der Sprachpsychologie*. 1904.

Nyom, lelki: egy lelki folyamata utóhatása a lélekben, amely mint dispositio (l. o.) tovább hat.

O

O a részlegesen tagadó ítélet logikai jele. (Pl. Némely emberek nem tudósok.)

Objectiv: tárgyi, tárgyas; az objectumhoz tartozó, az objectumra vonatkozó. Objectiv *a)* az, ami az alanytól egyáltalán független, nem általa állított, alkotott, a magánba létező; *b)* az ami az egyéntől (annak gondolkodásától, képzelésétől, értékelésétől) független, de mégis egy vonatkozást az alanyra általában zár magába. *O. érvénynyel* bír az, ami érvényében független a gondolkodó lényektől és azok gondolkodásától; ami minden gondolkodó lény számára érvényes. *Objectivitas:* tárgyiság, tárgyilagosság. A gondolkodás, megítélés, tulajdonságok etc. o. jellege. — Ellentéte: *Subjectiv.* (l. o.) — V. ö. H. Lanz, *Das Problem d. Gegenständlichkeit in d. modernen Logik*. 1912.; F. Kuntze, *Die kritische Lehre von der Objectivität*. 1906.

Objectiv (*das Objectiv: «Sachverhalt»*): így nevezi Meinong az ítéleti actusok correlatumát, megkülönböztetve az objectumtól, mint a képzelési actusok («Vorstellen») corre-

latumától. Pl. ebben az *ítéletben*: «Ez a papiros fehér», elismerem azt az «O.»-et «hogyan ez a papiros fehér». «Erről» a fehér papirosról való pusztán észrehevésnek vagy képzelési actusomnak pedig az előttem fekvő fehér papiros maga a correlatum. Erre vonatkozik az észrehevés, miként az ítéleti actusom a jelzett O.-re vonatkozik. Az O.-eknek különböző fajtái vannak. Az O.-et a magyarban a «tényálladék» szóval fejezhetjük ki, azonban ezt oly tág értelemben kell vennünk, hogy nemcsak a valóságos dolgok viszonylataira (a «tények»-re) legyen vonatkoztatva, hanem az «ideális» tárgyak viszonylatait is átfogja. — V. ö. Untersuchungen z. Gegenstandstheorie u. Psychologie. Hrsg. v. A. Meinong. 1904.

Objectiválás: tárgyiasítás; az érzetek vonatkoztatása tárgyakra.

Objectivismus: az eltekintés az alanyi, szellemi folyamatoktól az ismeretelméletben is metaphysikában. Továbbá a tapasztalati tartalmaknak objective adottak gyanánt való felfogása. *Logikai o.* az az álláspont, mely szerint az igazságok, értékek a gondolkodó és értékelő alanytól és annak gondolkodásától, illetőleg értékelésétől függetlenül fennállnak, amely szerint objectiv igazságok és értékek vannak. (Logikai objectivisták: Leibniz, Bolzano, Lotze, Husserl és mások.) Ellentéte: subjectivismus (l. o.), relativismus (l. o.) — V. ö. Enyvvári J., Metakritikai jegyzetek a logikai o. problémájához. 1909.

Objectum: tárgy, dolog. Az o. általában, a megismerési, gondolati, akarati actusok correlatumát jelenti; azt, amire ezek az actusok irányulnak, amit megragadnak. Ami egy rája irányuló actust (a dolgok időbeli vagy logikai rendje szerint) megelőz. Ebben az értelemben «o.» mindaz, ami az activ tudat («vele szembe álló») tartalma. Tehát nemcsak az észrevett külső dolgok, hanem a pusztán képzelt tárgyak, továbbá a lelki élmények és az általános fogalmak is. A gondolkodásnak (és megismerésnek) általában lényegéhez tartozik, tartalma által való sajátos megkööttsége. Nem lehetséges tartalom nélkül, de ez a tartalom mint o. megelőzi, amelyre irányul és amelyet mint annak megragadása követ. A gondolkodó alany a tárgyakat vagy mint adottakat feltalálhatja vagy pedig maga alkotja azokat (mint gondolati, képzeletbeli tárgyakat). De az utóbbi esetben is, mint alanyi tevékenységem eredményei, o.-ok gyanánt állnak velem szemben, amelyeket

már nem én határozok meg, hanem a melyek (lényegük által) az én gondolkodásomat, megismerésemet határozzák meg. O. szűkebb értelemben a külső, tér- és időbeli észrevett. illetőleg észrevehető realis dolog, a külső tapasztalás tárgya, Az o.-ok mibenlétére vonatkozólag különféle nézetek léteznek. A realizmus (l. o.) szerint a külső világ tárgyai önálló, a megismeréstől és akarástól független realis dolgok. Az idealisták (l. o.) félidealisták és positivisták (l. o.) az objectumokon képzeteket, érzet- és képzetcomplexumokat; törvényszerű tapasztalati kapcsolatokat; transscendentalis (l. o.) egységeket, magánvaló dolgokat (l. o.) értenek. Arra a kérdésre vonatkozólag, hogy min alapúl a külső dolgok, a külvilág létéről való tudatunk különbözőek a feleletek: a) a külső világról való tudat közvetlen észrevetésen alapúl; b) tudatos vagy nem tudatos következtetésen, a hatásból az okra; c) ösztönszerű hiten alapúl; d) tudatos vagy nem tudatos ítélesen alapúl; e) a «repræsentatio», a «transscendentia» egy különös tudatán alapúl. — V. ö. Objectiv, Dolog, Lét, Realitas, Észrevetés, Substantia. — V. ö. Geyser, Grundlagen d. Logik u. Erkenntnislehre. 1909; F. Kuntze, Die kritische Lehre von d. Objectivität. 1906.; Rickert, Der Gegenstand der Erkenntnis. 3. kiad. 1916.; R. Seydel, Der Schlüssel z. objectiven Erkennen. 1889.; W. Freytag, Der Realismus u. das Transzendenzproblem. 1902. O. Hazay, Die Struktur des logischen Gegenstandes. 1915.; H. Lanz, Das Problem der Gegenständlichkeit in der modernen Logik. 1916.

Observatio. Megfigyelés (l. o.).

Occasionalismus: az «alkalmi okok» elmélete, mely szerint, minden egyedi ok tulajdonkép csak alkalom isten működése számára, mely szerint továbbá a testi és lelki állapotok kölcsönös viszonyai, nem közvetlen kölcsönhatáson alapulnak, (influxismus l. o.), hanem (eredetileg, vagy minden egyes alkalommal) isten által létesítettnek. Minden testi folyamat, alkalmat ad istennek egy megfelelő lelki folyamat kiváltására és megfordítva. Occasionalisták: Regis, Clauberg, de la Forge, Geulinx, Malebranche, Leibniz és mások. — V. ö. E. Pflaiderer: Leibniz u. Geulinx. 1884.; Seyfarth: L. de la Forge u. seine Stellung im O. 1887.

Occultismus: a rejtett, a közönséges tapasztalás számára hozzá nem férhető dolgok, a természet és az emberi szellem titokzatos, rendkívüli jelenségeinek, erőinek tana,

kutatása. Azon kutatások közös neve, melyek az ismeretes természeti erők alapján megfejtethetetleneknek látszó tünetekkel (somnambulismus, telepathia, hypnosis (l. o.) stb.) foglalkoznak. Ahol az o. nem éri be a rendkívüli, az occult tünetmények pusztá megfigyelésével és leírásával, ott rendszeren a spiritismussal kapcsolódik össze. Tudományos-kísérleti úton foglalkoznak, illetve foglalkoztak a rendkívüli, occult pszichikai és physikai tünetményekkel: a «London Dialectical Society», a «Society of Psychical Research», W. James, C. Lombroso, Crookes, Morselli, Wallace, Richet, di Vesme, de Rochas, Foa, Hyslop és mások.

Ok (causa) általában egy történés, változás objectiv, realis alapja; egy történés, amellyel szükségkép és elválaszthatatlanul egy határozott más történés (a hatás) van összekapcsolva. Az ok az a történés, mely (módszeres tapasztalás: megfigyelés, kísérlet, inductio (l. o.) alapján) egy más történés «kiváltója», «létrehozója» gyanánt tekintendő, amellyel a másik történés a realis «függés» viszonyában áll; amelyhez egy másik történés «kötve van». Hogy semmi sem történik ok nélkül, egy a priori érvényes alaptétel. Azonban az, hogy egyes esetekben mi az ok és mi az okozat, az csak a tapasztalás alapján határozható meg. Az ok mint realis feltétel megkülönböztető a logikai feltételtől (ratio). (V. ö. Feltétel). Az ok és okozat viszonya a *causalitas* (l. o.). — Irodalom l. Causalitas.

Ontogenesis: az egyedi lény kifejlődése, megkülönböztetve a *phylogenesis*től a törzs kifejlődésétől.

Ontologia (ὄν, létező): tudomány a létről, a létezőről, mint olyanról, a legáltalánosabb a sarkalatos, constitutiv léthatározmányokról. Némely bölcselőnél a metaphysika egy része. Platon, Aristoteles, Chr. Wolff. — Kantnál a transscendentalphilosophia lép az o. helyére. Utána Hegel újítja meg az o.-t, amely nála logika is egyúttal metaphysika. Mint tudomány a létről Herbartnál, Trendelenburgnál, Ulricinél, Chalybaeusnál és másoknál lép fel ismét az o. Számos újabb bölcselőnél az o. az ismeretelmélet egy része. — O., az axiológiával *értékphilosophiával* szemben a *tényphilosophiát* jelenti, azaz a philosophia azon részét, mely a tényekre vonatkozó tudományok végső elveit és alapjait vizsgálja és azok általános eredményeit egységesíti. — V. ö. Tárgyelmélet. — V. ö. Braig: Vom Sein. Abriss der O. 1896.; Stöckl: Lehrbuch d. Philos., II. 8. kiad. 1912.; Lehmen: Lehrbuch d. Philos. I. 1909.; Urraburu: Ontologia. 1902.;

Geyser : Allgemeine Philosophie des Seins u. d. Natur. 1915.

Ontologiai eljárás vagy *módszeres ontologismus*, a tisztán fogalmi- deductív, a fogalmakból létezést, realitást levezető, konstruáló eljárás. (Ellenesei : Hume, Kant.)

Ontologiai istenbizonyíték, isten pusztán *fogalmából* annak létezésére való logikailag téves következtetésben áll. (Canterburyi Anselmtől ered, de különféle fogalmazásai vannak.) V. ö. W. Schmidt : Der ontolog. Gottesbeweis. 1900.

Ontologismus (*Gioberti-féle*) : az a tan, hogy a létet, istent közvetlenül az ő eszméje által, önmegnyilatkozása által a szellemben ragadjuk meg, hogy az abszolút lét maga, közvetlen szellemi intuitio tárgya.

Oppositio l. *Ellentét*.

Optimismus (optimus, a legjobb) jelenti azt a nézetet, hogy a világ és az élet a benne szükségképen és tagadhatatlanul előforduló bajok ellenére, a lények sokaságára nézve hasznos, értékes, jó, hogy a világ létezése előnyösebb, mint annak nem léte, hogy az igenlésre érdemes. Jelenti továbbá azt a nézetet is, hogy a világ az összes lehetséges világok között a legjobb, a lehető legtökéletesebb. Ezt a nézetet főképp Leibniz fejtette ki az ő Theodicée-jában. Szerinte isten mint a legtökéletesebb lény, a megvalósítható világok közül csak a legjobbat választhatta. Az o. azt a kedélyi dispositiót is jelenti, mely a világot, az életet, az embert a jó, a legjobb oldaláról fogja fel és bizalommal várja a dolgok jó kimenetelét, haladását. A philosophiai o.-t képviselik : Platon, Aristoteles, a stoikusok, Szt. Ágoston, Nicolaus Cusanus, G. Bruno, Chr. Wolff, Lessing, Herder, Hegel, Fechner, James és mások. — Ellentéte : pessimismus (l. o.). — J. Duboc : Der O. als Weltanschauung 1881. ; L. Stein : Der soziale O. 1905. ; Metschnikoff : Beiträge z. optimist. Weltanschauung. 1908.

Organikus : szerves (l. o.).

Organikus világnézet : a teleologikus, (l. o.) a mindenséget eszközök és célok, élő hajtóerők egy összefüggése gyanánt felfogó világnézet. (Aristoteles, stoikusok, Plotinos, G. Bruno, Leibniz, Schelling, Lotze, Fechner, Fouillée és mások.) — V. ö. M. Krewer : Grundlagen z. organischen Weltanschauung. 1912.

Organismus l. *Szervezet*.

Organon : a helyes gondolkodás, kutatás eszköze. O.-nak nevezték Aristoteles logikai munkáit, azok későbbi kiadói.

Egy «Novum O.»-t írt F. Bacon. Kant szerint a «tisza ész o.-ja» azon elvek foglalatja, melyek szerint az összes tiszta ismeretek a priori szerezhetők.

Ö

Öntudat: a külső világról való tudat correlatuma; a saját Énnek, mint az egyéni élmények egységes, önmagával azonos, maradandó cselekvőképes alanyának tudata. Az ö. empiristikus szempontból, nem egy a tudat mögött rejtőző ismeretlen lény tükrözése, hanem önmagát önmagában mint önállót állító, saját realitása felől közvetlenül bizonyos, — azonban az ő abszolút egészében és tisztaságában tapasztalatilag sohasem adott élő Én-actualitás. Az ö. a külső világról való tudattal párhuzamosan fejlődik ki, az eredetileg még kevésbé differentiált tudattartalomnak mindig tovább menő megkülönböztetése és a gondolkodásnak önmagára való reflexiója által. Ö.-nak nevezzük még egy élménynek az Énre, alanyra való vonatkoztatását, a tudatélményekről, tudatállapotokról való reflexiv tudatot. Ö. a legszűkebb értelemben önérzetet jelent, a saját személyiség értékének tudatát. — V. ö. Lipps: Selbstbewusstsein, Empfindung, Gefühl. 1901.; K. Oesterreich: Das Selbstbewusstsein u. seine Störungen. 1911.; Chevalier: Das Entstehen u. Werden des Selbstbewusstseins. 1897.

Öntudatlan, nem tudatos: 1. ö. activ értelemben annyit jelent, mint: valamiről való tudat-, tudás nélkül, valamire való figyelem nélkül, saját cselekvésének észrevése figyelembevétel nélkül; 2. passiv értelemben: nem öntudatos, nem az öntudatra vonatkoztatott, nem tudott, nem tekintetbe-, figyelembe vett, észre nem vett, nem önállóan a tudatba lépő, csak mint a pszichikai összefüggés (nem «appercipiált») eleme vagy momentuma, saját hatásai által megállapítható. A «pszichikai ö.» csak legalsóbb foka a tudatosnak, nem pedig absolute nem tudatos, mert «pszichikai» (l. o.) és «tudatos» cserefogalmak. Különbséget kell azonban tenni a potentialis és actualis, a nem reflectált és a reflectált tudat, a «tudatudvarban jelenlevő», de nem appercipiált és az appercipiált, a tudott között. Nem tudatos az, ami a tudat körén kívül esik. — «Az ö.»-nak (das Unbewusste) nevezi E. v. Hartmann az abszolút, mely szerinte mint ö., vagy tudatfeletti szellem, minden

létnek és tudatnak alapja és mindenben célszerűen hat. — V. ö. Tudat. — V. ö. Stuckner J.: Az ö. a lélektanban. (Bölcs. folyóir. 1903.); A. Drews: Das Unbewusste in d. modernen Psychol. (Ztschr. f. Philos. Bd. 134. 1909.); Flemming: Zur Klärung der Begriffs d. unbewussten Seelentätigkeit. 1877.

Öröklét: 1. korlátlan tartam; 2. időtlen, időnkívüli, az időtől független lét. — V. ö. Végtelen.

Ösnemzés (archigonia, autogonia, generatio æquivoca, spontanea): élő lényeknek, nem szerves anyagból való keletkezése, különös feltételek befolyása alatt. (Némelyek lehetségesnek tartják kezdetleges szerves lényeknek mesterséges előállítását szervetlen anyagokból, ami azonban még senkinek sem sikerült.) Az ö.-t tanítják Oken, Treviranus, Naegeli, Haeckel. — V. ö. Reinke: Einleitung in die theoret. Biologie. 1901.

Összehasonlítás (comparatio): két tartalom vagy dolog egymásközötti viszonyáról való tudat, illetőleg két tartalom vagy dolog hasonlóságának vagy különbözőségének (vagy ellentétességének) megragadása, megállapítása. Az ö. eredménye az ítéletben nyer kifejezést. Van közvetlen és közvetett, továbbá önkénytelen és önkényes ö. — V. ö. R. Brunswig: Das Vergleichen u. die Relationserkenntnis. 1910.

Ösztön (instinctus): a szervezet képessége, mely előző generációk hajlami és akarati nyilvánulásainak eredményeként és azok átöröklése gyanánt tekinthető. Az ö.-szerű cselekvések célszerűek, de nincsen velük adva a végcél tudata. Nem tisztán mechanikusak. Nem tárgyai ugyan a tudatnak, de mégis csekély világossági fokkal bíró tudatfolyamatok, mechanisált hajlami, akarati folyamatok. Beiső ingerekből, impulsusokból indulnak ki, melyek részben kívülről váltatnak ki. Az ö.-öket majd öntudatlan értelmi és akarati cselekedeteknek, majd pusztá reflexmozgásoknak (l. o.), majd az egyéni tapasztalás és szokás eredményeinek, majd pedig öröklött mechanisált hajlamoknak és dispositióknak tekintik. — H. E. Ziegler: Der Begriff des Instinkts einst u. jetzt. 2. kiad. 1910.; C. L. Morgan: Instinct u. Gewohnheit. 1909.; Székely István: Ösztön és Ész. 1897. 2 k.

P

P jelenti a logikában az ítélet állítmányát, *prædicatūm* és a következtetés felső fogalmát (*terminus major*).

Pædagogia: neveléstudomány. Tudomány a nevelés elveiről és módszereiről. Alapjai a psychologia és az ethika.

Palingenesis: a világ, a dolgok, a lélek újjászületése. (Pythagoreusok, Empedokles, stoikusok.)

Panlogismus (πᾶν, λόγος): az a metaphysikai álláspont, mely szerint az abszolút valóságos a mindenségben a logos (l. o.), a logikus, észszerű, az ész, az eszme. Panlogistikus elemek találhatók Herakleitosnál, Platonnál, Aristotelesnél, Plotinosnál, a gnosticizmusban stb. A p.-t mint rendszert Hegel alapítja meg. — V. ö. Hornyánszky: *Antiphon panlogismusa*. (M. filoz. társ. közl. 1909.)

Panpsychismus: az a nézet, hogy minden (a mindenség) lélekkel bír, hogy minden (actualisan vagy potentialisan) szellemi. A p. az élő és élettelen, az organikus és anorganikus közötti határt nem tekinti abszolútnak. Szerinte a dolgok, lények, különböző fokban bírják a lelket, szellemit és nincsen absolute lélek nélkül való. A p. különböző formákban lép fel: Mint primitív animizmus (l. o.), mint hylozoizmus (l. o.), mint idealistikus p. (l. spiritualizmus), mint monadologiai (l. o.) és pantheistikus (l. o.) p. Panpsychisták: Thales, Anaximenes (hylozoizmus), Parmenides, Empedokles, a stoikusok, Plotinos. A renaissance természetbölcselete nagyrészt panpsychistikus: Paracelsus, Cardanus, J. B. van Helmont, Telesius, Campanella. Hylozoisták: Maupertuis, Diderot, Robinet. Panpsychisták: Leibniz, Schelling; Schopenhauer, aki szerint minden magában véve ákarat. Továbbá Fechner, Lotze, E. v. Hartmann, Lachelier, Fouillée, L. Noiré és mások. — V. ö. A. Rau: *Der moderne P.*, 1904.

Pantheismus az a tan, mely szerint isten és világ nem egymáson kívül léteznek, hanem isten lényegileg egy a dolgok mindenségével; a dolgok isten concret létformái; isten a dolgokban lakozik, azok substantialis lényege, úgy hogy nem minden maga isten, de minden isteni természetű. A p.-nak különböző formái vannak. Egyik formája az *akosmizmus* (l. o.). A *realistikus* és *naturalistikus* p. a mindenség egységét dynamikusan, energetikusan határozza meg, és részben életet, lelket tulajdonít neki. (Hylozoisták

l. o., stoikusok, G. Bruno, Spinoza, Goethe, D. Strauss, Haeckel és mások.) Az *idealistikus* p. a mindenség egységét szellemnek, «idea»-nak, észnek, akaratnak tekinti. (Plotinos, Lessing, Herder, Fichte, Schelling, Hegel, Schleiermacher, Schopenhauer, E. Hartmann és mások.) — V. ö. Spinozismus, Monismus. — V. ö. Dilthey: Der entwicklungsgeschichtliche P. (Arch. f. gesch. d. Philos. VI. 1900.); H. Scholz: Über den P. (Preuss. Jahrbücher, 1910.); Schuler: Der P., 1884.

Panthelismus: minden-akarat-tan; voluntarismus (l. o.).

Paradox: állítás, tétel az olyan, mely azzal a vélemény-nyel ellenkezik, melyet a legtöbb ember igaznak tart. Ez a vélemény azonban hamis is lehet. A p. tehát feltűnőnek és különösnek tetszhetik, amiért is gyakran a szokatlant, a különöset nevezik p.-nak.

Parallelismus, logikai: némelyektől a gondolkodás és a lét között felvett, feltételezett viszony, mely szerint a gondolkodás törvényeinek, formáinak határozott, analog lét-törvények, létformák felelnek meg, anélkül, hogy a gondolkodás és a lét azonosak volnának. (Platon, Aristoteles, számos scholastikus, Spinoza, Schleiermacher, Beneke, Lotze, Dühring, Ulrici és mások.)

Parallelismus, psychophysikai: a test és a lélek viszonyának azon felfogása, mely szerint a kettő nem áll egymással kölcsönhatásban, nem hat egymásra causalisan, hanem az (a viszony) két lényegileg különfajtájú (a psychikai és physikai) folyamatok (causalis sorok), mellérendeltségében, coordinatiójában áll. Minden psychikai elváltozásnak a szervezetben coordinálva van, megfelel egy physikai elváltozás és megfordítva. Ez a coordinatio tapasztalati tény. Amennyiben a p. p. csake ezen tény pusztá kifejezése gyanánt vétetik, *empirikus*, vagy *regulativ* p. a neve. (Fechner, Wundt, Riehl, Külpe, James, Münsterberg, Ziehen, R. Avenarius, Mach és mások.) Ettől megkülönböztetendő a *metaphysikai* p. Ez vagy *dualistikus*, vagy pedig *monistikus*. Az első, két önálló lényeket vesz fel, melyeknek határozmányai egymással párhuzamosak. (Malebranche, Bonnet, Hartley, Leibniz, Chr. Wolff.) A második pedig *egy* lényeket vesz fel, két attributummal, két «megjelenési móddal», amelyek egymásnak kölcsönösen megfelelnek, mert *egy* valóság létezési módjai. (Spinoza, H. Spencer, A. Bain, A. Lange, Huxley, Lewes, Clifford és mások.) V. ö. Azonossági elmélet, Influxismus. — V. ö. P. Reiff:

Der moderne psychophys. P., 1901.; G. Moskiewicz: Der moderne P. 1901.; A. Klein: Die Theorien von Leib u. Seele. 1906.

Paralogismus: téves következtetés, mely akkor áll elő, ha a bizonyításnál akaratumk ellenére hibázunk. V. ö. Fallacia.

Pars l. *Rész.*

Particularis ítélet: részleges ítélet: az olyan, melyben az állítmány az alanyfogalom terjedelmének csak egy részét illeti meg. (Pl. «Némely virág illatos.»)

Partitio: egy fogalom részekre bontása. Nem azonos a felosztással, divisióval (l. o.). Minden felosztás egyszersmind részekre bontás, t. i. a fogalom terjedelmének részekre bontása, de megfordítva nem minden részekre bontás felosztás; pl. a test és a lélek nem felosztása az «ember» fogalom terjedelmének.

Passio l. *Szenvedni.*

Passiv: szenvedő, szenvedőleges. *Passivitas:* szenvedőlegesség. Ellentéte: activ, activitas.

Pathologikus: kóros, kórtani, abnormis.

Pathos (παθος): szenvedelem, szenvedelmes hangulat, lendület, indulat, érzelem. Hamis p.: dagály.

Patristika: az egyházatyáknak, («patres ecclesiastici»), a keresztény dogmatika megalapítóinak philosophiája és theologiája, kik részben az antik philosophia hatása alatt állnak. (Tatianus, Tertullianus, Irenæus, Origenes, Clemens, Augustinus és mások.)

Perceptio: egy észrehevésszerűen adott tartalomnak, mint olyannak felfogása, megragadása a tudat által; észrehevés.

Perfectibilismus: az emberi nem folytonos tökéletesbülésbe vetett hit.

Perfectionismus: azon erkölcstani irányzat, mely az erkölcsi célt az egyéni és az általános emberi tökéletesbülésbe helyezi.

Per impossibile: olyasvalaminek a felvétele, amit magunk is lehetetlennek tartunk, abból a célból, hogy vajamit bizonyítsunk.

Peripatetikusok vagy *aristotelikusok:* Aristoteles tanítványai és hívei. Az ókorban: Theophrastos, Aristoxenos, Eudemos, Straton, Lykon, Dikaiarchos, alexandriai Ariston, Kritolaos, rhodosi Andronikos és mások. A középkorban sok scholastikus. A renaissance idejében: az aver-

roisták és alexandristák, Gennadius, Theodorus Gaza, Jac. Faber, Melanchton, R. Goclenius, J. Camerarius és mások. — A XIX. században Trendelenburg újítja meg és különösen Franz Brentano értékeli az aristotelismust.

Permanens: állandó, maradandó, megmaradó.

Per se: önmaga által; önálló; abszolút. *Ens per se* a scholastikusoknál az önálló, substantialis, az önmagában és önmaga által létező; a dolog, a substantia (l. o.) megkülönböztetésül az accidentiáktól (l. o.).

Personificatio: személyesítés.

Pessimismus: az az álláspont, mely szerint a lét, a világ rossz, amely szerint annak nemléte többre volna becsülendő, mint léte. *Pessimista* az, kinek olyan a kedélyi dispositiója, hogy mindent a legrosszabbik oldaláról tekint. Az *ethikai p.* az embert gyökeresen rossznak és lényegileg javulásra képtelennek tartja. Pessimistikus a brahmanismus és a buddhismus philosophiája. A p. philosophiájának fő képviselői Schopenhauer, Mainländer és E. v. Hartmann. V. ö. Optimismus. — V. ö. Alexander B.: A XIX. század p.-a. (Schopenhauer és Hartmann); Paulsen: Schopenhauer, Hamlet, Mephistopheles. 1900.

Petitio principii: elveszúztatás; azon logikailag helytelen bizonyítás, midőn a tételt oly okkal akarjuk bebizonyítani, mely eltakarva a tételt foglalja magában (pl. minden mozog, mert semmi sincs nyugalomban).

Phænomenalismus: az a nézet, hogy a megismerő alany számára a dolgok nincsenek és nem lehetnek úgy adva, amint azok önmagukban (mint magánvaló dolgok l. o.) léteznek; hogy csak a dolgok jelenségeit, phænomenáit ismerjük meg úgy a tudományban (empirikus ph.), mint a philosophiában (metaphysikai ph.). Csak úgy ismerjük meg a dolgokat, amint ami psychophysikai szervezetünk azok behatásaira visszahat. A ph.-t különböző formában és mértékben képviselik: Hume, Kant, A. Comte, W. Hamilton, Schopenhauer, F. A. Lange, H. Spencer, Renouvier, O. Liebmann, A. Riehl és mások. — V. ö. Idealismus.

Phænomenologia: tan a jelenségekről, a tudatjelenségekről; tan a tudat kifejlődéséről (Hegel); egy területhez (különösen a *psychikaihoz*) tartozó tények, jelenségek leírása, osztályozása. (W. Hamilton, Lazarus és mások.)

Phænomenologia, tiszta vagy eidetikus. — (Megalapítója E. Husserl): A t. ph. leíró lényegtudomány a tiszta intuitio (l. o.) keretein belül. Kutatási alapterülete, a ph.-i

reductiók által megtisztított tudat az ő abszolút önlétében, t. i. az összes tudatélmények, actusok valamiről, «Bewusstsein von etwas» (ítéleti, észregevési, képzelési, érzelmi stb. stb. actusok valamiről) és azok tartalmai, az ő tiszta immanentiájukban, lényegökben véve. A ph. az egyes tudatélményeket nem tekinti, amennyiben azok egy empirikus alanyhoz tartozó, empirikus tények, miként a tapasztalati lélektan: hanem a lényegüket tekinti és emellett eltekint azon tárgyaktól, dolgoktól mint olyanoktól, amelyekre a különféle tudatactusok vonatkoznak; ezen tárgyakat, dolgokat mind «kikapcsolja», «zárójelbe teszi» (ami nem jelenti azt, hogy ezen tárgyak létében kételkednék, vagy azok létét tagadná). Minden tudat lényegileg nem csak ilyen- vagy olyan fajtájú tudat (pl. észregezés, ítélet stb.), hanem egyúttal tudat *valamiről*. Minden tudatnak, illetve valamiről való tudatnak lényegéhez tartozik, hogy *értelmet* (Sinn) rejtessen magába. Amidőn a ph. a valamiről való tudatnak sokféle típusait, az ő tiszta immanentiájukban intuitív alapon leírja és elemzi, egyben megvilágosítja azok értelmét; kimutatja, hogy mikép constituálódnak tudatszerte, a különböző kategóriájú objectív (értelmi) egységek. Így pl. megvilágosítja a valóság és a látszat, az igazi reanitás és a látszólagos realitás, az igazi érték és látszólagos érték stb. közötti különbséget. A t. ph. módszere a lényegszemlélet (Wesensschauung). — (V. ö. Ideatio.) A ph. az összes ismereteket és tudományokat körülfogja és pedig mind annak tekintetében, ami bennök közvetlenül belátásos, vagy belátásosnak kellene lennie, ha valódi ismeretek volnának. Mint alkalmazott ph. minden elvileg sajátnemű tudományon az utolsó kritikát gyakorolja és ezzel különösen tárgyaik létének utolsó értelem-meghatározását és módszertanuk elvi megvilágosítását gyakorolja. — V. ö. Husserl, Logische Untersuchungen. 2. kiad. 1913.; Husserl, Ideen zu e. reinen Ph. u. phänom. Philosophie. 1913.; Husserl, Philosophie als strenge Wissenschaft. (Logos, Bd I.); Jahrbuch f. Philos. u. phänom. Forschung. Bd 1–3.; Enyvvári J., Husserl tiszta ph.-ja és a ph.-i módszer. 1913.

Phänomenon (φαινόμενον) l. *Jelenség*.

Phantasia: képzelet; képzeleterő nem a pusztán reproductív (l. o.) képzelési tevékenység (imaginatio) értelmében, hanem a szellem, az apperceptív tudat, az adott képzetanyagot, képzetelemeket új képződményekké való szemlé-

letesen (nem fogalmilag) alakító, feldolgozó, combináló synthetikus tevékenységének értelmében. — V. ö. E. Lucka, *Die Ph.*, 1908; Lichtenberger, *Die Ph.*, 1894.

Phantasma (*φάντασμα*): phantasiakép, a képzelési actusok szemléletes tartalma; látomás, csalódáskép.

Philosophema: philosophiai állítás, -tan, -elmélet.

Philosophia (*φιλοσοφία*, bölcsesség szeretete): bölcsészet, bölcsélet, bölcslektan. Alaptudomány, egyetemes tudomány és egyúttal világnézettan; azaz tudomány a tudás, a megismerés, a lét és a cselekvés általános elveiről, előfeltételeiről, alapjairól és egyúttal egységes felfogás a világról és az emberi életről a gondolkodás és az egyes tudományok általános eredményeinek synthesise alapján. A ph. sajátos tárgya a megismerés, illetve a tudományok alapfogalmai és alaptételei, amelyeknek utolsó értelmét megvilágosítja és meghatározza és amelyeknek érvényét, valóságtartalmát és ismeretértékét kritikailag megvizsgálja. A ph. azonban a helyes cselekvés (akarás és értékelés) előfeltételeit, illetőleg elveit is kutatja; nemcsak tudomány a megismerés és a lét elveiről, hanem tudomány az akarás legfelsőbb normáiról is, azaz legfelsőbb érték- és céltudomány. A ph. állandó kölcsönhatásban áll az egyes tudományokkal és az élettel; ezek állandó befolyása alatt áll és (egyenesen vagy közvetve) állandóan visszahat rájuk. Ezért hatalmas kulturális tényező. A ph.-t felosztják: elméleti és gyakorlati, tiszta és alkalmazott ph.-ra, természet- és szellem-ph.-ra stb. A ph.-i tudományok a következők: logika és ismeretelmélet, metaphysika, kosmologia, ph.-i psychologia, ethika, továbbá jog-, történet-, vallás-, társadalombölcsélet és æsthetika. — *Irodalom*: 1. *Bevezető munkák. Kézikönyvek*: Alexander B., Bevezetés a ph.-ba (könyvomat); Krausz J., Bevezetés a ph.-ba. 1—3. rész. 1907—1910; Szelényi Ö., A ph. alapfogalmai. 1907; Stöckl, A böles. tankönyve. 2. kiad. 3 k. 1884—85.; Windelband, Einleitg i. d. Ph. 1914; Külpe, Einleitg i. d. Ph., 7. kiad. 1915; Wundt, Einltg i. d. Phil. 6. kiad. 1913; Paulsen, Einltg i. d. Ph., 24. kiad. 1912.; L. Stein, Philos. Strömungen d. Gegenwart 1908; Encyclopädie d. phil. Wissensch. Hrsg. v. A. Ruge. I. 1912; R. Hertz, Die philos. Literatur. 1912; Dessoir u. Menzer, Philos. Lesebuch. 1900. — 2. *A ph. története*: Schwegler, A böles. története. 2. kiad. 1911.; Alexander B., A ph. tört.: Ó-kor, Új-kor, 1—2. rész. (könyvomat); Dománovszky E., A böles. tört. 4 k. 1870—75; Lewes, A ph. tört.

Thalestől Comteig. 3 k. 1876—78; Pekár K., A ph. tört. 1902; Domanovszky E., A renaissancekori bölc. tört.; Sebestyén K., A görög gondolkodás kezdete Thalestől Sokratesig. 1898; Zivuska J., A ph. tört. Thalestől Platonig. 1912; Bourdeau, A jelenkori gondolkodás mesterei; Horváth J., Bölcsészettörténet. 1. k. 1915. — Windelband, Lehrbuch d. Gesch. d. Ph. 7. kiad. 1916; U. a. Gesch. d. neueren Ph. 5. kiad. 1911; Ueberweg-Heinze, Grundriss d. Gesch. d. Ph. 10—11. kiad. 1909—1915; Falckenberg, Gesch. d. neueren Ph. 7. kiad. 1912; Deussen, Allgem. Gesch. d. Ph. 2—3. kiad. 1906—1915; A. Stöckl, Lehrbuch d. Gesch. d. Ph. 3. kiad. 1889; Zeller, Die Ph. der Griechen. 3—5. kiad.; M. de Wulf, Histoire de la philos. médiévale 1900; K. Fischer, Geschichte d. neueren Philos. 8 k.; H. Höffding, Moderne Philosophen. 1905; R. Eisler, Philosophen-Lexicon. 1912. — *A magyar ph. történetére* vonatkozólag l. Erdélyi, A bölc. Magyarországon; Mitrovics Gy., A magy. bölc. irodalom vázlata. (Schwegler Bölc.-történetének 2. kiadiban.)

Phoronomia: mozgástan, a mozgás törvényeiről szóló tan.

Phrenologia: a szellemi tulajdonságokról és dispositiókról való tan vonatkozásban a koponya formáival (kidomborodások stb.). Megalapítói F. J. Gall és Spurzheim. — V. ö. Choulant, Geschichte u. Wesen der Ph. 1844; P. J. Möbius, F. J. Gall. 1905.

Phylogenesis l. *Ontogenesis*.

Physikai: természeti, testi, természeti törvények alatt álló. A szűkebb értelemben vett ph. megkülönböztetendő a psychikaitól (l. o.). Tágabb értelemben a psychikainak alacsony formáját is átfogja és a szellemi az ethikai és a metaphysikai ellentétét jelenti; annak az ellentétét, ami a szabad akarathoz és az értelemhez tartozik.

Physikotheologiai istenbizonyíték l. *Teleologiai*.

Physiognomika: az egyén arckifejezéséből, arcvonásaiból jellemére, szellemi sajátságára való következtetés elmélete. A ph. azon vonatkozásokra támaszkodik, melyek az érzelmek affectusok és a kifejező mozgások között fennállanak és azon nyomokra, melyeket azok hátrahagynak. (Campanella, Goclenius, J. J. Engel, Lavater, C. G. Carus és mások.) V. ö. Mantegazza, Ph. u. Mimik. 1900; Piderit, System der Mimik u. Ph. 2. kiad. 1886.

Physiologia: régebben természettan, physika: most a szervezetek functióiról, az életműködésekről való tudomány

az ő függésükben a physikai szervezet alkatától. — L. Verworn, *Allgemeine Physiologie*. 5. kiad. 1909.

Platonismus: Platon világ- és életfelfogása. Különösen az ő tana az «eszmék»-ről, mint a dolgoknak, azaz állandóan változó jelenségeknek, változatlan ösképeiről, típusairól lényegeiről; az ő tana az «anamnesis»-ről (l. o.); a fogalmak különös értékelése és azok tartalmának önállósítása; a megismerésnek szilárd a priorikus előfeltételekre való alapítása; az elfordulás az érzékitől és a szellemire, idealisra való irányozottság stb. — V. ö. H. Bonitz, *Platonische Studien*. 1886; Windelband, *Platon*. 1903; Natorp, *Platos Ideenlehre*. 1903; W. Pater, *Plato und d. Platonismus*; Kornis Gy., *Az ismerés a priori elemei Platonnál*. (Athenæum 1907—1908. évf.); Szilasi V., *Platon, Tartalom és forma párhuzamossága dialógusaiban*. 1910; Vida S., *Plato kulturális hatása*. (Dolgoz. a mod. filoz. köréből. 1910.)

Pleroma: az isteni-szellemi teljesség birodalma a gnostikus Valentinusnál.

Pluralismus: azon metaphysikai álláspont, mely szerint a valóság, különálló, önálló lények sokaságából áll. Aszerint, hogy milyen nemű valóságelemeket vesz fel a p., materialistikus (atomismus, l. o.), spiritualistikus (monadologia, l. o.) vagy dualistikus (l. o.). — L. Boex-Borel, *Le pluralisme*. 1909.

Pneuma (πνεῦμα): lehelet, ætherikus tűz, életerő; általában a durva testinek ellentéte (a görög és a középkori bölcséletben).

Pneumatologia: szellemtan, némelyeknél = lélektan.

Polaritas: sarkiasság. Egy erő szétválása két minőségileg ellentétes, újraegyesülésre törekvő hatási sorra. A világ dolgainak és történéseinek sarkiassága, ellentétessége (pl. [Emerson szerint] fény és árny, meleg és hideg, férfi- és női nem stb.). A p. gondolata különösen Herakleitosnál, Schellingnél, Giobertinél, Emersonnál jut kifejezésre.

Polylemma l. *Dilemma*.

Polysyllogismus: összetett következtetés vagy következtetési sor; oly következtetés, mely több egyszerű következtetésből úgy van összetéve, hogy a zártétel alanyának és állítmányának összekapcsolását nem egy, hanem több (egymással vonatkozásban álló) középfogalom eszközli. A feltétlen összetett következtetés legegyszerűbb alakjában két egyszerű következtetésből áll, melyek közül az egyiket *előkövetkeztetésnek* (prosyllogismus), a másikat pedig *utó-*

következtetésnek (episyllogismus) nevezzük. Az előkövetkeztetés zárótétele, az utókövetkeztetés előtétele. Van *előrehaladó* (progressiv) és *visszamenő* (regressiv) következtetési sor. Nem-teljes összetett következtetések az *epicherema* (l. o.) és a *sorites* (l. o.).

Polytheismus: sok-istenhívés.

Positio: állítás, igenlés, elismerés, helybenhagyás. Minden p. egy ítéleti actusban áll, amely által valamit mint érvényeset, létezőt, objectivet, valóságot határozunk meg, illetve ismerünk el.

Positiv: állító (állított), igenlő, tényleges, tényszerű.

Positivismus: a philosophiának és a tudománynak általában azon iránya, mely a pozitívból, tényszerűből, ténylegesből, empirikusból, «adottból» indul ki és csak ebben, illetve ennek exact leírásában látja a kutatás tárgyát; amely minden transscendens metaphysikát (l. o.) elvet, és minden érzékfeletti fogalmat, a- priorit, erő-fogalmat, ok-fogalmat stb. ki akar küszöbölni a philosophiából. A p. csak a jelenségek (tapasztalati tartalmak, élmények, érzetek) tér- és időbeli együttlétezésének és «függéseinek» fogalmi és (lehetőleg) matematikai formulázására akar szorítkozni. — A p.-t mint rendszert A. Comte alapította meg. Az ő befolyása alatt állnak P. Lafitte, E. Littré, H. Taine, Lavrow. Positivistikus L. Feuerbach, E. Dühring, H. Spencer, Lewes, Huxley, F. Jodl (és mások) philosophiája. Tisztán phänomenalistikus positivistk: J. St. Mill, H. Cornelius, E. Mach, Verworn, Ziehen, R. Avenarius, J. Petzoldt és mások. — V. ö. Relativismus, Empirio-kriticismus, Agnosticismus, Pragmatismus, Tudomány. — V. ö. Kun S., Comte A. élete és művei (M. filoz. társ. közl. 1902); Buday J., Vázlatok a p. történetéből. (Athenæum, 1893. évf.); Kozáry Gy., Comte, a p. és az evolutio. 3 k.; Külpe, Die Philos. der Gegenwart in Deutschland. 4. kiad. 1908; Husserl, Philos. als strenge Wissenschaft. (Logos, I. 1910—11.)

Possibilitas l. *Lehetőség.*

Post hoc, ergo propter hoc («ez után, következőképp ez által, ez okból»): gyakran előforduló téves inductiv következtetés, midőn két dolog vagy esemény pusztán időbeli egymásutánjából, okozati viszonyra következtetünk.

Postulálni: követelni, előre feltenni, felvenni, állítani.

Postulatum: követelmény, gondolati követelmény, valaminek az előre való felvétele, feltevése; aminek az érvénye

ugyan nem bizonyítható be, amit azonban szükségkép kell felvennünk, tapasztalati tények megmagyarázhatósága s megérthetősége céljából.

Potentia: lehetőség (l. o.), erő, tehetség.

Prædestinatio: azon némely theologus (különösen Gottschalk és Calvin) által hirdetett tan, mely szerint isten az embereket örök időtől fogva kiválasztotta ez üdvösségre vagy az elkárhozásra. — V. ö. Prædeterminismus.

Prædeterminismus: azon metaphysikai és theologiai nézet, hogy az emberi akarati actusok, cselekvések öröktől fogva isten által vannak meghatározva (determinálva). (Szt.-Ágoston, Anselm, Calvin, Beza.) — V. ö. Determinismus.

Prædicabilia: levezetett észfogalmak, kategoriák (l. o.).

Prædicamenta l. *Kategoriák.*

Prædicatio: állítás, mondás.

Prædicatum: állítmány, az ítélet (l. o.) azon tagja, mely az alanyról valamit kimond.

Præexistentia: az emberi lélek létezése földi élete előtt, más formában: istenben mint potentia; mint tiszta szellem; más testesülésben. A p.-t tanítják: a buddhismus, Pythagoras, Empedocles (lélekvándorlás); Platon, Philo, Plotinos, Nemesius, Origenes, Leibniz, Chr. Wolff, Schelling, J. H. Fichte és mások. — V. ö. Lélekvándorlás.

Præformatio: eleve való formáltság a csírában, petében. A XVII. században Svammerdam, Malphigi, Haller és mások tanítják a szervezet összes részeinek eleve való formáltságát a petében, csírában («ovulisták»).

Præmissa: a következtetés (l. o.) előzményei vagy előtételei.

Præstabilismus: a «harmonia præstabilita» tanának álláspontja. — V. ö. Harmonia.

Præsumptio: valószínűségi alapokon nyugvó feltevés.

Pragmatikus: a cselekvéshez tartozó, praktikus-hasznos; a cselekvések belső összefüggésére célzó («pragmatikus történetírás»); eredetileg a moralizáló történelem jelzője (l. Bernheim, Lehrbuch d. historischen Methode. 5. kiad. 1908.).

Pragmatismus: az a philosophiai irányzat, mely szerint fogalmaink, ítéleteink, meggyőződéseink csak annyiban bírnak értékkel, amennyiben az életre, az életmódra nézve valamiképen hasznosak, amennyiben szükségletek kielégítésére és (gondolati-) célok megvalósítására hatási értékkel bírnak. A p. immanens-teleologikus, voluntaristikus (l. o.),

relativistikus (l. o.) irányú, antidogmatikus. Igazságfogalma «praktikus» vagy «dynamikus», amennyiben számára igazság annyit jelent, mint hasznosság (szellemi) életünk számára. A p. hangoztatja az élet és megismerés összefüggését és a cselekvés nagyobb fontosságát. Az életet és a gondolkodást az mozditja elő, ami helyesnek bizonyul. Ez minden helyes gondolkodás és cselekvés kritériuma. A p. főképviselői: W. James, F. C. S. Schiller, Dewey, Sturt, Papini és mások. — V. ö. Papini, Bevezetés a p.-ba (Husz. Száz. 1907); W. James, Der P., 1908; Gutberlet, Der P. (Philos. Jahrbuch. XXI, 1908); G. Jacoby, Der P., 1909.

Praktikus: a cselekvésre, tevésekre vonatkozó, a cselekvéshez tartozó, a külsőleg irányzott akarati tevékenységhez és nem a megismeréshez mint olyanhoz (az elméleti megismeréshez) tartozó, nem «theoretikus» (l. o.). *P. disciplinák, tudományok* azok, melyeknek tárgyai első sorban akarati cselekvések (pædagogia, technika). A *p. philosophia* meghatározza a p.-nak általában és az akarati cselekvések (ethikai-socialis) alapformáinak lényegét, értékét. (Ethika jog-, társadalom- és történetbölcselet.) *P. ész az ész*, amennyiben a (erkölcsi) cselekvést szabályozza. — V. ö. Theoretikus.

Primarius (primär): eredeti, elsőrendű, elsődleges.

Primarius és secundarius qualitasok l. *Qualitas*.

Principium: elv, alap-elv, alap, előfeltétel, kiindulási pont. P. mindaz, amiből valaminek a léte eredetileg levezethető, megérthető, amiből valami támadt, kifejlődött. A *realis, metaphysikai p.-ok*, a valóságbeli- vagy létezési alapok, a dolgok alapjai, «ősokei», amelyekből támadnak. Az *idealis p.-ok*, a gondolkodás, megismerés és cselekvés elvei, alapfeltételei, közvetlenül és önmagukban bizonyos alapjai (*theoretikus és praktikus p.-ok*) Platon szerint a philosophiának az utolsó, eredeti, már levezethetetlen tételekhez, p.-okhoz kell visszamennie. Kant az «elvekből való megismerés»-nek azt nevezi, amely által a különöset az általánosban fogalmilag megismerjük. Különböző bölcselelők különböző metaphysikai p.-okat vettek fel. Thales a vizet, Anaximenes a levegőt tekintette a világ, a dolgok p.-ának. Demokritos az atomokat, az eleai bölcselelők a létet, a pythagoreusok a számot, Platon az eszméket állította oda p. gyanánt. Aristoteles két alap-p.-ot állít fel: a formát és a materiát. — V. ö. Logikai alaptörvények (elvek).

Principium contradictionis l. *Ellenmondás elve*.

Principium exclusi tertii sive mediū inter duo contradictoria: a harmadik kizárásának elve: A vagy B, vagy

nem- *B*, egy harmadik eset lehetetlen. Két ítélet közül, melyek egymással az ellenmondó ellentét viszonyában állnak, az egyiknek igaznak kell lennie. A két ítélet nem lehet egyszerre és ugyanazon vonatkozásban igaz vagy hamis. — V. ö. Logikai alaptörvények.

Principium identitatis l. *Azonosság elve*.

Principium rationis sufficientis: az *elégséges ok elve*: logikai alaptörvény (l. o.), mely minden gondolat, minden ítélet számára egy alapot, azaz egy érvényes tételt követel, amely által a kérdéses ítélet igazolást nyer. A logikus gondolkodás, a gondolati actusok összefüggésére és következtettségére törekszik; az elégséges ok elve, a logikai összefüggés és következtettség követelményének ad kifejezést. — V. ö. Alap.

Privatio: megfosztás; philosophiai értelme: hiány, negativitás.

Probabilis: valószínű. *Probabilitas:* valószínűség (l. o.).

Probabilismus: valószínűségi álláspont. Elméleti értelemben: a skepticismus (l. o.) egyik fajtája. Gyakorlati, erkölcstani értelemben: subjectiv, nem szigorúan szabályozott erkölcsi viselkedés; a már azon motívum szerint való cselekvés, amely elég jónak látszik.

Problema: kérdés, feladat, amely feleletre, megoldásra vár.

Problematikus: kérdéses, kétes, bizonytalan.

Problematikus ítéletek vagy lehetséges í-ek az olyanok, melyeknél az igenlést vagy tagadást pusztán lehetségesnek vesszük: S lehet P (lehet, hogy SP), S talán P.

Processus: folyamat, folyam, lefolyás, lefolyási rend; összefüggő, törvényszerűen lefolyó történés; eljárás.

Productiv: termelő, előállító, termelőképes, teremtő, alkotó.

Productum: szülemény, termék, készítmény.

Progressus: haladás, előmenetel, különösen a feltételtől a feltételezetthez. *Progressiv módszer:* a deductiv (l. o.), az általánostól a különöshöz haladó módszer. — Ellentéte: regressus (l. o.).

Projectio, ismeretelméleti — annyit jelent, mint *introjectio* (l. o.).

Projectiója az érzetnek: a tapintási és látási érzetek (némely psychologusok által felvett) kivetítése, kihelyezése a térbe, a külső világba, a testekbe, úgy hogy azokat nem alanyi tudatmódosulatok gyanánt, hanem az objectiv dolgok tulajdonságai gyanánt vesszük.

Prolegomena: előleges tudnivalók, bevezetés egy tudományba.

Propædœutika: előismeret, előkészítő tan, előtan.

Propositio: tétel (l. o.), ítélet (l. o.). *Propositio maior, -minor*: egy következtetés felső és alsó tétele. (L. Következtetés.)

Proprium: tulajdonság, sajátosság, különösség.

Prosyllogismus: előkövetkeztetés. — V. ö. Polysyllogismus.

Proton pseudos (πρῶτον ψεῦδος): alap tévedés, mint más tévedések forrása.

Psittacismus: utánzás, a hallott ismétlése, a szavakkal való visszaélés, értelmetlen beszéd.

Psyche l. *Lélek*.

Psychiatria: elmegyógytan, a lelki betegségek gyógyításmódjairól szóló tudomány.

Psychikai: lelki, szellemi: P. jelenség, minden egy Énhez, tudathoz tartozó (egy Énre vonatkoztatott, vagy vonatkoztatható) közvetlen élmény vagy actus és mindaz, ami egy tudatélmény realis alkatrészt tesz. A p. jelenségek lényegszerűen különböznek a physikai jelenségektől: 1. azáltal, hogy intentionalisan (l. o.) vonatkoznak egy tőlük különböző tárgyra. A p. jelenség, «tudat valamiről.» A physikai jelenségek sosem vonatkozhatnak intentionalisan egy tárgyra; 2. azáltal, hogy a közvetlen, belső észreveszés tárgyai, a physikai dolgokkal szemben, melyek a külső észreveszés tárgyai; 3. azáltal, hogy időbeli folyamatok, szemben a physikai dolgokkal, melyek térbeliek és egyúttal időbeliek. Mivel a p. a lélek, a tudat tulajdonsága, állapota, tevékenysége gyanánt tekintetik, fogalma a mindenkori lélekfogalomnak megfelelően, továbbá a p. és a physikai ismeretelméleti és metaphysikai felfogása szerint különböző. A p.-t majd a physikaitól elvileg különbözőnek, ettől függetlennek, majd ettől függőnek, ennek kíséző jelensége, terméke gyanánt tekintik, majd pedig a p.-t és a physikait egy- és ugyanazon lényeg két (realisan vagy phænomenalisan) különböző attribútuma, oldala, létmodja gyanánt fogják fel stb. — V. ö. Élmény, Intentio, Tudat, Hylozoismus, Dualismus, Materialismus, Spiritualismus, Monismus, Azonossági elmélet, Lélek. — V. ö. Phalén, Zur Bestimmung des Begriffs des Psychischen. 1915.

Psychoanalysis (S. Freud): az elrejtettnek, elfelejtettnek, elnyomottnak felfedése a lelki életben; az öntudatlan, ki

nem elégített hajlamok, indulatok (főkép a sexualisak) felderítése, amelyek teljesítésre késztetnek és gyakran betegesen érvényesülnek, míg a tudatossá válásuk megsza badítólag hat. — V. ö. Freud, Pszichoanalízis, 2. kiad. 1915; Ferenczi, Lelki problémák a p. megvilágításában. 1912; U. a., Lélekelemzés. 1914; Varjas S., A freudizmus kritikája. (Husz. Száz. 1912.)

Psychogenesis (psychogonia): a lélek kifejlődése a gyermeknél; a tudatnak, a lelki életnek kifejlődése általában.

Psychographia: lelki jelenségek leírása; szűkebb értelemben, p.-n a biographiával ellentétben az egyéniség kutatásának azon módszerét értjük, mely az individuumban található jegyeknek nem egységből, hanem sokféleségből indul ki s ezt pszichologiai szempontokból rendezi. — V. ö. W. Stern, Die differentielle Psychologie. 1911.

Psychoid: szellemszerű; szellemszerű erő.

Psycholatria: elhunytak szellemének tisztelete.

Psychologia: lélektan. Tapasztalati tudomány a lélekről, a lelki, pszichikai (l. o.) tényekről és jelenségekről — a közvetlen tudatélményekről és tudatfolyamatokról vonatkozásaikban a megélő alanyhoz — és azok törvényszerűségeiről. A *leíró* vagy *descriptiv* p. önmegfigyelés által elemzi és leírja a lelki tényeket, ezek tipikus alakulatait, formáit. A *genetikus* és *magyarázó* p. a pszichikai alakulatok képződésének, causalis, törvényszerű összefüggésének megállapítására és magyarázatára törekszik. A pszichikai tényálladékokat *p.-i módszerek* (l. o.) segítségével dolgozza fel. A tapasztalati lélektan önálló tudomány, nem része a metaphysikának, sem a physiologiónak. Ez utóbbival a *physiologiai* p. és a *psychophysika* (l. o.) által áll kapcsolatban. A p. a legáltalánosabb szellemtudomány, egyúttal alapja és segédforrása a többi szellemi tudományoknak. A tiszta logika és ismeretkritika függetlenek a p.-tól. A p. *egyéni*- és *tömeg*-, illetve *néplélektanra* tagozódik. *Alkalmazott* p.-t a pædagogiciában, æsthetikában, vallásbölcseletben, sociológiában stb. találunk. Az antik p. speculativ-metaphysikai jellegű. Az életerő és a lelki tehetségek után kutat. A p. első rendszerét Aristoteles adta, kinél már a tapasztalás is érvényre jut. Az ő tanai az egész középkoron keresztül uralkodtak. Egy dualistikus p.-t alapoz meg Descartes, aki először hangoztatja a tudat fontosságát. Leibniz a szellem aktivitását hangsúlyozza és az apperceptio fogalmát vezeti be. Inkább megfigyelő, tapasztalati, elemző irányt vesz fel

a lélektan Lockenál, aki az érzetet a tudat eleme gyanánt határozza meg. Hasonló irányban halad Hume, Hartley, Bonnet és mások. A lelki tehetségek újabb p.-jának («*Vermögenspsychologie*») megalapítója Chr. Wolff. Kant csak empirikus p.-t fogad el, de nem tulajdonít neki *exact* jelleget. Speculativ, a szellem a priorikusan meghatározott lényegéből merítő p. lép fel a Schelling- és Hegel-féle iskolákban. A lelki tehetségek p.-ja ellen fordul Herbart, az ő metaphysikailag megalapozott, intellectualistikus, a lelket egyszerű lény gyanánt felfogó p.-jával, amelyre a matematikát alkalmazza. Az associatiós p.-t (l. o.) Bain, J. St. Mill, Ribot, Spencer és mások fejlesztik ki. A modern kísérleti lélektan kezdetei J. Müllernél, E. H. Webernél, Heringnél találhatók. A psychophysikát Fechner, a tiszta experimentalis psychológiát Wundt alapozta meg. (Az experimentalis psychologia főbb képviselői: Ebbinghaus, Külpe, Marbe, Dürr, Meumann, Münsterberg, G. E. Müller, Kraepelin, A. Binet, Titchener, Ranschburg és mások.) Ugyancsak Wundt alapozta meg a voluntaristikus apperceptiós p.-t is (l. o.). A belső tapasztaláson alapuló leíró, *descriptiv* p.-t tanítanak: Fr. Brentano (*act-p.*), Dilthey, W. James (az atomistikus, associatiós p. (l. o.) ellenese), Meinong, Marty és mások. — V. ö. Lelki tehetségek, Tudat, Öntudat, Psychologismus, Lélek stb. — V. ö. Alexander B., A lelki életről. (Műveltség könyvtára: Az ember. 1905); Kornis Gy., A p. jelen állása. (Dolgozatok a mod. filoz. köréből, 1910.); Kornis Gy., Elemi p.-i kísérletek. 1910.; Kornis Gy., Okság és törvényszerűség a p.-ban. 1911.; Kornis Gy., A p. és logika elemei. 3. kiad. 1917; Ranschburg P., Psychol. tanulmányok. 2 k. 1913–14; Posch J. Lelki jelenségeink és természetük. 1915.; Ebbinghaus, Abriss der P. 5. kiad. 1913; Wundt, Grundriss d. P., 12. kiad. 1913. (Magyarul 1898.); W. James, Principles of P. 12. ed. 1901. (Német rövid. kiad. 1909); Geyser, Lehrbuch d. allg. P., 2. kiad. 1912; Mercier, P. 2 k. 1908; H. Münsterberg, Grundzüge d. P., 1900; M. Dessoir, Abriss e. Geschichte d. P., 1911; Th. Lipps, Leitfaden d. P., 3. kiad. 1909.

Psychologiai atomismus l. *Atomistikus psychologia.*

Psychologiai módszerek: feloszthatók: 1. *speculativ*, a lélek lényegéből deducáló módszerekre, 2. *empirikus*, tapasztalati, belső észrevevésen alapuló módszerekre. Ez utóbbiak ismét feloszlanak: a) a belső- vagy az önmeg-

figyelés (*«introspectio»*) módszerére ; b) az idegen lelki élet megfigyelésének (és összehasonlításának) módszerére ; c) a kísérleti módszerre, kiegészítve elemzés, genetikus és összehasonlító vizsgálat és physiologiai-pathologiai segéd-módszerek által. — V. ö. Alfr. Lehmann : Lehrb. d. psychol. Methodik. 1906.

Psychologismus: tágabb értelemben jelenti a philosophiának a psychológiára való alapozását. Szűkebb értelemben jelenti a logika (és tárgyai), az ismeretkritika, a tiszta értékelmélet stb. subjectiv-psychikai élményekre, -folyamatokra és physiologiai képződményekre való visszavezetésének, psychikai tényezőkből és törvényekből való levezetésének, a psychikai kifejlődés pusztá eredményei gyanánt való kimutatásának téves és helytelen tendenciáját. Az *anti-psychologismus* (*«logismus»*) az igazságoknak, értékeknek, érvényességeknek, jelentésegységeknek, logikai törvényeknek, a subjectiv-psychikai megéléstől, gondolkodástól való függetlenségét hangsúlyozza. Szerinte azok önmagukban érvényesek és «fennállók» (de nem realisan létezők). A philosophia alapja gyanánt tekintik a psychológiát : Fries (ki azonban az a priori logikai értékét elismeri), Beneke, Rosmini, Fouillée, Fechner, Heymans, Brentano, Wundt, Lipps, és mások. Szűkebb értelemben vett psychologisták : Locke, Berkeley, Hume, Herder, Beneke, J. St. Mill, Mach, Avenarius, H. Cornelius, W. Jerusalem, Ziehen, James és mások. *Antipsychologisták* : Platon, Leibniz, Kant (részben), Bolzano, Herbart, Lotze, Husserl, Cohen, Natorp, Windelband, Rickert, Münsterberg és mások. — V. ö. Logika, Érvény, Psychologia. — V. ö. Bolzano, Wissenschaftslehre. 4 k. ; Husserl, Logische Untersuchungen 2 k. ; Palágyi M., Streit d. Psychologisten u. Formalisten i. d. modernen Logik. 1902 ; Palágyi M., Die Logik auf d. Scheidewege. 1903 ; Palágyi M., Kant u. Bolzano 1902 ; Enyvvári J., Metakritikai jegyzetek a logikai objectivismus problémájához. 1909 ; Enyvvári J., A Bolzano-féle logika kérdéséhez. 1910.

Psychometria l. *Psychophysika*.

Psychopathologia: elmebetegségek, a lelki betegségekről szóló tudomány.

Psychophysika: a psychikai és physikai folyamatok, a lélek és a test, az érzet és az inger közötti függési viszonyokról, különösen a psychikai folyamatok méréseiről a physikaihoz való vonatkozásaik szerint, az érzetintensi-

tások méréséről való tudomány. (V. ö. Weber-féle törvény.) Egy matematikai psychologia, «*psychometria*» lehetőségének kérdésével már Chr. Wolff foglalkozik. A matematikának a psychológiára való alkalmazását Herbart kísérli meg, speculativ előfeltételek mellett. Hasonlókép Drobisch, majd különböző módon E. H. Weber. A p. megalapítója G. Th. Fechner. A p. szerint azon törvényekről való tan, amelyek szerint test és lélek összefüggnek; a test és a lélek közötti függési vonatkozások exact tana. A psychophysikát W. Wundt, G. E. Müller és mások fejlesztették tovább. — V. ö. Fechner, *Elemente d. P.*, 2. kiad. 1889; G. E. Müller, *Zur Grundlegung d. P.* 1878.; Wundt, *Grdr. d. physiol. Psychol.* I. 6. kiad. 1908.; G. F. Lipps, *Die psychischen Massmethoden.* 1906; U. a., *Grundriss d. P.* 1899.; M. Foucault, *La psychophysique.* 1901; Wreschner, *Method. Beiträge z. psychophys. Messung.* 1905.

Psychophysikai: lelki-testi, a psychikai és physikai viszonyára vonatkozó.

Psychophysikai parallelismus l. *Parallelismus.*

Psychosis: elmebetegség, elmezavar.

Purismus (ethikai): a motivumok tisztaságának hangsúlyozása. (Kant és mások.)

Pyrrhonismus: a skepsisnek (l. o.) Pyrrhon után elnevezett iránya.

Q

Qualitas: minőség, tulajdonság. Tágabb értelemben a «qu.»-szó jelentése, egy valaminek összes megkülönböztető határozmányait fogja át. Szűkebb értelemben megkülönböztetjük a qantitástól (l. o.) és értjük alatta valamely dolog tulajdonságait, minőségeit a quantitás kivételével. *Physikai* qu.-ok, a dolgok érzéki tulajdonságai (érzéki qu.). Számos bölcseelő különbséget tesz a dolgok subjectiv qu.-ai (melyek pusztá állapotai az alanynak) és azok objectiv qu.-ai között. Így mindennek előtt Locke, ki az előbbieket *secundarius*, az utóbbiakat pedig *primarius qu.*-oknak nevezte. *Primarius qu.*-ok szerint: a kiterjedés, az áthatlanság, a mozgás és nyugalom és a szám. *Secundarius qu.*-ok a színek, hangok stb. Berkeley és Hume tovább mennek és azt tanítják, hogy a *primarius qu.*-ok is subjectivék. Kant szerint a qu.-ok a tapasztalat «anyagát»

képezik, mely mint olyan subjectiv, azonban a «magánvaló dolgok»-on alapul. Az *érzet qu.*-a, az érzet tartalmi meghatározottsága, amely egyéb érzetektől megkülönbözteti (pl. vörös, a C hang, édes.) Az *ítélet qu.*-a az ítélet igenlési- vagy tagadási (affirmativ vagy negativ) jellege. — V. ö. Tulajdonság.

Qualitativ: a kvalitásra vonatkozó; minőségi, milyenségi.

Quantitas: mennyiség, nagyság. A qu. fogalma alá esnek: szám, fok, tér, idő, mozgás. A physika és a quantitativ vagy mechanistikus természetfelfogás a qualitativet (l. o.) quantitativ határozományokra törekszik visszavezetni. — A logikában egy *fogalom qu.*-a, a terjedelmét, azaz azon dolgok illetőleg fogalmak sokaságát jelenti, amelyeket mint jegy megilleti. Egy *ítélet qu.*-a az alany (subjectum) terjedelmét jelenti, illetve annak a meghatározását, hogy az ítélet az alany egész terjedelméről mondatik-e ki (egyetemes ítélet), vagy pedig ennek egy részéről (részleges ítélet).

Quantitativ: a kvantitásra vonatkozó; mennyiségi.

Quantitativ világnézet, a külvilág dolgainak, kvalitásainak kvantitásokra, quantitativ határozományokra, különösen mozgásokra való (empirikus-tudományos, methodikai, vagy metaphysikai) visszavezetésében áll. — V. ö. Mechanistikus világnézet.

Quaternio terminorum: logikai hiba a következtetésben, mely akkor keletkezik, ha abban a három terminus, fogalom (felső-, közép- és alsó fogalom) helyett, az egyik fogalom æquivocatioja, kétértelműsége által, négy fogalmat használunk, szerepeltetünk, miáltal a következmény tévessé válik. (Pl. minden fogoly rab; ez a madár fogoly; ez a madár rab.)

Quidditas: miség; valamely létező dolog egyedi sajátosságát, «mi»-jét kitevő mozzanat; az, ami őt más létező individuumoktól megkülönbözteti és épen ezzé a létezővé teszi; scholastikus kifejezés egy dolog lényege (l. o.), substantiája, formája számára.

Quietismus: a lehetőleg passiv, nyugalmas, indulatoktól ment viselkedés, a lélek és az isteni szemléletében való elmerülés álláspontja. (Buddhismus, mystika, M. Molinos.).

Quietivum (Schopenhauer): a nem-cselekvésre, nyugalomban maradásra indító ok szemben a motivummal, mint cselekvésre indító okkal. Aki Schopenhauer szerint magában az életakaratot legyőzte, aki elérte a teljes akarat-nélküliség állapotát, arra nézve a motivum quietivum.

Qui nimium probat, nihil probat: aki túlsokat bizonyít, semmit sem bizonyít.

Quintessentia: lényeg; eredeti jelentése: az æther mint «ötödik lényeg»; a legfinomabb substantia; az összes elemek «kivonata». (Paracelsus, Agrippa.)

R

Ramisták: Petrus Ramus logikai újításainak hívei. (W. Temple, J. Sturm, J. Cramer, F. Fabricius és mások.)

Ratio: 1. ész, értelem (l. o.); 2. logikai alap (l. o.).

Ratiocinatio: discursiv megismerés (l. o.); következtetés (l. o.).

Rationalis: észszerű, értelmes, az észhez, értelemhez tartozó. Ellentétben az empirikussal és érzékivel r. annyit jelent, mint az észből, a gondolkodásból származó; az ész által (gondolatilag, fogalmilag, logikailag) állított, megalapozott.

Rationalismus: általában minden álláspont, amely az eszt, a gondolkodást ismeretforrás gyanánt értékeli, a tapasztalat elsőbbségét, vagy egyeduralmát hangsúlyozó empirismussal (l. o.) szemben. Ismeretelméletileg a r. az a nézet: 1. hogy oly ismeretek vannak, amelyek nem az érzéki észrevevésből és a tapasztalásból, hanem a (tiszt) gondolkodásból erednek («velünkiszületett» vagy «a priori» ismeretek); 2. hogy a fogalmi megismerést elsőbbség illeti meg, az érzéki-tapasztalati megismeréssel szemben; 3. hogy csak a gondolkodás határozza meg, szabályozza a megismerés igazságát, érvényességét, objectivitását. A kriticismus (mint mérsékelt r.), jogosan hangsúlyozza a megismerés formális, a priorikus tényezőit. A *theologiai* r.-t képviselik a deisták (l. o.), Ch. Wolff, Spalding, Semler és mások; továbbá a német «Popularphilosoph»-ok a XVIII. század végén. A bölcseletkedés rationalis módszerével, a megismerési tények rationalis értékelésével már a görög philosophia kezdetén találkozunk. Így a pythagoreusoknál, az eleai bölcselelőknél, Herakleitosnál, Sokratesnél, Platonnál, ki szerint csak a fogalmi a valóban létező, Aristotelesnél, ki szerint a megismerés ugyan a tapasztalásból indul ki, azonban eredeti észelveken alapul. A scholastika túlnyomólag rationalistikusan gondolkodik, főképp Aristoteles szellemében. Az újkori r. főképp képviselői: Descartes, Spinoza, Male-

branche, Cudworth, Leibniz, Chr. Wolff. A r. ellen Locke, Berkeley, Hume, Condillac lépnek fel. Kant az empirizmus és r. ellentéteit a criticismus magasabb egységében függeszti fel. Az ujkantianusok közül a «marburgi iskola» (Cohen, Natorp, Cassirer) rationalistikus apriorizmust képvisel. Speculativ r.-t képviselnek: Fichte, Schelling és különösen Hegel. Rationalisták továbbá: V. Cousin, W. Rosenkrantz, Herbart, Lotze és mások. — V. ö. Eucken, Geistige Strömungen d. Gegenwart. 4. kiad. 1909; Ollé-Lapruné, La raison et le rat., 1906; Benn, History of rat. in the 19. century. 2 vol. 1906.

Reactio: visszahatás, ellenhatás.

Reactiós kísérletek: pszichológiai kísérletek, amelyek egyrészt az akarati cselekvések elemzéseit, másrészt a pszichikai és psychophysikai folyamatok gyorsaságának mérését szolgálják. *Reactiós idő* az az idő, mely eltelik addig, amíg bizonyos ingerekre tudatosan reagálunk. Ez az inger erőssége, az ingerelt érzékszerv, a kísérleti egyén figyelme stb. szerint különböző.

Real-idealismus l. *Ideal-realismus*.

Realis: valóságos, való, valószínű, dologi, dologbeli. Ellentéte: *Idealis* (l. o.). — V. ö. Realitas.

Realisálni: valósítani, létesíteni.

Realismus: l. a nominalismus (l. o.) ellentéte: *fogalmi r.* Az a felfogás, hogy az általános fogalmak, az universaliák realitással birnak, hogy nem pusztá képződményei a subjectiv gondolkodásnak, vagy épenséggel szavak, nevek, amint azt a nominalisták tanítják. A fogalmi, az általános önmagában létezik, objective van adva és pedig: a) a szélső realismus szerint «ante res» vagyis az egyedi dolgok előtt és az emberi tapasztalástól függetlenül (mint örök isteni eszmék); b) a mérsékelt realismus szerint csak «in rebus» immanensen az egyedi dolgokban. Egy közvetítő álláspont szerint az universaliák «ante res»: istenben; «in rebus»: mint fajszerű, faji; «post res»: mint fogalmak léteznek. — V. ö. Reiners, Der aristotelische R. in d. Frühscholastik. 1907. — 2. Az ismeretelméleti r. az az álláspont, mely szerint egy a megismerő alanytól független, absolute realis külső világ létezik. A *naiv r.* majdnem az összes észrevevési tartalmakat tárgyiasítja. A *philosophiai-dogmatikus r.* hasonlóképen minden előzetes vizsgálat nélkül előfeltételezi a külső dolgoknak realitását általában. A *kritikai r.* (amely többnyire ideal-realismus) elválasztani

igyekszik az idealistát, a csak a megismerő tudatban adottat, az Én-től függetlenül létező dolgoktól, a megismerés feltételeit és folyamatát tartván szem előtt. — Az *aesthetikai r.* azt követeli a művészettől, hogy lehetőleg hűen tájékozódjon az élet valóságai után. — Az ókor és a középkor legtöbb bölcselőinek ismeretelmélete realistikus. Az újkorban különösen F. Bacon, Hobbes, Descartes, Spinoza, Locke, Chr. Wolff képviselik a r.-t. Kritikai r.-t tanítanak: Kant, H. Spencer, Uphues, H. Schwarz, Jodl, W. Jerusalem. Ideal-r.-t hirdetnek: Schelling, Trendelenburg Lotze, Harms, Rosmini, Ueberweg, F. Erhardt, Riehl, Wundt. Ismeretelméleti realisták még: Herbart, Janet, Gutberlet, Czolbe, Avenarius, Mach és mások. — V. ö. Idealismus, Ideal-realismus, Nominalismus. — V. ö. Kinkel, Idealismus u. R. 1911; C. Isenkrahe, Idealismus oder R., 1883.

Realitas: valóság, való lét, realis lét, «lét vagy létezés a világban». R. minden, ami nem pusztán képzelt, gondolt, hanem egyúttal objective létező is. Tulajdonképi értelemben, minden időbeli, illetőleg időbeli-térbeli dolog és folyamat vagy történés. Minden, ami hat és hatás által keletkezik. Realis léttel bírnak tehát a fizikai dolgok és a pszichikai folyamatok. A világ dolgainak és folyamatainak realis létét, meg kell különböztetni a logikai és matematikai tárgyak *«ideális léte»*-étől. R. a pusztán lehetőséggel szemben (l. o.) annyit jelent, mint actualitás, hatás, megvalósult. — V. ö. Lét. — V. ö. Zalai B., A r.-fogalom típusairól. (Athenæum, 1911. évf.); E. Meyerson, Identité et réalité. 1908; Frischeisen-Köhler, Das Realitätsproblem. 1913.

Receptivitas: a szellem, az elme fogékonysága, befogadósága különbségben a spontaneitástól (l. o.).

Reciprok: kölcsönös.

Recognitio: ráismerés, azonosítás. Kant szerint a képzetek apprehenzióját (l. o.) és reproductióját (l. o.) kiegészítő szükséges feltétele a tapasztalásnak.

Reductio: visszavezetés, visszavitel. A logikában a következtetési alakzatok (l. o.) visszavezetése az első következtetési alakzatra.

Reflexio: jelenti l. pszichikai értelemben: a figyelem «visszahajlását» a tudat, a megismerés tárgyaitól, a tudat, a megismerés actusaira, élményeire; általában jelenti a belső észrebevételt. A pszichikai értelemben vett r.-nak külön-

féle nemei vannak. 2. logikai értelemben: elmélkedést, meggondolást, megfontolást jelent.

Reflexiók fogalmaknak nevezi Kant azon fogalmakat, amelyek által adott «képzetek» viszonyát az egyik vagy másik megismerési módhoz meghatározzuk. Ilyenek pl.: egyféslegesség és különbözőség, külső és belső, anyag és forma.

Reflexmozgás: önkénytelen mozgás, mely valamely érző ideg, vagy végkészülékének izgatása folytán bekövetkezik. A r.-okat majd tisztán mechanikusoknak, majd pedig pszichikailag okozottaknak tekintik.

Regressus: visszamenés a különöstől az általánoshoz, a feltételezettől a feltételhez. *Regressus in infinitum*: a következtetés, bizonyítás végnélküli, szilárd befejezés nélküli haladása.

Regulativ minden alaptétel, amely szabályt nyújt egy bizonyos eljáráshoz, különösen amely szabályul szolgál a tapasztalás módszeres, egységes, következetes, korlátozatlan, a megismerés minden adott stadiumán túlmenő kiterjesztése számára. (Kant.) R. pl. a célszerűségi elv, a continuitás elve, a homogeneitás, a specificatio elve stb.

Reincarnatio: újjászületés. — V. ö. Lélekvándorlás.

Relatio: vonatkozás, viszony. A gondolkodás, megismerés bizonyos r.-kat állapít meg az összetett tárgyak egyes részei között, önálló tárgyak között, tényálladékok között, fogalmak között stb. Ar.-t két «*relatiós fundamentum*» vagy «*relatum*» alapozza meg. Az egyik relatumnak a másik relatumhoz való hozzárendelésében — amely a viszonyfogalmak, *relatiós fogalmak* által történik — áll a r. Ha pl. egy A-tárgy egy B-tárgyat hoz létre, akkor ehhez a «hatás» r.-ja által van hozzárendelve. R.-k. pl.: hasonlóság, a tér, idő, minőség, mennyiség, substantia és inhærentia stb. r.-i. A r.-k nem pusztá termékei a subjectiv gondolkodásnak, hanem részben objective fennállók. Az összehasonlító gondolkodás felleli, megállapítja az egyes létezők közötti r.-kat. — Kant az *ítéleteket* a r. szerint kategorikusokra, hypothetikusokra és disjunctivekre (l. o.) osztja fel. — V. ö. Brunswig, Das Vergleichen u. d. Relationserkenntnis. 1910.

Relativ: viszonylagos; az abszolút (l. o.) ellentéte, a csak viszonylagosan (nem önmagában, nem mástól függetlenül) meghatározott és érvényes. R. tulajdonságok olyanok, melyekkel egy dolog csak vonatkozásban más dolgokhoz, különösen azonban a megismerő alanyhoz bír. A *természeti megismerés relativitása*, a külvilág dolgaira vonatkozó meg-

ismerés tartalmainak, a megismerő alanytól való függését jelenti. A *«relativitás elmélete»* egy új physikai elmélet, mely szerint tér- és időmennyiségek csak viszonylagosak és nem határozhatók meg egymástól függetlenül. A mozgás és a nyugalom, továbbá a sebesség, a gyorsulás is pusztán relatív fogalmak, melyeket nem lehet abszolút értelemben venni. Ezen elmélet szerint a megfigyelésünk számára hozzáférhető physikai világ négy teljesen egyenértékű dimenzióval bírna, u. m. a három térbeli dimenzióval és az idővel, mint negyedik dimenzióval. A r. e.-re alapozott physikai rendszer abszolút állandó elemei, a fény sebessége a légüres térben, az elektromos töltés etc. A r. e. a legszorosabban összefügg az æther-elmélettel és az anyag elektromos elméletével. Ezen elméletet Palágyi Menyhért, Minkowski, H. A. Lorentz, A. Einstein, M. Planck és mások alapozták meg, illetőleg építették ki. — V. ö. Palágyi, *Die Relativitätstheorie*. 1914; Minkowski, *Raum u. Zeit*. 1909; M. Planck, *Über das Princip d. Relativität*. 1909; Einstein, *Die Grundlage der allgemeinen Relativitätstheorie*. 1916.

Relativismus: azon nézet, hogy minden megismerésünk viszonylagos, hogy minden igazság csak relative, csak a mindenkori ítélő alanyhoz (subjectivismus), vagy csak az általános emberi subjectivitáshoz, az emberi tudathoz általában (anthropologismus) viszonyítva igaz, érvényes. Hogy nem ismerhetünk meg abszolút igazságokat. — V. ö. Subjectivismus, Skepticismus, Psychologismus, Pragmatismus, Objectivismus.

Rend: a dolgoknak térbeli, időbeli, causalis és általában bizonyos szabály (esetleg értékelési elv) szerinti viszonyának, összetartozásának határozománya; továbbá gondolatok, tételek bizonyos szabály szerint meghatározott viszonya (tudományos, systematikus rend).

Rendszer l. *Systema*.

Repræsentalismus: az az idealistikus tan, hogy minden lét képzet.

Repraesentatio: képvisolet, képzet (l. o.), egy tárgy megjelenítése a tudatban.

Reproductio: megújítás, újjáteremtés, felelevenítés. Psychologiai értelemben már egyszer megélt tudattartalmak («képzetek») fölidézése, illetőleg régebbiekhez többé-kevésbé hasonló tudattartalmak productiója, psychophysikai dispositiók alapján. A r. az associatióban (l. o.), mint *«passív»*, az apperceptióban mint *«actív»* lép fel. A r.-t

többnyire az associatióval és az emlékezettel (l. o.) hozzák vonatkozásba.

Repugnatio: ontologiai, realis ellentét, ellenkezés. Két dolog, tulajdonság, tevékenység stb. ellentéte. — V. ö. Ellentét.

Restrictio: egy fogalom korlátozása kisebb terjedelemre; egy ítélet érvény-terjedelmének korlátozása.

Rész (pars) az, amit egy tartalom elemzése által nyerünk, vagy ami mással, vagy másokkal egységet, «egészet» alkot. Vannak önálló és önállótlán, egynemű és különemű, logikai, matematikai és physikai (realis) r.-ek. A képzelési tartalmakon r.-eket «emelhetünk ki» (figyelem által); de az activ tudat, a «tudat-folyam» nem áll r.-ekből, hanem csak oldalakat, változati fokokat, «mozzanatok»-at különböztethetünk meg rajta. — V. ö. Husserl, *Logische Untersuchungen*. 2. kiad. II. 1. 1913. 225–293. 1.

Részleges ítélet l. *Particularis*.

Rhythmus: ütemszerű mozgás. Bizonyos egynemű mozzanatok, phasisok, állapotok szabályszerű visszatérése; egy anyagi- vagy hangmozgás hullámzása.

Rigorismus: egy törvény, különösen erkölcsi törvény, szigorú, hajthatatlan, következetes alkalmazása, tekintet nélkül az egyedi esetre. Az ethikai r. minden életörömet elvet. Számára csak a tiszta kötelességtudatból (minden más motivum nélkül) eredő cselekvés erkölcsös. Rigoristák a cynikusok, a pietisták, Kant (mérsékeltén).

Rossz l. *Jó*.

S

S jelenti 1. egy ítélet alanyát (subjectumát); 2. egy kategorikus következtetés alsó fogalmát (l. o.); 3. egy kategorikus ítélet egyszerű megfordítását, *conversióját* (l. o.).

Sagacitas: éleselméjűség. A finom elemző gondolkodás, világos megkülönböztetés, gyors és találó ítéelés képessége. Az *éleselméjű* minden elrejtett kis különbséget felismer; a *mélyelméjű* pedig minden csekély titkos hasonlóságot meglát.

Saltus: ugrás (logikai), mint bizonyítási vagy következtetési hézag; egy előzmény (*præmissa*) kihagyása.

Sankhya: egy realistikus, dualistikus, individualistikus jellegű ind. philosophiai rendszer neve. (Kapila és mások.) — Garbe, *Die Sankhyaphilosophie*, 1894.

Schema: (σχῆμα) forma, alak, alakzat, minta, terv, képlet. A *transscendentalis sch.* Kant szerint egy tiszta (minden empirikus elem nélkül való) «közvetítő képzet», amely «egyrészt a kategoriával, másrészt a jelenséggel egynemű», amely egyrészt intellectualis, másrészt pedig érzéki és amely ezért a kategoriának a jelenségre való alkalmazását lehetővé teszi. A sch. a (tisztá) képzeleterő productuma. Meg kell különböztetni a képtől, mert nem egyes szemléletre, hanem «az érzékiség meghatározásának egységére» vonatkozik. Tiszta érzéki fogalmainknak nem tárgyak képei, hanem sch.-k szolgálnak alapul. Az értelemnek a sch.-kal való eljárása, a tiszta értelem *schematismusa*.

Scholastika (scholastika philosophia: iskolai philosophia): ezen név alatt a középkori iskolákban kifejlesztett philosophiai-theologiai speculatiót szokás összefoglalni. A scholastikus módszer az észnek, a philosophiának, a vallási dogmákra való alkalmazása által, lehetőleg mély belátást akar nyerni a vallás tartalmába, ezt közelebb akarja hozni a gondolkodó emberi szellemhez és meg akarja oldani az ellene, az ész álláspontjáról támasztott ellenvetéseket. A sch. hajtóerői: észok és tekintély. A sch. fénykorában a philosophia elsősorban metaphysika. A psychologia és az ethika is magukon viselik a metaphysika bélyegét. Ismeretkritika és empirikus psychologia kevésbé jutnak érvényre. A sch. a görögöktől átvett elméleteket használja fel. Először a platonismustól és az újplatonismustól, azután különösen az aristoteleismustól (részben az augustinismustól) nyer erős befolyást; az átvetté azonban a keresztény theistikus világnézet értelmében módosítja. A scholastikus módszer fogalmi-meghatározó, elvont, syllogistikus, de nem mindig deductiv; később részben (különösen a scotismusban) subtilis megkülönböztetésekkel és szörszálhasogatásokkal operál. A sch. egyik legfontosabb problémája az universaliák (l. o.) kérdése. Az ifjú sch. a IX. századdal kezdődik. Kiválóbb képviselői: J. Scotus Eriugena, Roscellinus, canterburyi Anselm, champeauxi Vilmos, Abélard, Petrus Lombardus, Gilbert de la Porrée, Alanus ab insulis és mások. A XIII. és XIV. században éli a sch. fénykorát. Legkiválóbb képviselői ebben az időben: Albertus Magnus, Aquinoi Tamás (a classikus scholastikus), Duns Scotus, Rogerius Bacon, Occam, Raymundus Lullus etc. A későbbi sch. képviselői: Suarez, Cajetanus, D. Sotho és mások. Új-sch. l. Thomismus. — V. ö. Stöckl, Gesch. d. Philos. des

Mittelalters, 1864—66; K. Werner, Die Sch. des späteren Mittelalters. 1881—87; M. de Wulf, Histoire de la philos. médiévale. 1900. U. a. Introduction à la philosophie néoscholastique, 1904; M. Grabmann, Geschichte d. scholast. Methode. 1909; Grabmann, Gegenwartswert d. geschichtl. Erforschung d. mittelalterl. Philos 1913; Trikal J., Tanulmányok a középkor keresztény bölcséletéről. (Hit-tud. folyóirat. 1913.). Baumgartner, Geschichte der Philosophie der patristischen und scholastischen Zeit.

Selectio: kiválasztás, kiválogatás, kiválogatódás. *Természetes kiválogatódás*nak nevezik Darwin óta, a külső viszonyokhoz (relative) legjobban alkalmazkodó, a legalkalmasabb, (relative) hasznos tulajdonságokkal bíró egyedek és fajok fennmaradását, azután az ilyen élőlények testi és lelki tulajdonságainak fennmaradását a megélhetésért, a létért való küzdelemben. A darwinisták és a neodarwinisták (Weismann, Wallace, Galton és mások) a természetes kiválogatódást tartják a fajformálódás kizárólagos tényezőjének. Velük szemben áll a természetbúvárok másik tábora (Eimer, Spencer, Hertwig, Cuninghame, Driesch, Pauly), amely a természetes kiválogatódást vagy teljesen hatástalannak tartja, vagy csak alárendelt, nem annyira tenyésző, mint inkább kiselejtező hatást tulajdonít neki. — V. ö. R. Goldscheid, Höherentwicklung u. Menschenökonomie. I. 1911; Plate, Das Selektionsprinzip. 1908; Unbehauen, Versuch e. philos. Selektionslehre, 1896.

Semasiologia (σημα, jel): jelentéstan, a jelentésekről szóló tan.

Semiotika (σημειῶν, jel): tan a jelekről, szavakról.

Semmi (nihil): a valami-nek ellentmondó ellentéte, a nem-valami; az összes jegyek tagadásának kifejezése. Legtágabb értelemben, a lét jegye tagadásának is kifejezése.

Sensatio («sensation» [Locke]): érzet, benyomás, külső észrebevés (l. o.).

Sensibilis: érzékeny, érzelmes; érezhető.

Sensibilitas: érzékenységi, érzelmesség; az érzéki fogékonyság képessége.

Sensio: érzet, észrebevés.

Sensitiv: érzelmes, érzülékeny.

Sensorium: az érzés középpontja az agyban.

Sensualis l. *Érzéki*.

Sensualismus: az az ismeretelméleti irányzat, amely minden megismerést az érzetekből, érzéki benyomásokból,

impressiókból vezet le ; amely szerint a megismerés, tartalmát és formáját tekintve az érzéki functiók eredménye, kifejlése. Minden valóság az érzékek által, az érzetekben és az ezekből levezetett képzetekben van adva. A s. a lelket rendszerint mint *tabula rasa*-t (l. o.) fogja fel ; nem veszi tekintetbe a tudat spontaneitását (l. o.), a megismerés a priori elemeit és az eszmék és eszmények normatív és regulatív functiójának jelentőségét. Elfelejtí, hogy az érzetek (l. o.) nem voltaképi tárgyai, hanem inkább eszközei az objectív megismerésnek és hogy az érzetek, mint olyanok, nincsenek közvetlenül adva, hanem már az ész elvonásának és elemzésének termékei. A *praktikus, ethikai* s. az érzéki gyönyörökben, az alanyi jólétben és élvezetekben keresi az ethikai cselekvés tulajdonképi motivumát és célját. Sensualisták : a cyrenaikusok, epikureusok, Hobbes, Gassendi, Locke, Condillac ; (kisebb-nagyobb mértékben) Holbach, Helvetius, La Mettrie és mások.

Sensualitas l. *Érzékiség.*

Sensus: érzék (l. o.), érzet (l. o.).

Sensus communis (common sense): jelenti l. a «köz-érezék»-et ; a különböző érzékek számára közösnek az észre-vevését (Aristoteles szerint pl. a mozgás, nyugalom, alak, nagyság, szám, egység az érzékek által közösen érzékeltetnek) ; 2. a belső érzéket (l. o.) ; 3. a skót iskola (l. o.) szerint a józan ész.

Skepticismus vagy *skepsis* : az az álláspont, mely a kételkedést elvvé fokozza ; mely minden igazságot és bizonyosságot kétségbevon ; mely a dolgok lényegéről való biztos állítások lehetőségét és ezzel az objectív, absolut megismerés lehetőségét tagadja. Az *absolut* s., amely minden igazságot tagad, önmagát függeszti fel. Mert amikor minden igazságot kétségbe von, egyúttal azt az elvi állítását vonja kétségbe, hogy : nincs igazság. A *skeptikus criticismus* (módszeres s.) ellenben csak addig kételkedik minden «adott»-ban és dogmatikusban, míg azt nem vezette vissza szilárd észelvekre. A s. sok tekintetben a criticismus előfutárja volt. A *theoretikus* s.-tól meg kell különböztetni az *ethikai* s.-t, mely az általános érvényű erkölcsi értékek érvényességét vitatja. Továbbá a *vallási* s.-t, amely isten létét és a vallási dogmákat vonja kétségbe. Különbséget tehetünk *ismeretelméleti-metaphysikai* és *logikai* s. között. Az utóbbi a legszélsőbb és egyúttal legritkább neme a s.-nak. Skeptikus szellem nyilatkozik meg a görög sophistáknál :

Protagorasnál, Gorgiasnál. A skeptikus irányzat a görögök-nél, mint *reactio* a «dogmatikusok» (stoikusok és mások) ellen három sectában lép fel: mint pyrrhonismus, középső akadémia, és későbbi skepsis (újabb akadémia). A görög s. legnevesebb képviselői: Pyrrhon, atheni Philon, Timon, Aenesidemus, Agrippa, Sextus Empirikus, Arkesilaos, Karneades. A középkorban csak nagyon gyéren találkozunk skeptikus gondolatokkal. Az újkori s. főképviselei: Descartes (módszeres s.), Montaigne, nettesheimi Agrippa, Bayle, Hume. A legújabb bölcselek közül különösen F. Mauthner képviseli a s.-t. — V. ö. Agnosticizmus, Relativizmus, Subjectivizmus. — Goedeckemeyer, *Geschichte des griechischen Skept.* 1905; Kreibitz, *Geschichte u. Kritik d. ethischen Skept.* 1896.

Skót iskola: skót bölcselek által megalapított irány, amely mint *reactio* Hume subjectivizmusa ellen a «*common sense*» (l. o.) közvetlen bizonyosságú igazságainak létét tanította és a külső világ létezését bizonyosnak tekintette. Főképviselei: Reid, Dugald Stewart, Beattie; később Th. Brown, W. Hamilton, N. Porter és mások. — V. ö. H. Laurie, *Scottish Philosophy.* 1902.

Skotisták: Duns Scotus követői. (Franciscus de Mayronis, W. Burleigh, Antonius Andreae és mások.)

Socialis: társadalmi, társas.

Socialis etika: társadalmi erkölctan. A társadalmi életből fakadó etikai viszonyok elmélete és értékelése a társadalmi-emberséges tökéletesedés eszméjének értelmében. S. e.-nak nevezik azon erkölctani rendszereket is, melyek az erkölcsöt socialis jelenségnek, socialis tényezők termékének tekintik. — V. ö. E. Becher, *Der Darwinismus u. d. sociale Ethik.* 1909; Natorp, *Socialpädagogik.* 3. kiad. 1909; G. Traub, *Grundzüge einer Sozialethik.* 1909.

Socialis psychologia: társadalmi lélektan. A socialis életből, a socialis viszonyokból folyó szellemi jelenségek lélektana. — V. ö. F. Eulenburg, *Üb. d. Möglichk. e. Sozialps.* 1900; E. A. Ross, *Social Psychology.* 1908; Matagrin, *La psychol. sociale de G. Tarde.* 1910; *Sammlung sozialpsychol. Monographien*, hrsg. v. M. Buber.

Sociologia: társadalomtudomány, társadalombölcselet. A s. szűkebb értelemben — megkülönböztetve a társadalmi tudományok összeségétől — tudomány a társadalmi élet-ről, mint olyanról, a társadalmi lét és történet formáiról, tényezőiről, törvényszerűségeiről, keletkezési és fejlődési

feltételeiről, elveiről és céljairól. A s. szellemtudomány, azonban figyelembe kell vennie, a társadalmi jelenségeknek a természeti feltételektől való függését is. Még fiatal tudomány, melynek módszertani kérdései nincsenek tisztázva és határai nincsenek szilárdan megállapítva. Segédtudományai: a társadalmi lélektan, néplélektan, ethnologia, az összehasonlító vallás-, jog-, erkölcs- és nyelvtudomány, a történettudomány, a közgazdaságtan és a statistika. A s. név («sociologie») A. Comtetól ered. — V. ö. Palante, A s. vázlat. 1913; F. H. Giddings, A s. elvei. 1908; R. Eisler, Sociologie. 1903; Simmel, Soziologie. 1908; Stammler, Wirtschaft u. Recht. 2. kiad. 1906; O. Spann, Zur Logik d. sozialwiss. Begriffsbildung. 1905.

Sokratikusok: a Sokrates tanaitól közvetlenül függő bölcselők. (Cynikusok, cyrenaikusok, megarikusok, eretriaiaiak, Platon.)

Solipsismus (vagy theoretikus egoismus) az a nézet, mely szerint egyedül a saját Én és annak tudattartalma létezik; amely szerint az Énen kívül nem létezik dologi világ (egyéb önálló Én-ek sem). Schopenhauer mondta, hogy a s. mint komoly meggyőződés «egyedül a bolondok házában» található. — V. ö. Schuppe, Der S. 1898.

Somnambulismus: a mély hypnosisban (l. o.) levő egyének azon (álomszerű) állapota, amelyben környezetük felismerése nélkül ösztönszerű biztonsággal mozognak és cselekszenek s oly rendkívül suggestibilisek, hogy a hypnotisáló szavára bármit megtesznek s mindent elhisznek. S. alatt régebben a «holdkórosságot» értették.

Sophia: bölcsesség.

Sophisma: álkövetkeztetés, mely akkor keletkezik, ha szándékosan okoskodunk helytelenül.

Sophistáknak nevezték a régi Görögországban a Kr. e. V. században a bölcsészet és szónoklat tanítóit, kik fizetésért egyaránt védtek a rosszat és jót és a bölcsészetet üres dialektikává, álokoskodások és mesterfogások tanává alacsonyították. (Eredetileg minden szellemileg tevékeny embert, minden gondolkodót és bölcsét sophistának neveztek.) Legismertebb sophisták: Protagoras, Gorgias, Hippias Prodikos, Kritias, Antiphon, Thrasymachos, Polos. — M. Schanz, Beitr. z. vorsokratischen Philos. 1. H. 1867.; Funck-Brentano, Les sophistes grecs. 1879.; Diels, Vorsokratiker. 1907.

Sophistika: álbolcselkedés, álokoskodás; szörszálhasogató-csalfa beszéd.

Sorites: lánckövetkeztetés. A nem teljes összetett következtetések egy neme. A teljes összetett következtetések közül származik, ha belőlük azokat az előzményeket, melyek az egyszerű következtetésekre nézve zárótételek (és így könnyen odagondolhatók), elhagyjuk. A s. tételek oly kapcsolata, hogy az első egy fogalmat egy másikkal, a következő (tétel) a második fogalmat egy harmadikkal, az ezután következő tétel a harmadik fogalmat egy negyedikkel stb. köti össze, hogy azután a zárótételben az első fogalom az utolsóval állíttassék összeköttetésbe. Pl. A háború rombolás; a rombolás ellensége a művelődésnek; ami a művelődésnek ellene van, az az általános jólétre nézve kártékony; ami az általános jólétre káros, az minden lehetséges eszközzel megakadályozandó: tehát a háborút minden kigondolható eszközzel meg kell akadályoznunk. A s.-nek kétféle fajtája van: az ú. n. *aristotelesi* s., amely regressív, vagy visszamenő és a *gocleni* s. amely progressív vagy előmenő. S.-nek nevezik a megarikusok egy álkövetkeztetését is.

Sors: egy lény élményeinek összessége, a lény sajátos természetétől és a külső világ törvényeitől való függésükben tekintve. Azután azon (főkép külső) tényezőknek, melyek a lények élete folyását meghatározzák (a világban megnyilvánuló szükségszerűség, okozati összefüggés), vakontörvényszerűen cselekvő, az emberi cselekvések sikerét végeredményben meghatározó hatalommá való személyesítése. — V. ö. Fatalismus, Prædeterminismus.

Species: faj. Hasonló, rokon egyedek összessége, melyeknek közös jegyeit a *fajfogalomban* egységesen összefoglaljuk. Egy fogalom, amely egy magasabb fogalomban foglaltatik, egy nem *fajának* neveztetik. Pl. «fa» nem, «fenyőfa» és «fűzfa» fajok.

Species intentionales: a scholastikusok tanítása szerint formális dispositiók (l. o.), melyeket a megismerő lelkiszerv, a tárgyaknak rája való behatása következtében felveszi («sp. impressæ») és amelyek közvetítésével azon tárgyakat, melyek a lelket «informálják» (l. o.), észreveszi, megismeri. Az érzéket vagy az észet, actualisan hatóvá («sp. expressæ») alakítják, aszerint, amint «sp. sensibiles»-ről, vagy pedig «sp. intelligibiles»-ről van szó.

Specificatio: különösítés, különösülés; a fajoknak al-fajokra való felosztása.

Specifikus: fajlagos, fajszerű, sajátos, különleges.

Speculatio: szemlélődés, vizsgálódás, kieszelés. Minden gondolkodás, mely saját elveiből meg akarja érteni, le akarja vezetni e világ és a szellem tényeit, amely egységet és összefüggést akar belehozni a dolgok különféleségébe, speculativ. Szűkebb értelemben a s. a metaphysikai, a tapasztalatfeletti után való kutatást jelenti.

Sphaera: logikai terjedelem: kör, terület.

Spinozismus: Spinoza philosophiája, melynek különösen a pantheismus (l. o.) jellemző vonása. Emiatt a s.-kifejezést gyakran a pantheismus (l. o.) általános értelmében használják. Régebben annyit is jelentett, mint atheismus. *Neospinozismus*nak nevezik a Spinoza, Leibniz és Kant bölcséletének synthesisét képező XIX. századbeli philosophiai azonossági elméletet («Indentitätsphilosophie»). (Schelling, Hegel, később Fechner és mások.) — Grunwald, Spinoza in Deutschland. 1897; Freudenthal, Spinoza sein Leben u. seine Lehre. 1904.

Spiritualis: szellemi, lelki.

Spiritualismus: az a metaphysikai nézet, mely szerint az absolut valóság szellem, szellemi, lelki; hogy szellemi lények, monasok (l. o.) sokaságából áll, úgy, hogy a testi csak jelensége, objectivatioja vagy terméke a szelleminek. (Spiritualisták: Plotinos, Malebranche, Leibniz, Berkeley, Lotze, J. H. Fichte, Ulrici, J. Bergmann, J. Ward, Ferrier, Royce, Maine de Biran, V. Cousin, P. Janet, Ravaisson, Lachelier, Renouvier, Boirac, Naville és mások.) — V. ö. Panpsychismus, Azonossági elmélet. — V. ö. Juhász L., Janet s.-a. 1903; Dumesnil, Le spiritualisme. 1905.

Spiritus: szellem (l. o.).

Spontan: magától, önindultából; öntevékeny.

Spontaneitas: önelhátározás, öntevékenységg, önerejűség, önkénytelenség. Lélektani-ismeretelméleti szempontból s. (különbségben a receptivitástól l. o.) kifejezés a gondolkodó-akaró alany azon képessége számára, melynél fogva öntevékenyen alkot tudattartalmaiból ismereteket, irányítja cselekedeteit.

Stabilitas: szilárdság, tartósság, változatlanság ellentétben a variabilitással (l. o.)

Statika: az erők, a testek egyensúlyáról való tudomány. (A képzetek statikájáról és dynamikájáról Herbart, socialis statikáról és dynamikáról Comte beszél.)

Stoicismus: a stoikusok philosophiája. (A név a «stoa

poikile»-től (tarka csarnok) ered, amelyben ezen iskolát megalapították). A stoikusok (Herakleitos, a cynikusok és mások által befolyásolva) praktikus-erkölcsi világnézetet képviselnek; az etikában szigorú erény- és kötelesség-fogalmat tanítanak. Mint erkölcsi célt, a szenvedélyektől és az indulatoktól való mentességet, az «*apathia*»-t követelik. Philosophiájuk empiristikus (l. o.), materialistikus (l. o.), pantheistikus (l. o.) stb. A s. kifejezést a megrendíthetetlen következetes, erkölcsös viselkedés jelölésére is használják. (Stoikusok: kitioni Zenon, Kleanthes, Chrysippos, babyloniai Diogenes, tyrosi Antipater, Boethius, Panaitios és mások. Az ő befolyásuk alatt állnak: Cicero, Epictetus, Marcus Aurelius és mások.) — P. Barth: *Die Stoa*. 1908; Wetzstein: *Die Wandlung der stoischen Lehre unter ihren späteren Vertretern*. 1892—94; Medveczky F.; A római s. társadalmi elméletei. 1913.

Subalternatio (a logikában) fogalmak, ítéletek és következtetések alárendelése. Szűkebb terjedelmű fogalom tágabb terjedelműnek, részlege ítélet egyetemes, általános ítéletnek rendeltetik alá.

Subconsciens (subconscious): a tudat küszöbén (l. o.) aluli. Az, ami úgyszólván a pszichikai megélés «hátterében» lappang, ami magában nem tudatos; hanem csak az «egyéni ösztudat» egy mozzanata, amely pusztán a világos tudatra gyakorolt hatásai által és (határozatlan) érzelmek által nyilvánul. — V. ö. Öntudatlan. — V. ö. Dessoir: *Das Unterbewusstsein*. 1909.

Subcontrarius a részleges ítéletek közötti ellentét, melyek közül az egyik tagadja azt, amit a másik állít. Pl. Némely ember művelt. — Némely ember nem művelt. S. ítéletek közül mindkettő igaz lehet, de mindkettő nem lehet igaztalan.

Subdivisio: alfelosztás, alosztály. (L. Divisio.)

Subjectiv: alanyi. A megélő vagy megismerő alanyra vonatkoztatott, ehhez tartozó, ettől függő, belőle származó. Ahhoz képest, hogy az «alany», vagy «*subjectum*» kifejezést milyen értelemben használjuk, s. a következőket jelenti: 1. egy képzet, ítélet, értékelés függését egy bizonyos *egyedi* pszichikai alanytól mint olyantól, annak tehetőségeitől, hajlamaitól, előítéleteitől, szenvedélyeitől stb.; 2. ez *általános* s.-et, vagyis az összes emberi lények egyforma pszichikai alkatától feltételezettet; 3. a pszichológiai s. ezen válfájának részben a «*transscendentalis s.*» (s. tiszta

ismeretelméleti értelemben) felel meg, mint a tiszta kategorialis (a transsc. subjectumból kisarjadzó megismerési) functiók összfogalma, melyek az objectiv-egységes tapasztalati összefüggés feltételét képezik. Legszűkebb értelemben s.-ek az érzelmek és az akarati folyamatok, az érzetekkel szemben, melyek «külső ingerek» által, azaz objective feltételezettek. — V. ö. Objectum, Qualitas, Relativismus, Jelenség.

Subjectivismus: az igazság, az emberi megismerés, az értékek, különösen az erkölcsi és æsthetikai értékek subjectivitásáról, alanyiságáról való tan. A s. szerint ítéleteink és értékeléseink csak annak a módnak kifejezői, hogy miként lépünk mint alanyok a tárgyakkal vonatkozásba. A subjectivista számára tehát (talán a tiszta logikai-matematikai érvényességek kivételével) nem léteznek szigorúan általános érvényű, objective feltételezett ítéletek és értékek. (Subjectivisták: a sophisták (l. o.) a kyrenaikusok és mások.) — V. ö. Subjectiv, Relativismus, Psychologismus.

Subjectum (subiectum): jelenti 1. ontologiai értelemben (régebben, főkép a scholastikában): bizonyos állapotok, hatások «hordozóját» általában, a substantiát (l. o.) vagy állagot; 2. logikai értelemben: az ítélet alanyát, azt a tartalmat az ítéletben, melyről az állítmányt kimondjuk; 3. jelenti a lelki alanyt, a psychikai élmények mint olyanok «hordozóját». A megélő, képzelő, gondolkodó, megismerő, érző, akaró lényt, a megélés, megismerés stb. tárgyaival szemben. Az empirikus-psychologiai s., azonos activ egység az egyéni tudatösszefüggésben, melynek elválaszthatatlan mozzanata. A tudat lényegéhez tartozik, hogy egy alany-«mozzanatot» tartalmazzon, amely magát mint olyant (a reflexióban) appericiálhassa és a tárgyakkal világosan szembeállíthassa. A *transscendentalis*, *tiszta s.*, *syntheticus*-, *logikai*-, *megkülönböztető*-, *meghatározó*-, *kategorialis*- (megismerési-) *functiók fogalmilag rögzített egysége*. — V. ö. Objectum, Én, Öntudat, Lélek, Substantia.

Subordinatio: egy fogalom alárendelése egy nagyobb terjedelmű fogalom alá.

Subreptio: egy állításnak, tételnek másvalakivel csel vagy csaltság útján való elfogadtatása.

Subsistentia: állagi, állagszerű, substantialis lét, létezés.

Substantia: állag. Az azonos és megmaradó a jelenségek változásában; a tulajdonságok önállóan, önmagában léte-

zőnek gondolt «hordozója», amelyhez a tulajdonságok tartoznak, «kötve vannak.» (V. ö. *Inhærentia.*) A s.-t nem kell egy minden tulajdonságtól ment s a «jelenségek» mögött rejtőző lénynek, magánvaló dolognak (l. o.) gondolni. A tapasztalásszerűen adott dolgokat magukat gondoljuk s.-knak, amennyiben állandó kiindulási és támadási pontjai, quantitative meghatározható, dinamikus hatásoknak. A modern természettudomány a s. fogalmát az ő merevségétől megfosztani és viszonylagosítani törekszik. A modern psychologia pedig egyenesen mellőzi. A lelket nem s. gyanánt, hanem egységes folyamat gyanánt fogja fel, amelyben azonban egy a s.-hoz analog momentumot, t. i. az Ént (l. o.), illetve az alanyt (l. o.) különbözteti meg. A s. fogalmának eredetét illetőleg, különböző nézetekkel találkozunk. A rationalismus egy az észből eredő szükséges fogalomnak, az empirismus a tapasztalásból vagy az inductionból származónak, a criticismus a priori kategóriának tekinti a s. fogalmát. A sensualismus hajlandó objectiv érvényét tagadni. Némelyek a belső tapasztalásból akarják a fogalmat levezetni. — V. ö. Dolog, Lélek, Anyag, Lét, Kategória, Accidens. — Leschbrand: *Der Substanzbegriff in d. neueren Philosophie.* 1895; E. König: *Die Materie.* 1911.; Enriques: *Probleme d. Wissenschaft.* I. 1910; Cassirer: *Substanzbegriff u. Funktionsbegriff.* 1910.

Substantialis: állagi, állagszerű. *Substantialitas:* állagiság.

Substitutio: helyettesítés, képviselet, alácsúsztatás, kicserélés.

Subsumtio (a logikában) jelenti a faji fogalomnak a nemi fogalom-, vagy az alanynak az állítmány alá való rendelését.

Successio: egymásutánság, egymásrakövetkezés.

Sufismus: az arabs-perzsa mystika egy iránya; az újpalatonismus által befolyásolt emanatio-tan. (Dchelal-Eddin Rumi, Saadi és mások.) — V. ö. Tholuck: S. 1821.

Suggestio: a gondolkodás és akarás befolyásolása mások által; különösen érzelmekkel kapcsolatos képzetek, impulsusok és ösztönszerű cselekvések felébresztése, támasztása azon egyénben, kinek valamit suggerálunk, az egyén önálló gondolkodási és elhatározási képességének gátlása mellett; különösen a hypnosis (l. o.) állapotában. A s. jelensége azonban éber állapotban is sokszor előfordul. Van «önsuggestio» (autosuggestio) is. — H. Schmidkunz:

Psychologie d. Suggestion. 1892; Lippmann: Die Wirkung von Suggestivfragen. 1908; Lipps: Zur Psychol. d. Suggestion. 1897.

Superstitio: babona.

Suppositio: feltevés, felvétel, előfeltétel.

Suppositum (az előfeltételezett, felvett) a scholastikusoknál az egyedi substantia (l. o.), az individuum (l. o.).

Supranaturalismus: a természetfelettire, érzékfelettire irányuló, azt elismerő gondolkodás, hit.

Syllogismus l. *Következtetés*.

Syllogistika: a következtetésekről, syllogismusokról való tan.

Symbolikus logika l. *Algorithmus*.

Symbolum: jelkép. Minden érzéki-szemléletes részleges, amely valami elvontat, érzékfelettit, szellemit (képleg) képvisel, jelent, elevenen eléállít és kifejez. *Symbolika:* a s.-ok használata, művészete. *Symbolismus:* a symbolikus különös értékelése, főkép mint a művészi stílus iránya. — V. ö. M. Schlesinger: Geschichte des Symbols. 1912.

Sympathia: rokonszenv, rokonérzés. Ellentéte: Antipathia.

Synkategorematicusok önállótlan szavak, melyek csak más szavakkal összeköttetésben bírnak jelentéssel, értelemmel. (Pl. hogy, de). Ellentéte: kategorematicus.

Synkretismus: különböző, részben ellentétes, egymásnak ellentmondó tanok összekapcsolása, esetleg összekeverése. («Synkretikusok»: Cicero, Bessarion és mások.)

Synopsis: egy különféleség áttekintése, pl. az érzéki észrevevés által. (Kant.)

Synteresis vagy *synderesis* a középkori philosophiában és theologiában az eredeti, az ember számára sajátos, közvetlen és maradandó tudat a jóról és rosszról általában; a lelkiismeret magva («lelkiismereti szikra»), mely a természetes isteni törvény parancsait megőrzi. — V. ö. H. Appel: Die Lehre d. Scholast. von der S. 1891.

Synthesis: egybekapcsolás, összekötés, kapcsolat, összetevés. Egy sokság összekötése egységgé, szerves egységgé, melyben a részek különfélesége egy önálló egésszé van egyesítve. A (szellemi) s. a tudat (synthetikus) tevékenységének eredménye, amely természeténél fogva önmagát és élményeinek objectív tartalmait mindig újra köti össze, összefüggő egységekké, az öntudat és a tárgyról való tudat egységévé. A s. lélektanilag az apperceptio (l. o.) teljesí-

tése. A s. mint a módszeresen eljáró, a már összekötöttnek mindig újabb kapcsolataihoz és kibővítéseihöz átmenő gondolkodás egységes haladása — állandó correlatióban az analysissal (l. o.) — a megismerés és a tudomány alapfolyamata. A s. fogalma fontos szerepet játszik a Kant-féle ismeretelméletben, ahol a kategoriáknak (l. o.) és a szemléleti formáknak (l. o.) alapja; úgyszintén Hegelnél is. (A thesis és antithesis ellenmondásai a s. magasabb fogalmában felfüggesztettnek.) — V. ö. R. Manno: Wesen u. Bedeutung d. Synthesis in Kants Philosophie. Ztschr. f. Philos. u. philos. Kritik. 94. k.

Synthetikus ítélet Kant szerint az oly ítélet, melynél az alanyfogalom tartalmából kilépünk, hogy t. i. az alany-nyal — tiszta szemlélet vagy tapasztalat alapján — valami mást kapcsoljunk össze, mint amit benne eredetileg gondolkunk. (Pl. Az egyenes vonal két pont között a legrövidebb út.) Vannak a priori és a posteriori s. i.-ek. A gondolkodás minden tulajdonképi gyarapodása, az ilyen ítéletek által jön létre. Az *analytikus ítéleteknél* ellenben nem szükséges kimennünk az alany- és állítmányfogalom tartalmából; az ilyen ítéletek érvényességének felismerésére elegendő az alanyfogalom elemzése. (Pl. A test kiterjedt.)

Systema (σύστημα): rendszer. 1. objective: dolgoknak, dologi folyamatoknak és azok viszonylatainak összefüggő egésze. (Pl. világrendszer); 2. logikailag: ismereteknek egységes, elvek szerint elrendezett, belsőleg összefüggő és tagozott egésze. *Systematikus*: rendszeres. — V. ö. N. Hartmann: Systemat. Methode. Logqs. III. 1912; O. Ritschl: System u. systemat. Methode. 1906.

Szabály (regula): a történés vagy cselekvés fogalmilag meghatározott egyenletessége, egyformasága, állandósága (theoretikus, praktikus sz.). Oly tétel, melyben ilyen egyenletesség, egyformaság kimondatik vagy követeltetik. Ami egy sz.-nak engedelmeskedik, megfelel vagy ami az esetek többségében — ha nem is kivétel nélkül — bekövetkezik, az *szabályszerű*. V. ö. Norma, Törvény, Maxima, Regulativ.

Szellem ellentétben az anyaggal, a testtel, annyit jelent mint lélek (l. o.), psyche; a lelkitől, psychikaitól megkülönböztetve jelenti az értelmet, észet, elmét, a magasabb lelki életet, az értelmességet, sőt az éleseszűséget. Az emberi szellemtől megkülönböztetik a világszellemet (l. o.), isteni szellemet, az egyedi szellemtől az «összszellem»-et. — V. ö.

Dreyer: Der Begriff «Geist». 1908; H. Schell: Das Problem des Geistes. 2. kiad. 1897; L. Busse: Geist u. Körper. 1903; Cyon: Leib, Seele u. Geist. 1909.

Szellemi tudományok azok, melyek szellemi jelenségekkel, folyamatokkal, képződményekkel és törvényszerűségekkel foglalkoznak. Ilyenek a lélektan, történelem, társadalomtudomány, nyelvészet. Némelyek ide sorozzák a philosophiát, æsthetikát és ethikát is. — V. ö. Dilthey: Einleitg in die Geisteswissenschaften. I. 1883; Wundt: Logik der Geisteswissenschaften. (Logik. Bd. III.) 1908.

Személy (persona): öntudatos, célokat követő, szabadon cselekedni tudó, felelős lény. — V. ö. Én, Öntudat, Individualitas. — V. ö. Niebergall: Person u. Persönlichkeiten. 1912.

Szemlélet l. *Intuitio*.

Szemléleti formák: a tér és az idő, amennyiben a lehetséges érzéki szemlélet tárgyai vagy tartalmi formálásának és rendjének módjai. Kant szerint a tér és az idő, a külső és belső érzék subjectiv és a priori (de nem velünk született) formái. — V. ö. Tér, Idő.

Szenvedély: tartós és heves vágy; a bizonyos vágyakra, hajlamokra való erős dispositio, melyek kielégítésre várnak és a lelkiületet egyoldalúan uralják, irányítják. — V. ö. Affectus.

Szenvedni (elszenvedni, passio): a cselekvés, a tevékenység ellentéte, correlatuma; általában egy történést jelent egy lényben, amely ennek kívülről kényszerített fel, egy állapotot, melynek hordozója ugyan maga a szenvedő lény, melynek oka azonban egy más lényben fekszik. V. ö. Receptivitas.

Szép l. *Aesthetika*.

Szerv egy élő egész, egység része, mely az összes többi rész által van és ezek és az egész céljait szolgálja.

Szerves (organikus): szervekkel ellátott, élő a mechanikussal szemben.

Szervezet (organismus): erőknek egységes, teleologikusan (l. o.) meghatározott és magát (belülről) teleologikusan meghatározó, kifejlődő, a külső világ ingereire reagáló rendszere, mely erők mindegyike az egész szolgálatában áll, amint viszont az egész a részerőkért működik. — V. ö. Élet, Evolutio.

Szükséges vagy szükségképi a szó *objectiv* értelmében minden lét vagy történés, mely *objectiv* törvényszerűségen alapul, *objectiv* törvényszerűség által van meghatározva.

Objectiv sz.-ség 1. a *logikai* sz.-ség, mely a gondolkodás (ítélés, következtetés) tartalmainak logikai törvények által való meghatározottságában áll; 2. a *természeti* sz.-ség: a *physikai-empirikus* sz.-ség, mely a tapasztalati, természeti történéseknek, másoktól való törvényszerű (causalis) függésében áll; 3. a *metaphysikai* sz.-ség, mely a tevékenységeknek, a dolgok lényege által való meghatározottságában áll. — Subjectiv sz.-ség 1. a meggyőződés subjectiv kényszere, mely az ítéleti actusokhoz tapad. Ezt tévesen össze szokták cserélni a logikai sz.-séggel; 2. a cselekvések függése az akarattól, az akarati actusok függése a motivumoktól (praktikus sz.). — Fogalmilag meg kell különböztetni a *causalis* és a *teleologikus* sz.-séget. Az első az okozatnak az ok által, a második az eszköznek a cél által való meghatározottságában áll. — A sz.-ség ellentéte a *véletlenség* (l. o.).

T

Tabula rasa (üres, iratlan tábla): Ezzel hasonlítják össze a sensualisták (l. o.) az emberi lelket, melyre azután a tapasztalás írja mintegy a maga betűit. (Stoikusok, Hobbes, Gassendi, Locke és mások.)

Talentum: tehetség, adomány. Határozott szellemi «tehetség», melyet az egyén, mint rávalóságot örököl és amely gyakorlat által különösen könnyű, biztos ügyes, eredményes functióvá fejleszthető ki. A t. mint olyan egyoldalú és (szűkebb értelemben véve) nem bír a *genie* teremő erejével. — V. ö. Génie. — V. ö. Reibmayr: Die Entwicklungsgeschichte des Talents u. Genies. 1908.

Tao («út», ész): Lao-tse-nél a tiszta minőség nélküli abszolút lét, mint a dolgok ősoka.

Tapasztalás (empiria): az érzéki tárgyak megismerése (érzéki) észrevevés (l. o.) alapján és pedig egyrészt a külső világ dolgainak, másrészt a lelki folyamatoknak észrevevésén alapuló megismerése (külső-belső t.). A t. vonatkozhatik egyes érzéki dolgokra és vonatkozhatik arra is, ami az érzéki dolgok különféleségében közös. Ez utóbbi t.-i ismereteket *inductio* (l. o.) és megfigyelés által nyerjük. A t.-i ismeretek legfeljebb csak *comparativ általánosságuk* (l. o.) lehetnek, de sohasem lehetnek szükségképiek és szigorúan általánosak, mint az apriori ismeretek,

melyeknek érvényét mindenkor feltételezik. — V. ö. Apriori, Empirismus, Rationalismus.

Tárgy l. *Objectum*.

Tárgyelmélet (*Gegenstandstheorie*): A. Meinong szerint általános elmélete annak, ami a (különbözőnemű) tárgyak (és azok relatioinak) sajátos természetéből, lényegéből ki-folyólag, tekintet nélkül arra, hogy léteznek-e azok vagy sem, azaz a tárgyakat illetőleg *a priori* (l. o.) megismerhető. A t. nem valóságos, nem létező, sőt lehetetlen tárgyakkal is foglalkozik. — V. ö. Untersuchungen zur Gegenstands-theorie. Hrsg. v. Meinong. 1904; Meinong, Die Stellung d. Gegenstandstheorie im System d. Wissenschaften. 1907.

Társadalmi erkölcsstan l. *Socialis ethika*.

Társadalmi lélektan l. *Socialis psychologia*.

Társadalomtudomány l. *Sociologia*.

Tartam: az állandó szakadatlan lét, állandó időbetöltés, egy tartalom azonos megmaradása egy bizonyos időn keresztül. (A t. (durée) fogalma, Bergson bölcséletének egyik alapfogalma.)

Tautologia: szószaporítás. Oly beszéd, mellyel különböző szavakkal ugyanazt fejezzük ki.

Teleologia: céltan, a dolgok célszerűségéről való tan. A történés és a történés rendjének magyarázata a céleszme által, célkitűző vagy célratörékvő tevékenységből. A t. különböző formákban lép fel. 1. Mint *transscendens* t., mely szerint a célszerűség kívülről (isten, a természet) által kitűzött célokon alapul. 2. Mint *immanens* t., mely szerint a célszerűség, a dolgokban magukban rejlő tényezők-ből (immanens célokokból, célratörékvésekből, akarati actusokból) ered. A transscendens t. egyik válfaja az anthropocentrikus t., mely az embert a teremtes céljának tekinti és minden történést reá vonatkoztat. A t. ellentéte a mechanizmus. A kettő azonban philosophiailag egy magasabb synthesisben egyesíthető. *Teleologikus*: céltani; célszerűségre, célokra vonatkozó. Teleologusok (különböző formákban): Sokrates, Platon, Aristoteles, Plotinos, a scholastikusok, Leibniz, Chr. Wolff, Shaftesbury, Kant, Schelling, Schopenhauer, Lotze, Fechner, E. v. Hartmann, Wundt, Ravaisson, Lachelier, Fouillé, J. Ward és mások. Antiteleologusok: Bacon, Hobbes, Descartes, Spinoza és a mechanistikus világnézet (l. o.). — V. ö. Cél. — V. ö. Medveczky F., Gedanken üb. d. T. in d. Natur. 1878; Ber-

nátsky J., Reinke célszerűségi elve a biológiában. (M. filoz. társ. közl., 1912.); Eisler, Der Zweck, 1914.

Teleologiai (physiko-theologiai) istenbizonyíték: következtetés a világ célszerűségéből és rendjéből istenre, mint a világ «építőmesterére», rendezőjére. (Alkalmazzák: Sokrates, Platon, Aristoteles, a stoikusok, Cicero, Philo, Szt. Ágoston, a scholastikusok, Leibniz, Chr. Wolff, W. Derham, Herbart.)

Telepathia: egészen távoleső dolgok «észrevése», vagy idegen gondolatok és képzetek megismerése közvetlen módon, egy a megismerőre való «átvitel» útján, amely némelyek szerint radioaktív «emanation» alapul. A t. jelensége a tudomány mai állása szerint még nem magyarázható meg kielégítően. — V. ö. Suggestio.

Telos: cél.

Temperamentum: vérmérséklet, véralkat. A kedélyi és akarati izgékonyosság különös fajtája. Typikus vérmérsékletnek tekintik többnyire: a cholerikus vagy epés, a sanguinikus vagy vérmes, a melancholikus vagy méla és a phlegmatikus vagy közönyös (hideg) t.-ot. A valóságban ezek keverten fordulnak elő, nem pedig tisztán és életkor, nem, faj stb. szerint különböznek. — V. ö. E. Hirt, Die Temperamente. 1905; B. Hellwig, Die vier Temperamente. 1909.

Tendentia: törekvés, irány, irányzat, célzat, cél.

Tér: érzéki dologészrevéseink, -szemléleteink, -képze-teink tartalmainak szükséges formája. Minden érzéki dolog, melyet észreveszünk, szemlélünk, képzelünk, szükségképen a t. formájában van számunkra adva. A t. a tapasztalati tartalmak rendjének egy határozott törvényszerű módja. A t. képze, illetőleg fogalma tehát nem vezethető le az érzetektől, az érzéki benyomásokból, mert maga nem érzet és mert minden érzéki tartalom adottsága lehetőségének feltételét képezi. A t. képze ennyiben a priori, azonban nem velünkszületett, a tapasztalás folyamán fejlődik ki. A fogalmilag (általános érvényűen) meghatározott t., a geometriai t. nem valami realis, hanem abstractum. A physikai t. (a szabad mozgási lehetőség értelmében is) objectiv általános, a fogalmakban állított, fölfogott tárgyakhoz tartozik, mint azok szükséges formája. A t.-re vonatkozó főproblemák és azok felfogásai a következők: 1. a t.-képzet pszichologiai eredetének problemája: aszerint, amint a t.-képzet velünkszületettnek, vagy az érzettel eredetileg

adottnak, vagy kifejlődési terméknek tekintetik, van nativistikus, empiristikus, genetikus elmélet (mind különböző formákban); 2. a t.-képzet érvényességének problémája: apriorismus (l. o.), empirismus (l. o.); 3. a t.-fogalom realitásának problémája (metaphysikai problema): eszerint a teret némelyek objectivnek, illetve realisnak tekintik, mások subjectivnek és ismét mások subjectivnek, de objectiv alappal bírónak tekintik. — Kant szerint a t. 1. a megismerés subjectiv formalis alkatrésze, 2. nem tapasztalati, nem érzéki adat, továbbá nem discursiv fogalom, hanem «tisztá szemlélet» a priori, 3. objective érvényes, azonban csak empirikusan-realis, minden «jelenség» számára érvényes, ezek szükséges feltétele, nem pedig transzcendens. — «Metageometriaiak» («metamathematikaiak») azon t.-elméletek, melyek szerint a mi t.-szemléletünk csak egyik fajta más lehetséges t.-szemléleti fajták között, a mi három dimensionális euklidesi terünk, csak egy specialis eset más (sphærikus, n-dimensionalis) terek között. (Bolyai, Gauss, Riemann, Lobatschewskij.) — V. ö. Idő. — V. ö. Palágyi M., Neue Theorie von Raum u. Zeit. 1901; Baumann, Die Lehre v. Raum, Zeit u. Mathematik. 2 k. 1868—69.; Herbertz, Die Philos. des Raumes. 1912.

Teremtés (creatio): általában egy tárgy alkotása akarat által (a művésznél összeköttetésben a képzelettel), különösen pedig a világ létrehozása isten által. Míg némelyek a világot öröktől fogva létezőnek tartják, addig mások a világnak semmiből való t.-ét, ismét mások annak örök anyagból való t.-ét tanítják. A világ t.-ét, majd időbeli, majd pedig idő feletti, örök, folytonos actus gyanánt határozzák meg.

Terjedelem, logikai l. Fogalom, Quantitas.

Természet (natura): jelenti 1. a culturával (l. o.) ellentétben, az emberi tevékenység által még érintetlent, a dolgok eredeti állapotát, rendjét és hatását; 2. jelenti a szellemmel ellentétben, az érzékileg észrevehető, objectivet, anyagit, a causalis szükségszerűség kényszere alatt álló physikailag-törvényszerűen rendezettet, hatót; 3. egy dolog belső elvét, lényegét, létjellegét («a dolgok természete»); azt, amiből tevékenységük ered és legközelebb felfogható; 4. jelenti a tapasztalható dolgok mindenségét, egészét, összefüggését (gyakran egység gyanánt gondolva és megismerés útján). Tudományos értelemben véve a t. a tapasztalati, illetve tapasztalható tárgyak, a «jelenségek» törvény-

szerű kapcsolata, összefüggése. A t.-et majd isten által teremtettnék, majd önálló örök realitásnak, majd a magánvaló dolgok (l. o.) világának, majd pedig törvényszerűen összekapcsolt jelenségek foglalatjának tekintik. — V. ö. Naturalismus, Világ, Cultura.

Természetphilosophia (philosophia naturalis) a természet metaphysikája (l. o.); a természettudományok általános eredményeit összekötő, feldolgozó és értelmező egységes elmélet a természeti tárgyak és folyamatok lényegéről. Az ókorban a t. összeesik a természettudománnyal. Így az ion természetbölcseleknél, az atomistáknál, az eleai bölcseleknél, Aristotelesnél, Lucretiusnál és másokál. Új életre ébred a t. a renaissance idejétől kezdődőleg: Paracelsus, Cardanus, Telesius, Campanella, G. Bruno, N. Cusanus, Kepler, Kopernikus, Galilei, Leonardo da Vinci, F. Bacon, Descartes, Leibniz, Newton etc. Dynamikus, phænomenalistikus t.-t tanít Kant. A t., mint az empirikus természettudománytól megkülönböztetett és a természet utolsó principiumai felőli fogalmi-constructiv, a prioristikus, metaphysikai speculatio a XIX. század első harmadában virágzik a Schelling- és Hegel-féle iskolákban. Ezután egyideig a természettudomány minden t.-t elutasít és legfeljebb materialistikus természetelméletet állít fel. A később újra fellépő t. fokozatosan veszít speculativ jellegéből és mindinkább a természettudományok általános elméletének jellegét veszi fel. A t.-nak a darwinismus adott újabb impulsust. A természettudományokra támaszkodó t.-t tanítanak: J. H. Fichte, Ulrici, Carriere, E. v. Hartmann, Fechner, Haeckel, Spencer, Renouvier, Pesch, F. A. Lange, O. Schmitz-Dumont és mások. — V. ö. Pauler Á., A t. fogalmáról; H. Michelis, Naturphilosophie des XIX. Jahrhunderts. 1912; Classen, Vorlesungen üb. moderne Naturphilosophie. 1908; Höfler, Zur gegenwärtigen Naturphilos. 1904.; Becher, Naturphilosophie. 1915.; Schaller, Geschichte d. Naturphil. v. Baco bis auf uns. Zeit. 2 k. 1841—46.

Természettudományok azok, melyek a természeti (tér- és időbeli) dolgokkal, tényekkel, a külső tapasztalás, észre-
 vés tárgyaival foglalkoznak; azokat leírják, magyarázzák és a közöttük fennforgó törvényszerű viszonyokat és vonatkozásokat, megfigyelés, kísérletezés ill. inductio (l. o.) segítségével megállapítják. T.-ok: a mechanika, a physika, az astronomia, a chemia, a biológiai tudományok. A t.-okat meg kell különböztetni a matematikai-logikai és a szellemi

tudományoktól (l. o.). A régi t.-oknak általában speculatív és metaphysikai jellegük van. A t.-ok mai empirikus, kísérleti, matematikai-quantitativ módszere, csak a XVI. században nyer első és kezdetleges alkalmazást. — V. ö. Természetphilosophia. — V. ö. Rickert, Die Grenzen d. naturwissenschaftl. Begriffsbildung. 1896, 1902; Frischeisen-Köhler, Wissenschaft u. Wirklichkeit. 1912; Enriques, Probleme d. Wissenschaft. 1910; Dannemann, Grundriss e. Geschichte der Naturwiss., 2. kiad. 1902; Mikola S., A physikai alapfogalmak kialakulása. 1911.

Terminismus: az a tan, hogy az «universaliák», az általánosságok, általános fogalmak csak mint «terminus»-ok, kifejezések, szavak, (fogalmi-) jelek állnak fenn, léteznek. (Occam és mások.) (Conceptualismus, nominalismus [l. o.].)

Terminologia: műnyelv; egy tudományban használatos műszavak tana, foglalatja. A magyar philosophiai t. kiépítésére törekedett a M. T. Akadémiától 1834-ben kiadott «Philosophiai Műszótár». Újabban: Alexander Bernát, Bánóczi József (Magyar Nyelvőr. 1879 stb. évf.), Kiss János (Bölcséleti Folyóirat 1889, 1894 stb. évf.). — V. ö. Kornis: A magyar bölcséleti műnyelv fejlődése. (Magyar Nyelv. 1907—8.)

Terminus (eredeti jelentése: határ): fogalom; ítéletelem (alany, állítmány); szó. *Terminus maior* és *-minor* és *terminus medius* l. Következtetés.

Test: jelent: 1. geometriai értelemben: egy három dimenziójú térbeli alakot; 2. physikai értelemben: egy határolt darab anyagot (l. o.); térbelileg rendezett kvalitások egységes összeségét, foglalatját (naív t.-fogalom); egy térrészt betöltő ellentállások, energiák, erők egységes foglalatját (természet tudományi t.-fogalom). A szerves t., mint erők egy alárendelt rendszere, különbözik a szellemtől, a magasabb gondolati, akarati functióktól. A t.-ek lényeges sajátossága az áthatatlanság. A realismus a t.-eket magánvaló dolgoknak (l. o.), vagy ezek jelenségeinek tekinti, az idealismus pusztá képzet vagy -érzetkomplexumoknak, illetve ezek törvényszerű összefüggéseinek tekinti azokat; a materialismus minden valóságot t.-inek tart. — V. ö. Materia.

Tétel (propositio): egy ítélet (l. o.) nyelvi kifejezése. Nyelvileg kifejezett, kimondott ítélet. Bolzano különbséget tesz, kifejezett, kimondott t. és *magánvaló* t. (Satz an sich) között. Magánvaló t. alatt egy helyes vagy hamis kifejezett,

kimondott t. tartalmát képező értelmet, jelentést (magában véve) ért. Míg a kimondott t. (mint kifejezett gondolati actus) valóságosan létezik, addig a magánvaló tétel, mint puszta értelem, jelentés nem létezik realisan; független a léttől. — V. ö. Ítélet.

Tévedés: a hamisnak az igazzal való összecserélése; hibás, helytelen, hamis gondolkodás, amely (és amennyiben) igaznak tartatik. A t.-ek előítéleteken, az érzékek és az emlékezet tökéletlenségein, az ítélő- és következtetési képesség hiányán, a megfigyelés és reflexió pontatlanságán, elhamarkodáson, a figyelem és az akaraterő gyengeségén alapul. — V. ö. Igazság, Látszat, Érzéki csalódások.

Theismus: 1. ellentétben az atheismussal egy (személyes, transzcendens) istenben való hit; 2. szemben a pantheismussal (l. o.) egy világonkívüli, világfeletti isten felvétele; 3. megkülönböztetve a deismustól (l. o.) egy személyes isten felvétele, aki akaratánál és erejénél fogva örökké hat a világban, a világ folyásába belenyúl.

Thelismus (theletismus) l. *Voluntarismus*.

Theodicea: isten igazolása a világ bajaival és célszerűtlenségeivel szemben, amelyek isten tökéletességével meg-egyeztethetlenségnek látszanak. Az újkorban különösen Leibniz theodiceaja nevezetes. (Théodicée. 1712.)

Theologia: eredetileg az istenekről, istenről való tudomány. Abélard óta vallástudományt jelent. Istennek a világhoz s az embernek az istenhez való viszonyáról szóló tudományt.

Theorema: tantétel.

Theoretikus: elméleti. A puszta megismerésre, nem a gyakorlatra, praxisra vonatkozó; fogalmi gondolkodás és nem empiria (l. o.) által való. — V. ö. Praktikus.

Theoria: elmélet. Egy ténycsoport tudományos, fogalmi, törvényszerű, egységes elvből való magyarázata; gyakran mint lezárt hypothesis (l. o.), vagyis oly hypothesis melyet a tapasztalat tartósan igazolt. Az elmélet a gyakorlattal ellentétben, a puszta megismerés mint olyan, amely azonban befolyással van a gyakorlatra. A t. szó eredetileg szemlélődést, speculatiót jelentett.

Theosis: a lelkek felolvadása istenben; egyesülés az istenséggel az «unio mystica»-ban, mint e és jó. V. ö. Mystika, Nirvana.

Theosophia: isten mystikus, közvetlen, szemlélése és megismerése; magasabb tudás isten, a teremtés és a lét

titkai felől. Theosophusok az újplatonikusok, gnostikusok (l. o.), mystikusok (l. o.). V. Weigel, J. Böhme, E. Swedenborg, Baader, Schelling, St. Martin. Az ind speculatio befolyása alatt áll a modern th. (Megalapítói Helen P. Blavatsky és H. S. Olcott.) — V. ö. Stojits I.: T. és t.-i mozgalom. 1910.; Nagy D.: T. 1907.

Thesis: 1. állítás; 2. bebizonyítandó tantétel. *Thetikus*: Állító.

Theurgia: varázslás. Kísérlet istenekre és dæmonokra, az emberekre nézve kedvező vagy káros módon hatni. (Iamblichos, Proklos és mások.)

Thomismus: Aquinoi szt. Tamás philosophiája és theologiája. A (módosított) aristotelismus synthesise a keresztény-theistikus világnézettel. A megismerési folyamat az érzéki tevékenységgel és a tapasztalással kezdődik és az általános, a lényeges megragadáshoz emelkedik fel. Az ember lényege szigorúan egységes, dacára annak, hogy két különböző alkatrészből van összetéve. A lélek egyes erői egymás között és a lelki substantiáktól realisan különbözők. Az intellectust, a lét rendje szerint elsőbbség illeti meg az akarattal szemben. A potentia és actus, a materia és forma aristotelesi fogalmait a th. mindenütt szigorúan keresztülviszi. Az universaliák kérdését illetőleg, a mérsékelt realizmus álláspontját foglalja el. Isten az első, szükséges, legtökéletesebb és rendező lét, az első mindent át-fogó ok. Lényege tiszta valóság (actus purus ipsum esse subsistens). Isten teremő gondolata, a teremtmények számára örök törvény (lex æterna Dei). — A középkori thomistáknak (kik a dominikanus rendből származtak), a ferenc-rendi *skotisták* (Duns Scotus hívei) voltak ellenesei, különösen theologiai kérdésekben. A *neothomismus* vagy újthomismus különösen a XIII. Leo pápától 1879-ben kiadott encyklika: «Aeterni patris» hatása alatt indult virágzásnak. Újthomisták és újscholastikusok: Stöckl, G. Hagemann, J. Kleutgen, Gutberlet, T. Pesch, W. Schneider, V. Cathrein, O. Willmann, A. Lehmann, C. Frick, M. de Wulf, Mercier, J. Balmes és mások. Nálunk: Kiss János, Székely István, Trikál József, Schütz Antal és Pécsi Gusztáv. V. ö. K. Werner: Der hl. Thomas v. Aquino. 3 k. 1858—1859; Gonzales: Tanulmányok szt. Tamás bölcsezetéről. 1883—85; Eucken: Die Philosophie des Thomas v. A. 1910. — V. ö. Scholastika.

Thought [angol]: gondolkodás, gondolat, intellectus.

Timologia: értékelmélet. (A. Döring.)

Tiszta: idegentől, egy dolog lényegéhez nem tartozó hozzáadástól ment, szabad; valami az ő sajátos létmódjában, önlétében véve. *T. ész-nek* nevezi Kant az a priori elvekből való megismerési képességet; *T. szemlélet-eknek* a tér és az idő szemléleti formáit magukban véve; *T. ész-jogalmak-nak* a kategoriákat (l. o.). *T. tapasztalás* a minden gondolati hozzáadástól, (az elvonásban) megtisztított tapasztalás. *T. gondolkodás*, (az elvonásban) a tapasztalattól megtisztított gondolkodás.

Toldatos következtetés l. *Epicherema*.

Topika: okvetés tan, bizonyítéktan. Tan a «logikai helyek»-ről, («loci»), a közhelyekről («loci communes»), általános szempontokról (illetőleg ezek feltalálásáról), amelyek egy thema fejtegetésér, taglalására szolgálnak. A bizonyítékok találásának művészete. (Aristoteles, Cicero, Petrus Ramus.)

Totalitas: összeség, egész, mindenség.

Totemismus: kezdetleges vallás; a totem-nek vagy törzsjelnek (amely bármilyen élő vagy élettelen tárgy lehet) vallásos tisztelete. — V. ö. Pikler u. Somló: Der Ursprung des Totemismus. 1900.

Tömeglélektan: a hasonló érzelmek, törekvések, képzetek, célok által sajátos egységgé összekapcsolt embercsoportok, tömegek lélektana, melyek az egyedekkel szemben új tulajdonságokat mutatnak (az affectusok, ösztönök, impulsivitás fokozottsága; a kevésbé tudatosnak, érzelmszerűnek, a szenvedélyeknek, alogikusnak túltengése; a «vezetők» suggestiv ereje és prestige-e). (Le Bon, Sighele, Lazarus, Schäffle, Ratzenhofer, Wundt.) — V. ö. Le Bon: A tömegek lélektana. 1913; Jászi V.: Kollektív lélek (Husz. Száz 1904); Farkas G.: Az emberi csoportok lélektana. 1916.

Történetbölcselet: a történelem formális és materiális elveiről való tudomány; a történettudomány előfeltevéseiről és logikai feltételeiről (történelmi módszertan és ismeretelmélet); a történelem lényegéről, tényezőiről, irányairól, céljairól, értelméről való elmélet. — Dilthey: Einleitung i. d. Geisteswissenschaften. I. 1883; Simmel: Probleme d. Geschichtsphilosophie. 1905; Bernheim: Lehrbuch d. histor. Methode u. d. Geschichtsphilos. 1908; F. Münch: Das Problem d. Geschichte. Kant-Studien, XVII. 1912; Kornis Gy.: Dilthey történetelmélete. 1913;

U. a. Történelem és pszichológia. 1914; Madzsar J.: Lamprecht K. történetelmélete. (Századok, 1908).; Rickert: Naturwiss. und Kulturwiss. 1910. 3. kiad. 1915; U. a., Die Grenzen der naturwiss. Begriffsbildung. 2. kiad. 1913.; Fogarasi B., A történeti ész kritikájáról. (Új élet, 1914. évfolyam.)

Törvény (lex): általánosságban oly szabály, mely szerint, melynek megfelelően valaminek szükségképen történnie kell. A *jogi* és *ethikai* t.-eknél a szükségesség teleológiai (l. o.). Ezek a t.-ek valami kellőt (Sollen) fejeznek ki, egy követelményt, parancsot, vagy tilalmat; azt, hogy mikép kell cselekednünk, ha bizonyos jogi vagy erkölcsi eszméket meg akarunk valósítani. Szabályozzák az egyedek akarását és cselekvését. Normatív jellegük a logikus gondolkodás t.-ei is. (V. ö. Logika.) — A *természeti* t.-ek, kifejezések vagy formulák, történések általános és állandó, meghatározott feltételek mellett mindenkor és mindenütt fellelhető összefüggései számára. A t.-fogalom logikai gyökere az azonosság elve (l. o.), amelynek megfelelően azt várjuk, hogy a dolgok lényege nem változik, hogy azok hatásaiiban önmagukkal egyenlők maradnak, bárhol és bármikor hassanak is. — V. ö. Inductio, Norma, Causalitas, Szükséges, Véletlen. — V. ö. O. Janssen: Das Wesen der Gesetzesbildung. 1910; Cassirer: Substanzbegriff u. Funktionsbegriff. 1910; Boutroux: A természettörvény fogalma a jelenkor tudományában. 1913.

Törzsfogalom l. *Kategoria*.

Traditionalismus: az a tan, hogy a nyelv és első ismeretek közvetlenül isten által nyilatkoztattak ki az első embernek és hogy ettől hagyományként származtak át az emberiségre. (Lamenais, de Maistre, Ballanche.)

Traducianismus (tradux, sarjadék): az a tan, hogy a gyermek lelke az atyai magból támad. (Tertullianus és mások.)

Tragikus az, ami az emberi erő és nagyság, hősiesség, erősebb hatalmakkal (a végzettel) való küzdelmének oly szemléletét nyújtja, mely kedélyünket nemcsak megindítja, hanem egyúttal fel is emeli.

Trance [francia]: hypnotisált egyének álomszerű állapota. Spiritista mediumok önkívületi állapota. — V. ö. Hypnosis.

Transformatio: átalakulás, átváltozás. *Transformismus* annyit jelent, mint evolutionismus (l. o.).

Transiens: egy fogalom, egy tevékenységi körön túlmenő, egy más körre átmenő. Ellentéte: Immanens (l. o.).

Transscendens: 1. annyit jelent, mint érzékfeletti, a tapasztalás határain túl eső, nem tapasztalható; t. tehát oly fogalom, amely valami tapasztalatilag nem adhatóra, a tapasztalati megismerés keretein kívül esőre vonatkozik. Pl. a világakarat fogalma; 2. annyit jelent, mint: a tudat számára t., azaz mindazt jelenti, ami nem tartozik a tudatélményeink realis állományához, mindazt, amire a tudatélményeink, -actusaink (intentionalisan) vonatkoznak; így idegen Én-ek élményei, saját előbbi élményeink, a külső dolgok (amelyek a tapasztalás számára immanensek), etc. — T. metaphysikai értelemben a világfeletti, világon kívüli isten viszonya a világhoz. — V. ö. Immanens, Objectum, Magánvaló dolog, Lét.

Transscendentalis Kant óta az, ami az objectiv tapasztalás lehetőségének «tisztá» fogalmak és alaptételek által való a priori megalapozására vonatkozik. T. az a megismerés, hogy «a priori ismeretelemek, melyek a tapasztalattól függetlenek, mikép vonatkozhatnak mégis a priori a tapasztalás tárgyaira», illetve mikép bírhatnak érvényességgel a tapasztalásra és annak tárgyaira nézve. (Kant.)

Transscendentalis módszer: az a priori előfeltevések, alapvetések, objectiv érvényességének igazolása, azon jelentőségük és értékük kimutatása által, mellyel az egységes és általánosérvényű tapasztalati összefüggés céljaira bírnak. — V. ö. Scheler: Die transscendentale u. Psychologische Methode. 1900.

Transscendentalis apperceptio l. Apperceptio. — *Transscendentalis aesthetika* l. Aesthetika. — *Transscendentalis deductio* l. Deductio. — *Transscendentalis subjectum* l. Subjectum. — *Transscendentalis schema* l. Schema.

Transscendentalis philosophia Kant szerint az a priori megismerés philosophiája; «a tiszta ész összes elveinek rendszere.» — V. ö. Kantianismus, Criticismus.

Trichotomia: háromtagú felosztás.

Trilemma l. Dilemma.

Tudás: jelenti a világos tudatot valamiről; továbbá az objective megalapozott, szilárd meggyőződést; a biztos ítéletet, vagy az ehhez való dispositiót. A t. a (viszonylagosan) lezárt megismerés, illetőleg ismeretek egy összességének bírása. A t. vagy egyenesen szemléleten, észrebevésen és tapasztalaton, vagy pedig következtetésen alapul.

A t. ellentéte a hit, a vélekedés és a kétely. — V. ö. Ismeret, Evidentia, Skepticismus, Relativismus. — V. ö. J. Baumann: Der Wissensbegriff. 1908.

Tudat: tág értelemben jelenti egy egyén, vagy egy egyénekből álló tömeg, vagy socialis alakulat lelki élményeinek összefüggését (individualis tudat — collectiv t., vagy tömeg-t.); továbbá az összes lelki folyamatok (és lelki tartalmak) faji jellegét, közös lényegét. Az Énről kimondva, a t. subjectiv tevékenység, az Én állapota, módosulata: activ t. Szűkebb értelemben a t.: figyelmes élmény. A legszűkebb értelemben annyit jelent, mint tudás (l. o.), reflectált tudat és amellet még öntudat. — V. ö. Öntudat, Öntudatlan (nem tudatos). — V. ö. Várkonyi H.: A tudat fogalmáról. 1912; G. Uphues: Vom Bewusstsein. 1904; Herberth: Bewusstsein, Unbewusstes. 1908.; Grau: Die Entwicklung des Bewusstseinsbegriffes im XVII. u. XVIII. Jh. 1916.

Tudatelemek: a folytonos, egységes tudat, vagy az élményfolyam abstractio s elemzés által elvont mozzanatai, oldalai, amelyek csak kiemelhetők a figyelem által, de amelyek magukban, elszigetelten nem léteznek a valóságban. Az ú. n. *atomistikus lélektan* (l. o.) az ilyen abstract elemekből felépítettnek képzei a lelki életet és tényeket.

Tudatküszöb (Schwelle des Bewusstseins): képleges kifejezés a világosság azon foka, határa számára, melynél valamely érzet, valamely psychikai benyomás a tudatból kiszorul, észrevehetetlenné válik, vagy amelynél a tudatban felmerül, észrevehetővé válik.

Tudat szűke (Enge des Bewusstseins): kifejezés azon tény számára, hogy egy és ugyanazon időpontban mindig csak csekély számú különböző érzet, vagy képzet tudatos; hogy a tudat egyidejű tartalmak csekély számára van korlátozva.

Tudomány (scientia): objectiv értelemben egy bizonyos tárgykörre vonatkozó igazságok rendszeres összefüggése. Subjectiv értelemben a t. annyit jelent, mint tudás (l. o.). Az egyes t.-ok positiv ismereteken kívül, teoriákat (l. o.), hypothesiseket (l. o.) és módszereket (l. o.) tartalmaznak. Az egyes t.-ok alaptételeit, utolsó elveit, előfeltevéseit és céljait a philosophia teszi vizsgálat tárgyává. A t.-ok részben leírják, elemzik, okozatilag és genetikusan magyarázzák az őket érdeklő tárgyakat, történeteket, tényeket, részben pedig szabályokat, normákat állítanak fel bizonyos célok megvalósítására (praktikus, normativ t.-ok). Míg

a formalis vagy idealis t.-ok (mathematika, logika), a (gondolati és szemléleti) tárgyaknak általában, formalis lényegében gyökerező a priori törvényszerűségeket kutatják, addig a materialis vagy realis t.-ok, a tapasztalás nyújtotta adatokból és tényekből kiindulva (főkép az inductio segítségével), az objectiv, általános érvényű tapasztalati összefüggések és az ezekben megnyilvánuló törvényszerűségek megállapítására törekszenek. A materialis vagy realis t.-ok természettudományokra (l. o.) és szellemi t.-okra (l. o.) tagozódnak. A t.-ok jelentőségét az életre nézve a pragmatismus (l. o.) hangoztatja. Továbbá Mach, Ostwald. A t.-ok osztályozását számosan kísérelték meg. Így F. Bacon, d'Alembert, Schopenhauer, A. Comte, Wundt, Spencer, Ostwald és mások. Comte pl. a t.-okat elvont, illetve concret voltak fokai szerint osztja fel. A t.-ok «hierarchiája» szerinte a következő: matematika (arithmetika, geometria, mechanika); astronomia; physika; chemia; biologia (physiologia); sociologia. — V. ö. Natorp: Logische Grundlagen d. exacten Wissenschaften. 1910; F. Enriques: Probleme d. Wissenschaft. 1910.; R. Höningwald: Zur Wissenschaftstheorie u. -systematik. (Kantstudien, XVII. 1912); Rickert: Kulturwiss. u. Naturwiss. 1910; Pauler Á.: A tudomány fogalmáról. (Magy. filoz. társ. közl. 35. 1910.)

Tudománytan: a tudás és a tudományok elmélete. Az a tudomány, mely az egyes tudományok módszereivel, alapjaival, előfeltevéseivel és céljaival foglalkozik. Mint t. szerepel a logika (különösen a módszertan) összeköttetésben az ismeretelmélettel. — V. ö. Tudomány. — V. ö. Bolzano: Wissenschaftslehre. 4 k. 1837.

Tuismus annyit jelent, mint *altruismus* (l. o.).

Tulajdonság (proprium, attributum, qualitas): tágabb értelemben minden, valamely állapotot jelentő állítmány, amely egy alanyról kimondható. Szűkebb értelemben egy dolog minden viszonylagosan megmaradó állandó minősége, melyet mint annak természetéhez, lényegéhez tartozót, mint abban gyökerezőt tekintünk. A dolog egység, mely számára (vagy fájának számára) sajátos t.-ok bizonyos különféleségében — melyek egyéb dolgoktól megkülönböztetik, melyeket azonban részben a fajtájához tartozó egyéb dolgokkal közösen bír — azonosan megmarad. A dolog, t.-ainak a «hordozója». A t.-ok a dologgal az «inhærentia» viszonyában állnak. A dolgok t.-ai közelebből, mint *érzéki* *qualitasok* vannak számunkra adva, melyeket a dolgok

quantitativ-dynamikus határozmányainak (tér- és időbeli hatási lehetőségek, visszahatási módok) jelei gyanánt fogunk fel. Ezek ismét a megismerő tudat számára nem adott valóságos, «magánvaló» állapotainak nyilvánulásai, «jelenségei» gyanánt tekinthetők. — V. ö. *Qualitas*.

Typus: mintakép, öskép, jelleg; a forma, melyben rokon formák egy sorának tulajdonságai a legtökéletesebben képviselve vannak, faji jelleg, objectiv egység («eszmé») gyanánt gondolva. Platon a dolgok t.-ait ideaknak, eszméknek nevezi. *Typikus*: A t.-t az általánosat képviselő, kifejező.

U

Ujplatonikusok voltak azon bölcselek, kik Platon és más görög bölcselek (pythagoreusok, stoikusok és mások) tanait keleti eszmékkel kapcsolták össze. Tanuk *mystika* (l. o.), *emanatiótan* (l. o.), *theosophia* (l. o.). Ujplatonikusok: Ammonios Sakkas, Plotinos, Porphyrios, Jamblichos, Proklos, Syrianos és mások. — V. ö. A. Richter: *Neuplaton. Studien*. 1867; A. Drews: *Plotin*. 1907.

Unio mystica: a lélek *mystikus* egyesülése istennel az *ekstasis* (l. o.) állapotában. — V. ö. *Mystika*.

Universaliak: általánosságok, általános fogalmak, nemi fogalmak (l. Általános). Az u.-ra vonatkozó vita a középkorban azon kérdés körül forgott, hogy milyen érvénnyel bírnak az általános fogalmak: 1. hogy objectiv érvényűek-e (realismus l. o.), 2. hogy subjectiv érvényűek-e (terminismus l. o.) és pedig *a*) mint puszta fogalmak (conceptualismus, l. o.), vagy *b*) mint nevek, szavak (nominalismus l. o.). — V. ö. M. de Wulf: *Le problème des universaux*. Arch. f. Gesch. d. Philos. 1896; H. Doergens: *Andeutungen zu e. Geschichte u. Beurteilung d. Universalien*. 1861; J. H. Löwe: *Der Kampf zwischen Realismus u. Nominalismus*. 1876.

Universalis: általános (l. o.), egyetemes.

Universalis ítélet: egyetemes, általános ítélet, melyben az állítmány az alanyt egész terjedelmében illeti meg. (Minden S P; Egy S sem P).

Universalismus (ethikai): az erkölcsi cselekvésnek nem egyénekre mint olyanokra, hanem az általánosságra, összességre (emberiség, állam, nép) való irányulása.

Universum: mindenség, világ-egyetem. L. Világ.

Usiologia: lényegtan ; a dolgok lényegéről való elmélet.

Utilitarismus (*Utilismus*) : általában jelenti a hasznos utáni törekvést ; a hasznossági elvek szerinti megfontolás, mérlegelés álláspontját. Szűkebb értelemben véve az u. az az erkölcstan irányzat, mely a hasznos, a jólétet tartja az erkölcsi cselekvés céljának. Az erkölcstan u. *individualisra* és *socialisra* osztható fel, aszerint, amint a hasznosat az alanyi boldogsággal, vagy pedig a közjával (és az egyéni jóléttel) azonosítja. (L. Hedonismus, Eudæmonismus.) Az u. részben az erkölcsi eredetét hasznossági mérlegelésekből magyarázza. A mérsékelt u. szerint az eredetileg tisztán utilitaristikusan meghatározott erkölcsi cselekvés később öncéllá válik. Az u.-t mint rendszert J. Bentham alapította meg. Bentham követői: Bowring, J. Austin és mások. Socialis u.-t hirdet J. St. Mill. Utilitaristák: kisebb-nagyobb mértékben: H. Spencer, Beneke, Sidgwick, Ihering. Az u. ellenesei: Kant, J. G. Fichte, Windelband, Wundt stb. — V. ö. J. Bergmann: Über den U. 1883.; Kaler: Die Ethik des U. 1885; Albee: History of U. 1902; Sinclair: Der U. bei Sidgwick u. Spencer. 1907.

Utókövetkeztetés l. *Episyllogismus*.

Utopia («seholsem»): e kifejezés Morus Tamástól ered, ki híres regényt írt egy mesebeli, eszmei országról, melyet U.-nak nevezett. Újabban az államregényeket nevezik így, melyek egy ideális, socialistikus, tökéletes jövőendő államot construálnak. *Utopistikus* annyit jelent, mint képzeletbeli, eszményi. — L. Morus T., Utopia. (ford. Kelen F.) 1910.

V, W

Vallásbölcselet: oly tudomány, mely a vallás lényegéről, eredetéről, értékéről és egyéb kulturális jelenségekhez való vonatkozásairól tárgyal. A v. vizsgálja a vallási fogalmak értelmét és érvényét (isten, teremtes, halhatatlanság, hit stb.). A vallástörténeti (és összehasonlító vallástörténeti) tényekre támaszkodik. Elemzi a vallásos lelkiállapotokat (valláslélektan), vizsgálja a vallási fogalmakat a gondolkodás követelményeire való tekintettel, értékeli a vallási tényeket az erkölcsi ész eszméjének szempontjából és megkísérli a vallási fogalmakat a megismerés általános fogalmaival bensőbb összefüggésbe hozni. — V. ö. Pfleiderer: Geschichte d. Religionsphilosophie von Spinoza bis auf die

Gegenwart. 3. kiad. 1893; Eucken: Hauptprobleme d. Religionsphilos. d. Gegenwart. 5. kiad. 1912; Starbuck: The psychology of religion. 1901. (németül, 1909.); Flournoy: Beitr. z. Religionspsychologie. 1911; Szelényi Ö.: Modern vallástudomány. 1913; Czakó A.: A vallás lélektana. 1915; H. Cohen: Der Begriff der Religion im System der Philosophie. 1916.

Valóság l. *Realitas*.

Valószínűség (probabilitas): egy tételt akkor mondunk valószínűnek, ha az azt támogató okok, érvek túlsúlyban vannak, az ellene szóló érvekkel szemben. Valószínű az, amit a gondolkodás ok-alapok egy sorára támaszkodva (a jogosság tudatával) felvesz vagy vár, anélkül, hogy szigorú, abszolút szilárd érvekkel rendelkezne. Aszerint, amint az ok-alapok csak egy egyéni tudat számára jöhetnek tekintetbe, vagy pedig logikailag-tárgybelileg feltételezettek a v. subjectiv (psychologiai) vagy pedig objectiv (logikai). A matematikai v., mely egyenlően lehetséges esetek egy sorát teszi fel, a bizonyos tekintetben előnyös esélyeknek a lehetséges esetek számához való viszonyát jelenti. — V. ö. Kries: Die Prinzipien d. Wahrscheinlichkeitsrechnung. 1886; K. Grelling: Die philos. Grundlagen d. Wahrscheinlichkeitsrechnung. 1910; Poincaré: Calcul des probabilités. 1896.

Változás: egy valóságos dolog (substantia) létmódja, állapota, mely ugyanazon valóságos dolog egy más létmódjára, állapotára következik. A v. abban áll, hogy ugyanazon a helyen a térben most ilyen, azután pedig olyan állapot van és hogy ugyanazon határozott időben itt ez és ott az az állapot van. A v. egy dolog tulajdonságaira, minőségére, formájára, helyére és más dolgokhoz való viszonyára vonatkozhatik. V. és megmaradás egymásra viszonyló (correlativ) fogalmak. A folytonosság elve a látható v.-t végtelen kicsi (infinitesimalis) v.-i mozzanatokra vezeti vissza. A lelki jelenségek körében a v. qualitativ és intensiv. Itt csak viszonylagosan megmaradó van, egy folytonos fejlődési processuson belül. A v. lényegét és okait illetőleg különböző nézetekkel találkozunk. Míg az egyik irány szerint minden állandóan változik (Herakleitos), addig egy másik irány szerint, a változás pusztán látszat (eleai iskola). Némelyek a v.-t sajátos minőségi történés gyanánt fogják fel, mások ismét minden változást mennyiségi változásra vezetnek vissza. — V. ö. Levés. — V. ö.

L. W. Stern: Psychologie der Veränderungsauffassung 1898; D. P. Rhodes: Philos. of change. 1909.

Várás: a figyelem oly actusa, mely egy nem actualisan jelenlevő, egy kilátásba helyezett tartalomra, illetőleg tárgyra irányul.

Variabilitas: változandóság, változékonyság (különösen az élő lényeké).

Variatio: változtatás, változat.

Varietas: válfaj.

Veda: az indek legrégebbi vallásos irodalma, mely részben philosophiai. — V. ö. Deussen: Gesch. d. Philos. I. 2. 1906.; U. a. Geheimlehre der Veda. 1911.

Vedânta: a Veda-utáni (ind) bölcelet egyik iránya. — V. ö. Deussen: Das System der Vedânta. 1906.

Végtelen (infinitus): általában a végnélkül való, vagyis a határtalan. Minden véges egy másik véges által van határolva, minden tér- és időrészt egy másik tér- és időrészt határol, azaz minden ilyen rész véges; a térnek és időnek magának azonban nincs határa, vagyis a határolás maga a v.-be megy, nem szűnik meg sehol. A térbeli-időbeli synthesis (határtalan) haladásának lehetőségéből és szükségességéből, a priori következik a tér és az idő v.-sége. A matematikai v. oly nagyság, mely minden véges sokaság felett (v. nagy) vagy alatt (v. kicsi) fekszik («transfinit»), emellett azonban még mindig száporíthatónak vagy csökkenthetőnek gondolható. A metaphysikai v., a minden véges felett való, a feltétlen, abszolút, korlátlan, a mindenséget magába foglaló, a megismerés számára transzcendens, de mint abszolút követelendő, minden lét foglalhatja, nem mint mennyiség, hanem mint kimeríthetetlen erő gondolva. — V. ö. Bolzano: Paradoxien des Unendlichen. 1851; G. Hessenberg: Das Unendliche in der Mathematik. 1904; J. Cohn: Geschichte des Unendlichkeitsproblems. I. 1896; Isenkrahe: Das Endliche u. das Unendliche. 1915.

Véletlen: okozatilag feltételezett, de nem egymással okozati viszonyban álló történéseknek, előre nem látott és kiszámíthatatlan összetalálkozása. Egy okozati sornak egy másikkal való kereszteződése. V. az, ami nem határozható meg előre, mint törvényszerű következmény, ami mint egyedi tény, több tényezőnek a gondolkodás által előre meg nem határozható constellatiójából következik. Tudományos értelemben csak viszonylagos, törvényszerűen megalapozott v.-ről lehet szó, nem pedig abszolút v.-ről,

száz oknélküliség, a minden okozati összefüggésen kívül állás értelmében. — V. ö. Szükséges, Törvényszerűség. — V. V. ö. Windelband: Die Lehre vom Zufall. 1870; Cantor: Das Gesetz im Zufall. 1877; C. B. Peter: Das Problem des Zufalls in d. griechischen Philosophie. 1909.

Velleitas: ingadozó, nem határozott akarati vonás; természetlen, azaz oly akarási, mely nem vezet cselekvéshez. (Aquinoi Tamás, Duns Scotus).

Velünkiszületett l. *Innatus*.

Verbum mentis: a gondolat; a belső szó; a belső beszéd; a belső ítélet (a scholastikusoknál).

Világ (mundus): legtágabb értelemben a valóságos és lehetséges, egymással kölcsönhatás által összeköttetésben álló véges dolgok és történések összessége, amely mint olyan nincsen adva, hanem csak eszme: az universum. Szűkebb értelemben a v. egy bolygó-rendszer (mely az universum egy része). A legszűkebb értelemben a v. azonos a Földdel. Ismeretelméleti szempontból a v. objectív, fogalmilag rögzített jelenségek foglalatja (a «külső világ» természettud. értelemben), továbbá a közvetlen élmények, mint olyanok v.-a («belvilág») és végre a jelenségek transzcendens tényezőinek összefüggése. — H. Kratz: Das Weltproblem. 2. kiad. 1892; Arrhenius: Das Werden d. Welten. 3. kiad. 1908.

Világnézet: összefoglaló felfogás, a világ és az ember viszonyáról, a lét értelméről, a dolgok összefüggéséről és végső elveiről. — V. ö. Philosophia. — V. ö. K. Fahrion: Philos. u. Weltanschauung. 1911; Reinke: Die Kunst d. Weltanschauung. 1911; H. Schwarz: Grundfragen d. Weltansch. 1912; Adickes: Charakter u. Weltansch. 1905; R. Eucken: Der Kampf um e. geistigen Lebensinhalt. 1907.

Világrejtélyeknek nevezik némelyek a philosophia, illetőleg a metaphysika bizonyos legáltalánosabb problémáit, melyeket az emberi elme talán sohasem lesz képes teljesen, végérvényesen megoldani. Du Bois-Reymond hét v.-t különböztet meg. Ezek közül «transzcendensek», megoldhatatlannak a következők: 1. Az anyag és az erő lényege. 2. A mozgás eredete. 3. Az érzet keletkezése. 4. Az akaratszabadság. Nem transzcendensek: 5. Az élet eredete. 6. Az élőlények célszerűsége. 7. Az értelmes gondolkodás keletkezése és a nyelv eredete. (V. ö. Die sieben Welträtsel. 1882.)

Világsszellem némely bölcselő szerint, egy egységes, minden dologban ható, alakító, irányító, rendező szellemi

elv, amelyből némelyek szerint az egyes lelkek keletkeznek. Egy v. létét tanítják: A pythagoreusok, Platon, a stoikusok, Philo, Plotinos, Proklos, a manicheusok, Cardanus, Campanella, S. Maimon, Schelling, Novalis, Fechner és mások. V. ö. Panpsychismus.

Virtualis: az erő, képesség, szerinti; potentialis.

Vis æstimativa: ítélőtehetség, ítéleterő (l. o.).

Visio: látomás. A szem érzéksalódása, amelynél látszólag észrevevésszerűen bizonyos dolgok, alakok jelennek meg (a látás hallucinációja. l. o.). A v.-k a vallásos életben és a mystikában játszanak nagy szerepet.

Visualis: a látási érzékre vonatkozó (látási képzetek formájában).

Vis vitalis: életerő (l. o.).

Viszony l. *Relatio*.

Viszonylagos l. *Relativ*.

Vitalismus l. *Életerő*.

Volitio: egyes akarati actus.

Voluntarismus (Ethelismus, Theletismus): 1. az a lélektani nézet, hogy az akarati folyamatok tipikus, az összes lelki folyamatok felfogására nézve mérvadó jelentőséggel bírnak; hogy az akarás, a vele szorosan összekapcsolt érzelmekkel és indulatokkal, ép oly elidegeníthetetlen alkatrésze a lélektani tapasztalásnak, mint az érzetek és a képzetek és hogy az összes többi lelki folyamatok, az akarati folyamatok analogiájára, mint folyton változó történés az időben, nem pedig, mint megmaradó tárgyak összege fogandó fel. A voluntaristikus psychologia ellentéte az intellectualistikus psychologia, mely az összes lelki folyamatokat a képzetekből és az intellectualis folyamatokból akarja levezetni. A v. főképviselője W. Wundt. Lélektani voluntaristák továbbá: Duns Scotus, J. H. Fichte, Rümelin, Tönnies (tőle ered a v.-név is), Paulsen, Goldscheid, H. Maier, G. Villa és mások. — A v. 2. az a *metaphysikai* irány, mely az akaratot, mint magánvaló dolgot (l. o.), mint egységes elvet állítja fel, melynek jelensége, objectivációja a tér- és időbeli világ; vagy amely az akaratban minden történés és fejlődés hajtóerejét látja. A metaphysikai v.-t képviselik: Schopenhauer, Mainländer, J. Bahnsen, R. Hamerling, Fouillé, Martineau és mások. — 3. Az az *ismeretelméleti* nézet, hogy az ismerésnek, illetőleg az ismerés formáinak végső alapja egy postulatum: «egységakarat», «alapakarat». Ez azonos a tiszta Énnel és forrása a kategoriáknak.

Az akarat a synthetikus egységhez, «az elméleti és a gyakorlati ész utolsó a priorja» és a gondolkodás és cselekvés közös mozgató alapja. A voluntaristikus ismeretelméletet vagy «kriticizmust» Rud. Eisler képviseli. Egy «akarat-elmélet»-et vagy kritikát állított fel újabban R. Goldscheid, melynek célja az akarat teljesítőképességét elméleti és gyakorlati szempontból vizsgálni. — V. ö. Akarat. — V. ö. R. Knauer : Der V. 1907 ; Skribanowitz : Wundts V. 1909. ; Trikál J. : Duns Scotus v.-a. 1908 ; Enyvvári J. : Voluntaristikus kriticizmus. (Magy. filoz. társ. közl. 1907.)

Voluntas: akarat (l. o.).

Vonatkozás l. Relatio.

Weber-féle törvény (*Weber-Fechner-féle psychophysikai alaptörvény*) : az inger (l. o.) és az érzet intenzitásának törvényszerű összefüggését E. H. Weber és G. Th. Fechner állapították meg exact módon. Weber szerint, hogy az érzetben észrevehető növekedést érezzünk, az ingernek mindig eredeti nagysága bizonyos határozott részével kell nagyobbodnia, vagyis a már érezhető ingertöbblet állandó arányban azzal az ingerfokozattal, mellyel kapcsolatos. Míg az inger a geometriai, addig az érzékenység az aritmetikai haladványok szerint nő, vagyis az inger előbbi fokához mért relatív növekedésére, az érzetnek abszolút növekedései felelnek meg. Ezt fejezi ki Fechner psychophysikai alapképlete, mértékformulája, mely szerint az érzetkülönbség egyenlő az inger relatív különbsége számában vett mértékegységgel. Abszolút érzetkülönbségekhez, relatív ingerkülönbség kell. Később ezt oda módosította, hogy az érzet erőssége az inger logaritmusának arányában növekedik. A W.—F.-féle t. érvényességét többen vitatták. (Brentano, Hering, Külpe és mások.) Kitűnt, hogy ez a törvény csak bizonyos határokon belül (közepes intenzitásokra) megközelítőleg érvényes, úgy hogy inkább csak a tipikus szabályszerűségnek (átlagnak), semmint az exact törvényszerűségnek igényével lép fel. — Irodalom l. Psychophysika.

Y

Yoga: ind philosophiai rendszer, mely a léttől való megváltást, az istenséggel való mystikus egyesülést tanítja és ezt szigorú erénygyakorlás és önsanyargatás által igyekszik elérni.

Időtábla.*

Abélard (Abeillard), Petrus 1079—1142.	Antiphon Sokrates kor- társa.
Adickes, Erich 1866— Ágoston, sztt. 354—430.	Antisthenes † 366 körül Kr. e.
Agrippa (skeptikus) 2. szá- zad Kr. u.	Arete, cyrenei Aristippos nő- vére és tanítványa.
Agrippa, nettesheimi 1486— 1535.	Aristippos, cyrenei szül. 435 Kr. e.
Ainesidemos (Aenesidemos) 1. század Kr. e.	Ariston, alexandriai 50 körül Kr. u.
Alanus ab insulis † 1203 körül.	Aristoteles 384—322 Kr. e.
Albertus Magnus 1193— 1280.	Aristoxenos 318 körül Kr. e.
d'Alembert, Jean le Rond 1717—1783.	Arkesilaos 315—241.
Alexander Bernát 1850—	Arnobius 300 körül Kr. u.
Ambrosius 340—397.	Augustinus I. Ágoston.
Ammonios Sakkas 200 kö- rül Kr. u.	Austin, John 1790—1859.
Anaxagoras szül. 500 kö- rül Kr. u.	Avenarius, Richard 1843— 1896.
Anaximandros szül. 610 Kr. e.	Baader, Franz von 1765— 1841.
Anaximenes 530 körül Kr. e.	Bacon, Francis verulami 1561—1626.
Andreæ, Antonius 14. szá- zad.	Bacon, Rogerius 1214— 1292.
Andronikos 70 körül Kr. e.	Bahnsen, Julius 1830—1881.
Angelus Silesius (Joh. Scheff- ler) 1624—1677.	Bain, Alexander 1818—1903
Anselmus, canterburyi 1033—1109.	Ballanche, Pierre Simon 1776—1847.
Antipater, tyrosi † 45 Kr. e.	Basilides (Basileides) 2. szá- zad Kr. u.
	Bastian, Adolf 1826—1904.

* V. ö. Stumpf u. Menzer, Tafeln d. Geschichte d. Phi-
losophie. 3. kiad. 1910.; Eisler, Philosophen-Lexikon. 1912.

- Baumann, Julius 1837—1915.
- Baumgarten, Alex. Gottlieb 1714—1762.
- Bayle, Pierre 1647—1705.
- Beattie, James 1735—1803.
- Bendavid, Lazarus 1764—1832.
- Beneke, Friedr. Eduard 1798—1854.
- Bentham, Jeremy 1748—1832.
- Bergson, Henri 1859—
- Berkeley, George 1685—1753.
- Bernhard, clairvauxi 1091—1153.
- Bessarion 1403—1472.
- Biel (Byel), Gabriel † 1495.
- Blanqui, Louis 1805—1881.
- Boirac, Emil 1851—
- Boltzmann, Ludwig † 1908.
- Bolyai János 1802—1860.
- Bolzano, Bernhard 1781—1848.
- Bonaventura (Joh. Fidanza) 1221—1274.
- Bonnet, Charles 1720—1793.
- Boutroux, Emile 1845—
- Böhme, Jacob 1575—1624.
- Boëthius, Anicius Manlius kb. 480—525.
- Brentano, Franz 1838—
- Brown, Thomas 1778—1820.
- Bruno, Giordano 1854—
- Buckle, Thomas H. 1821—1862.
- Buddha kb. 5. század Kr. e.
- Bunge, Gustav 1844—
- Buridan, Johannes 1300—1358.
- Burleigh (Burlaeus), Walter 1273—1337.
- Büchner, Ludwig 1824—1899.
- Campanella, Tommaso 1568—1639.
- Cardanus, Hieronymus 1501—1575.
- Carriere, Moritz 1817—1895.
- Carus, Carl Gustav 1789—1869.
- Cassirer, Ernst 1874—
- Cathrein, Victor 1845—
- Chalybæus, Heinr. Moritz 1796—1862.
- Chrysippos † 208 körül Kr. e.
- Cicero, M. Tullius 106—43.
- Clauberg, Johann 1622—1665.
- Clausius 1822—1888.
- Clifford, William K. 1845—1879.
- Cohen, Hermann 1842—
- Collins, Anthony 1676—1729.
- Comte, Auguste 1798—1857.
- Condillac, Etienne Bonnot de 1715—1780.
- Cornelius, Hans 1863—
- Cousin, Victor 1792—1867.
- Crusius, Christian August 1712—1775.
- Cudworth, Ralph 1617—1688.
- Cusanus l. Nicolaus.
- Czolbe, Heinrich 1819—1873.
- D'Alembert l. d'Alembert.
- Darwin, Charles 1809—1882.
- Darwin, Erasmus 1731—1832.
- Delboeuf, J. 1831—1896.

Demokritos † 370 körül
Kr. e.

Derham, William 1657—
1735.

Descartes, René (Renatus
Cartesius) 1596—1650.

Dewey, John 1859—

Diderot, Denis 1713—1784.

Dikaiarchos 320 körül Kr. e.

Dilthey, Wilhelm 1833—1912

Diogenes, babyloniai 150
körül Kr. e.

Dionysius Areopagita
(Pseudo-Dionysius) 5.
század Kr. u.

Döring, August 1834—

Drews, Arthur 1865—

Driesch, Hans 1867—

Drobisch, Moritz Wilhelm
1802—1896.

Du Bois Reymond 1815—
1896.

Duns Scotus, Johannes 1265
(vagy 74)—1308.

Dühring, Eugen szül. 1833.

Dürr, Ernst 1878—1914.

Ebbinghaus, Hermann
1850—1908.

Eckhart (Eckehard), Johann
1260—1329.

Emerson, Ralph Waldo
1803—1882.

Empedocles szül. 483. Kr. e.

Engel, Joh. Jak. 1741—1802.

Epiktetus 1. század Kr. u.

Epikuros 341—270.

Eresei Dániel 1781—1836.

Erdmann, Benno 1851—

Erhardt, Franz 1864—

Eriugena, Joh. Scotus 810—
877.

Eucken, Rudolf 1846—

Eudemos 300 körül Kr. e.
Ewald, Oskar 1881—

Fabricius, Franciscus † 1573.
Fechner, Gustav Theodor
(Pseudonym : Dr. Mises)
1801—1887.

Ferrier, James Frederick
1808—1864.

Feuerbach, Ludwig 1804—
1872.

Fichte, Joh. Gottlieb 1762—
1814.

Fichte, Immanuel Hermann
1796—1879.

Ficinus, Marsilius 1433—
1499.

Fouillée, Alfred 1838—

Franciscus de Mayronis
† 1325.

Freud, Siegmund 1856—

Fries, Jakob Friedrich
1773—1843.

Galenus, Claudius 131—200.

Galilei, Galileo 1564—1641.

Gall, Franz Josef 1758—
1828.

Galton, Francis szül. 1822.

Gassendi (Gassend), Pierre
1592—1655.

Gauss, Karl Friedrich 1777—
1855.

Gaza, Theodorus † 1478.

Gennadius (Georgius Scho-
larius) † 1464 körül.

Geulinx (Geulincs, Geu-
linx), Arnold 1625—
1669.

Geyser, Josef 1869—

Gilbert de la Porrée (Gil-
bertus Porretanus vagy
Pictaviensis) 1070—1158.

Gioberti, Vincenzo 1801—1852.
 Goclenius (Göckel), Rudolf 1547—1628.
 Goldscheid, Rudolf 1870—Gorgias 483—375.
 Göring, Karl 1841—1879.
 Goethe, Joh. Wolfgang von 1749—1832.
 Gutberlet, Constantin 1837—
 Günther, Anton 1785—1861.
 Haeckel, Ernst 1834—
 Hagemann, Georg 1832—1903.
 Hamerling, Robert 1830—1889.
 Hamilton, William 1788—1856.
 Harms, Friedrich 1819—1880.
 Hartley, David 1704—1757.
 Hartmann, Eduard 1842—1906.
 Hegel, Georg Friedrich Wilhelm 1770—1831.
 Hegesias 3. század Kr. e.
 Heiberg, Joh. Ludwig 1791—1860.
 Hellenbach, Lazar von 1827—1887.
 Helmholtz, Hermann von 1821—1895.
 Belmont, Johann Baptista van 1577—1644.
 Helvetius, Claude Adrien 1715—1771.
 Herakleitos 500 körül Kr. e.
 Herbart, Johann Friedrich 1776—1841.
 Herder, Johann Gottfried 1744—1803.
 Hering, C. Ewald 1834—

Heymans, Gerard 1857—
 Hippias 430 körül Kr. e.
 Hobbes, Thomas 1588—1679.
 Holbach, Paul Heinrich D. 1723—1789.
 Hönigswald, Richard 1875—
 Humboldt, Wilhelm von 1767—1835.
 Hume, David 1711—1776.
 Husserl, Edmund 1859—
 Huxley, Thomas Henry 1825—1895.
 Hyslop, James Hervey 1854—
 Iamblichos 430 körül Kr. u.
 James, William 1842—1910.
 Janet, Paul 1823—1899.
 Jerusalem, Wilhelm 1854—
 Jevons, W. Stanley 1835—1882.
 Ihering, Rudolf von 1818—1892.
 Irenæus 140—202.
 Kant, Immanuel 1724—1804.
 Karneades 214 és 129 között Kr. e.
 Katalin, sienai 1347—1380.
 Kempis Tamás (Thomas a Kempis) 1380—1471.
 Kepler, Johannes 1571—1630.
 Kieseewetter, Joh. Gottfried 1766—1819.
 Kinkel, Walter 1871—
 Kirchner, Friedrich 1848—1900.
 Kleutgen, Josef † 1883.
 Kopernikus (Copernikus) 1473—1543.
 Köteles Sámuel 1770—1831.

- Kraepelin, Emil 1856—
 Krause, Karl Christ. Fried-
 rich 1781—1832.
 Kritias 4. század Kr. e.
 Krug, Wilh. Traugott 1770—
 1842.
 Külpe, Oswald 1862—1916.
 Laas, Ernst 1837—1885.
 Lachelier, Jules szül. 1832.
 Lamarck, Jean Bapt. de
 1744—1829.
 Lamennais, Robert de 1782
 —1854.
 La Mettrie (Lamettrie), Ju-
 lien Offroy de 1709—
 1751.
 Lange, Friedrich Albert
 1828—1875.
 Lao-tse szül. 604 Kr. e.
 Lasson, Adolf 1832—
 Lazarus, Moritz 1824—1903.
 Leclair, Anton von 1848—
 Lehmann, Alfred 1858—
 Leibniz, Gottfried Wilhelm
 1646—1716.
 Leonardo da Vinci 1452—
 1519.
 Lessing, Gotthold Ephraim
 1729—1781.
 Leukippos 5. század Kr. e.
 Lewes, George Henry 1817—
 1878.
 Liebmann, Otto 1840—
 Lipps, Theodor 1851—1915.
 Littré, Emile 1801—1881.
 Lobatschewskij Nikolaj
 1793—1856.
 Locke, John 1632—1704.
 Lombroso, Cesare 1836—
 1910.
 Lotze, Rudolf Hermann
 1817—1881.
 Lucretius Carus, Titus 99—
 55.
 Lullus, Raimundus 1235—
 1315.
 Lykon 269—226.
 Maas, Johann G. E. 1766—
 1823.
 Mach, Ernst 1838—1916.
 Maier, Heinrich 1867—
 Maimon, Salomon 1754—
 1800.
 Maine de Biran, François
 Pierre Gauthier 1766—
 1824.
 Mainländer, Philipp 1841—
 1876.
 Maistre, Joseph Marie de
 1754—1821.
 Malebranche, Nicolas 1638—
 1715.
 Marbe, Karl 1869—
 Marcus Aurelius Antoninus
 121—180.
 Martineau, Harriet 1802—
 1876.
 Márton István 1760—1831.
 Maupertuis, Pierre Louis
 Moreau de 1698—1759.
 Mauthner, Fritz 1849—
 Medveczky Frigyes (Fr. Bärenbach) 1856—1914.
 Meinong, Alexius von Hand-
 schuchsheim 1853—
 Melancthon Philipp 1497—
 1560.
 Melissos 450 körül Kr. e.
 Mellin, Georg Sam. A. 1755—
 1825.
 Mercier, Desiré 1851—
 Metrodoros 2. század Kr. e.
 Meumann, Ernst 1862—1915.
 Mill, James 1773—1836.

- Mill, John Stuart 1806—1873.
 Moleschott, Jakob 1822—1893.
 Molinos, Michael 1640—1696.
 Monrad, Markus Jakob 1816—1897.
 Montaigne, Michel de 1533—1592.
 Montesquieu, Charles de Se-
 condat 1689—1755.
 Morus (Moore), Thomas 1480—1535.
 Müller, Georg Elias 1850—
 Müller, Johannes 1801—
 1858.
 Münsterberg, Hugo 1863—
 1917.
 Natorp, Paul 1854—
 Naville, Ernest 1816—
 Nemesius 400 körül Kr. u.
 Newton, Isaak 1642—1727.
 Nicolaus Cusanus 1401—
 1464.
 Nietzsche, Friedrich Wil-
 helm 1844—1900.
 Noiré, Ludwig 1829—1889.
 Novalis (Friedrich von Har-
 denberg) 1777—1801.
 Occam, Wilh. 1270—1347.
 Oken, Lorenz 1779—1851.
 Origenes 165—264.
 Ostwald, Wilhelm 1853—
 Palágyi Menyhért 1859—
 Panaitios szül. 180 körül
 Kr. e.
 Papini, Giovanni 1881—
 Paracelsus (Philippus) Au-
 reolus Theophrastus
 Bombastus 1493—1541.
 Parmenides szül. 540 körül
 Kr. e.
 Pauler Ákos 1876—
 Paulsen, Friedrich 1846—
 1908.
 Pesch, Tilmann 1836—1899.
 Petrus Aureolus (Pierre Au-
 reol) † 1321.
 Petrus Lombardus † 1164.
 Petzoldt, Josef 1862—
 Philo judæus szül. 25 Kr. e.
 Philodemos 60 körül Kr. e.
 Philon, athéni 3. század
 Kr. e.
 Platner, Ernst 1747—1818.
 Platon 427—347.
 Plotinos 205—270.
 Poincaré, Henri 1857—1912.
 Porphyrios (eredetileg Mal-
 chus) szül. 232 Kr. u.
 Porter, Noah 1811—1892.
 Prodikos 430 körül Kr. e.
 Proklos 410—485.
 Protagoras 485—415 (481—
 411?)
 Pyrrhon (Pyrron) szül. 360
 körül Kr. e.
 Pythagoras szül. 570 körül
 Kr. e.
 Ramus, Petrus (Pierre de la
 Ramée) 1515—1572.
 Ratzenhofer, Gustav 1842—
 1904.
 Ravaisson-Mollien, Felix
 1813—1900.
 Regis, Pierre Sylvain 1632—
 1707.
 Rehmke, Johannes 1848—
 Reid, Thomas 1710—1796.
 Reimarus, Hermann Samuel
 1694—1768.

- Reinhold, Kar Leonhard 1758—1823.
 Reinke, Johannes 1849—
 Renan, Ernst 1823—1892.
 Renouvier, Charles 1818—1903.
 Ribot, Théodule 1839—1917.
 Rickert, Heinrich 1863—
 Riehl, Aloys 1844—
 Riemann, G. F. Bernhard 1826—1866.
 Ritter, Heinrich 1791—1869.
 Robinet, Jean Baptiste 1735—1820.
 Rocholl, Rudolf 1822—1905.
 Roscellinus 1100 körül.
 Rosenkrantz, Wilhelm 1821—1874.
 Rosmini-Serbati, Antonio 1797—1855.
 Rousseau, Jean Jacques 1712—1778.
 Russell, H. Bertrand 1872—
 Ruysbroek (Rusbroek, Ruusbroec) 1293—1381.
 Rüdiger (Ridiger), Andreas 1673—1731.
 Rümelin, Gustav 1848—1907.
 Schelling, Friedrich Wilh. Jos. von 1775—1854.
 Schiller, Friedrich 1759—1805.
 Schiller, F. C. S. 1864—
 Schlegel, Friedrich 1772—1829.
 Schleiermacher, Friedrich Ernst Daniel 1768—1834.
 Schneider, Karl Camillo 1867—
 Schneider, Wilhelm 1847—1909.
 Schopenhauer, Arthur 1788—1860.
 Schultz, Johannes 1739—1805.
 Schuppe, Wilhelm 1836—
 Schwarz, Hermann 1864—
 Scotus Johannes, I. Eriugena.
 Seneca, Lucius Annæus † 65. Kr. u.
 Sextus Empirikus 200. körül Kr. u.
 Sidgwick, Alfred 1850—
 Sighele, Scipio 1868—
 Shaftesbury, Anton Ashley Cooper gróf 1671—1713.
 Sokrates 469—399.
 Spencer, Herbert 1820—1903.
 Spinoza, Benedictus de (vagy Baruch) 1632—1677.
 Stahl, Georg Ernst 1660—1734.
 Stammler, Rudolf 1856—
 Staudinger, Franz 1849—
 Steinthal, Heymann 1823—1899.
 Stern, L. William 1871—
 Stewart, Dugald 1753—1828
 Stirner, Max 1806—1856.
 Stöckl, Albert 1823—1895.
 Straton † 270 Kr. e.
 Strauss, David Friedrich 1808—1874.
 Stumpf, Karl 1848—
 Sturm, Johannes 1507—1589.
 Suarez, Franciscus 1548—1617.
 Suso (Seuse) Heinrich 1300—1365.
 Swedenborg, (eredetileg

- Swedberg), Emanuel
1688–1772.
- Taine, Hippolyte 1828–1893
- Tamás, aquinoi szt. (Thomas Aquinas), 1225 (vagy 1227)–1274.
- Tatianus 2. század Kr. u.
- Tauler, Johannes 1300–1361
- Telesius (Telesio), Bernardinus 1508–1588.
- Temple, William 1553–1626.
- Tertullianus, Quintus Septimus Florens † 222 Kr. u.
- Thales 624–548.
- Theodoros az atheista (cyrenaikus) 3. század Kr. e.
- Theophrastos, cresosi † 288 körül Kr. e.
- Thomson, William (Lord Kelvin) 1824–1907.
- Thrasymachos 400 körül Kr. e.
- Tieftrunk, Joh. Heinrich 1760–1837.
- Timon 325–235.
- Tindal, Matthews 1656–1733.
- Toland, John 1670–1722.
- Tolstoj, Leo 1828–1910.
- Tönnies, Ferdinand 1855–
- Trendelenburg, Friedrich 1802–1872.
- Ulrici, Hermann 1806–1884.
- Uphues, Goswin K. 1841–
- Ueberweg, Friedrich 1826–1871.
- Vaihinger, Hans 1852–
- Valentinus 160 körül Kr. u.
- Verworn, Max 1863–
- Vico, Giovanni Battista 1688–1743.
- Villa, Guido 1867–
- Vilmos, champeauxi † 1121.
- Vogt, Karl 1817–1895.
- Volkman, Paul 1856–
- Voltaire, François Marie Arouet 1694–1778.
- Vorländer, Karl 1860–
- Ward, James 1843–
- Watson, John 1847–
- Weber, Ernst Heinrich 1795–1878.
- Wegelin (Nicolas de Béguelin) 1714–1789.
- Weigel, Valentin 1533–1594.
- Wille, Bruno 1860–
- Willmann, Otto 1839–
- Windelband, Wilhelm 1848–1915.
- Wolff (Wolfius, Wolf), Christian 1679–1754.
- Wulf, Maurice de 1867–
- Wundt, Wilhelm 1832–
- Xenophanes, kolophonit 470 körül Kr. e.
- Zenon, eleai 460 körül Kr. e.
- Zenon, kitioni 350–258.
- Ziehen, Theodor 1862–
- Zoroaster (Zarathustra) 6. század Kr. e.
- Zöllner, C. F. 1834–1882.

Bibliographiai tájékoztató.

Nemzetközi bibliographiák : *Bibliography of philosophy, psychology and cognate subjects. Ed. by B. Rand. P. 1—2. New-York 1905.* (A legnagyobb, több mint 1000 negyedrért oldalra terjedő szakbibliographia. Némely szembetűnő fogya-tékosságától eltekintve, igen kimerítő. Az 1. kötet az általános történeti részt és a nevesebb bölcselek műveit a rájuk vonatkozó irodalommal tartalmazza, a 2. kötet pedig szakok szerint sorolja fel a philosophiai irodalmat. Ez a bibliographia a J. M. Baldwin által kiadott philosophiai szótár (*Dictionary of philosophy & psychology*) 3. kötete.) — A világ philosophiai irodalmának (a kísérleti-lélektani kivételével) legteljesebb könyvészete az *A. Ruge* szerkesztésében 1910 óta évenként megjelenő *Philosophie der Gegenwart*. (Eine internationale Jahresübersicht über alle auf dem Gebiete der Philosophie erschienenen Zeitschriften, Bücher, Aufsätze, Dissertationen usw. in sachlicher und alphabetischer Anordnung, nebst Inhaltsangaben und kritischen Hinweisen. Heidelberg : Weiss.) Ez a nagy tudományos értékkel bíró bibliographiai évkönyv, melynek eddig megjelent öt kötete az 1908—1913-as évek irodalmát (a teljes magyar szakirodalommal) tartalmazza, évenként átlag 3000 címet sorol fel. Bizonyos fokig kiegészíti a 3. nemzetközi philosophiai kongresszus alkalmából kiadott : *Verzeichniss der vom Juli 1904 bis Juli 1908 in Deutschland erschienenen philos. Literatur* und der bedeu-

anderen Werke in englischer und französischer Sprache. (Leipzig, 1908. (Csak könyvek címeit tartalmazza.) — Nagy gonddal szerkesztett kimerítő bibliographia a *Revue neo-scholastique de philosophie* supplementuma gyanánt 1895 óta megjelenő *Sommaire idéologique des ouvrages & revues de philosophie*. Publié trimestriellement par la Rev. neo-scol. de phil., avec la collaboration pour la partie italienne di Filosofia neo-scholastica de Florence. (Louvain, Institut supérieur de philos.). — Gondosan szerkesztett, rendszeres éves bibliographiák jelennek meg 1887 óta, a Gutberlet által kiadott *Philosophisches Jahrbuch*-ban. — Kitűnő vezérfonal, mely azonban csak a német nyelvű szakirodalomra szorítkozik, R. Herbertz könyve: *Die philosophische Literatur*. Ein Studienführer. Stuttgart, 1912. (226 l.). — Azdag bibliographiai függelékei miatt igen használható segédeszköz az Ueberweg-féle *Grundriss der Geschichte der Philosophie*. (Tl. 1—4., 10—11. Aufl. Berlin, 1909—1915); — Gyakorlati könyvészeti kalauz az A. Lorentz-féle leipzigi könyvkereskedés és antiquarium által kiadott *Vademecum philosophicum*. (Katalog Nr. 216., 1913), mely 12,000-nél több szakmunka címét tartalmazza betűrendben. — A magyar *Athenaeum* c. folyóiratban 1915 óta jelenik meg a külföldi és magyar szakirodalmi újdonságok kimerítő könyvéjegyzete. — A nemzetközi *psychologiai és psychophysikai irodalomban* tájékoztatnak a következő bibliographiák: *Bibliographie der deutschen und ausländischen Literatur über Psychologie, ihre Hilfswissenschaften und Grenzgebiete*. Mit Unterstützung von H. C. Warren, zusammengestellt von A. Gelb. Leipzig: Barth. (Megjelenik 1893 óta, mint a Zeitschrift für Psychologie különlenyomata); *Psychological index of the Psychol. Review*. (1894 óta).

Nemzeti bibliographiák: 1. Németország: V. Ph. Baumposch, *Die philosophische Literatur der Deutschen von 1400 bis auf unsere Tage*. Regensburg, 1851. (652 l.); J. S. Ersch &

C. A. Geissler, Bibliographisches Handbuch der philosophischen Literatur der Deutschen von der Mitte des XVIII. Jahrhunderts bis auf die neueste Zeit. 4 Bde. 3 Aufl. Leipzig 1850; *Ad. Buechting, Bibliotheca philosophica, oder Verzeichniss der von 1857 bis 1867 und von 1867 bis 1871 im deutschen Buchhandel erschienenen philosophischen Bücher und Zeitschriften.* Nordhausen 1867—1872; *G. Wolf, Philosophisches Vademecum.* N. F. Bd. 1. Literatur von 1882 bis 1886; Bd. 2. Lit. v. 1886 bis 1890. Leipzig 1886—1890. — 2. Franciaország: *La bibliographie philosophique française par F. Pillon et M. Dauriac.* (Megjelenik évenként az Année philosophique-ben); *Bibliographie de la philosophie française* (Megjelenik évenként a Bulletin de la Société française de philosophie-ben.) — 3. Olaszország: *R. Pompa, D'Italia filosofica contemporanea, o cenni bibliografico-critici intorno filosofi italiani viventi.* 3. pts. Salerno, 1877—1878; *A. Levi & B. Varisco, Saggio di una bibliografia filosofica italiana dal 1° gennaio 1901 al 30° giugno 1908.* Modena 1908.; *Bibliografia filosofica italiana di A. Levi.* (1908 óta évenként jelenik meg a Rivista di filosofia-ban.) — 4. Magyarország: *A magyar philosophiai irodalomnak eddig csak az utolsó öt évi termeléséről jelent meg rendszeres könyvcszet: Magyar philosophiai bibliographia.* Szerk. Enyvvári Jenő. 1910—1915. (Az Athenæum c. folyóirat 1914-es, 1915-ös és 1917-es évfolyamaiban. A dissertatiókat, folyóiratcikkeket és a középiskolai értesítőkben megjelent értekezéseket is tartalmazza szakszerinti összeállításban.) A régebbi szakirodalomban a következő munkák tájékoztatnak: *Erdélyi J., A bölcsészet Magyarországon.* 1885. (A XVII. század végéig); *Mitrovics Gy., A magyar bölcsészeti irodalom vázlata.* Schwegler bölcsészet-története 2. magy. kiadásában. 1911. (Horváth Cyrillel bezárólag); Külön fejezetekben sorolják fel a könyvpiacra megjelent magyar bölcsészeti szakmunkákat a következő bibliographiák: *Demjén J., 1849—1857. évi magyar*

Magyar könyvészet. 1862.; Petrik G., Magyar könyvészet. 1860—75,
1876—85, 1886—1900; Petrik, Kalauz az újabb magyar iro-
dalomban. 1894.; Magyar könyvkereskedők évkönyve. (1889
óta évenként.). A könyvpiac ujdonságairól a havonta 3-szor
megjelenő *Corvina* (Magy. könyvkereskedők egyletének köz-
lönye) és ennek *Magyar könyvészet* című havi melléklete
tájékoztatót.

Enyvvári Jenőtől külön is megjelent:

Grill cs. és kir. udvari könyvkereskedése kiadásában:

Metakritikai jegyzetek a logikai objectivismus problémájához. 1909.

A Bolzano-féle logika kérdéséhez. 1910.

Egy phaenomenologiai adottságosztályról. 1911.

Adalék az ideatio phaenomenológiájához. 1911.

Bolzano-bibliographia. 1912.

A phansikus (phaenomenologiai) adottságok lényegismertéhez. 1912.

Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése kiadásában:

Husserl tiszta phaenomenológiája és a phaenomenologiai módszer. 1913.

Szerző kiadásában:

A productiv (transscendentális) képzeleterő viszonya a transscendentális apperceptióhoz a Tiszta ész kritikájában. 1906.

Zur Phänomenologie der Ideation (Wesensintuition) im Gebiete der sinnlichen Abstraction. 1914.

